

Міністерство освіти та науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАВЛЮК ОЛЕГ ОЛЕГОВИЧ

УДК 327(477:4-11):[316.752.4:321.7(438+439):061.1ЄС](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНФЛІКТ ЦІННОСТЕЙ У ВІДНОСИНАХ ЄС І ЙОГО
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ**

Спеціальність – 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії

Галузь знань – 29 Міжнародні відносини

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(_____) **Павлюк О.О.**

Науковий керівник: Добржанська Олена Леонідівна, кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри міжнародної інформації

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Павлюк О. О. Конфлікт цінностей у відносинах ЄС і його східноєвропейських держав-членів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії (29 Міжнародні відносини) – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2024.

Дисертація присвячена дослідженню ролі цінностей у європейській інтеграції східноєвропейських держав – членів Європейського Союзу на прикладі Польщі та Угорщини. Розкрито суть поняття «цінності» в контексті досліджень у сфері політології та міжнародних відносин, особливості європейської інтеграції східноєвропейських держав – членів ЄС в історичній ретроспективі, відстежено динаміку конфлікту цінностей між Польщею та Угорщиною, з одного боку, та європейськими інституціями, з іншого. Оцінено вплив неліберальних цінностей на європейську інтеграцію в Польщі та Угорщині на основі міжнародних рейтингів якості демократичних інститутів.

У дисертації показано, що концепт цінності не має єдиного узгодженого визначення, а відповідні політологічні дослідження назагал не зосереджуються на проблемі їхньої дефініції, беручи за основу робочі визначення. Водночас окреслено множинність підходів до вивчення цінностей у філософських, соціологічних та політологічних дослідженнях. На цій основі було визначено ключові риси концепту цінності та запропоновано авторське визначення, що відповідає цілям і завданням дослідження: цінності – це суб'єктивно визначений імператив, що задає певний напрям діяльності.

Розкрито сутність поняття «цінності Європейського Союзу» в контексті європейської інтеграції. Показано, що цінності ЄС, або європейські цінності, ототожнюються з ліберально-демократичними цінностями, закріпленими в установчих договорах ЄС, і тісно пов'язані зі становленням наддержавної європейської ідентичності. Визначено, що на противагу ліберально-демократичному

баченню Європейського Союзу постає неліберальне бачення, витoki якого можна знайти в низці кризових явищ, які спіткали європейський інтеграційний проєкт. Підкреслено, що таке неліберальне бачення виникло після стрімкого вступу східноєвропейських держав Європи до Європейського Союзу.

Висвітлено історичні та політичні передумови приєднання східноєвропейських держав до Європейського Союзу як передумови конфлікту цінностей між ними та європейськими інституціями. Показано, що у країнах Східної Європи та на міжнародній арені на кінець 1980-х рр. виникли сприятливі умови для зближення і, зрештою, інтеграції в межах єдиного об'єднання. Розкрито особливості процесу вступу Польщі та Угорщини до Європейського Союзу як сукупність перетворень як усередині європейського інтеграційного проєкту, так і в східноєвропейських державах. Підкреслено, що Польща та Угорщина у групі держав Східної Європи демонстрували найбільше прагнення до швидкої європейської інтеграції та бажання втілювати необхідні зміни, що в результаті призвело до їхнього вступу у 2004 р.

Проаналізовано особливості конфліктних відносин Польщі та Угорщини з Європейським Союзом останніх років під аксіологічним кутом. Прихід до влади неліберальних політичних еліт у Польщі та Угорщині, дії яких спричинились до конфлікту, відбувався на тлі розчарування попередніми елітами, які були дискредитовані через нездатність впоратись із нагальними економічними та політичними викликами. Показано, що в обох державах неліберальні політичні еліти не вдавались до демонтажу демократичного ладу, але вчиняли кроки для користання демократичними інститутами та утримання влади, що суперечило засадничим цінностям Європейського Союзу. Виявлено, що реакція європейських інституцій на порушення Польщею та Угорщиною засадничих цінностей ЄС обмежилась політичними та фінансовими наслідками та не призвела до втрати ними впливу на ухвалення рішень на рівні ЄС.

Запропоновано авторський метод оцінки неліберальних цінностей у східноєвропейських державах – членах Європейського Союзу та їхнього впливу на європейську інтеграцію. Для цього було запропоновано теоретичну модель неліберального політичного режиму, в основі якого лежить протистояння ліберально-

демократичним європейським цінностям. На основі цієї моделі автором здійснено оцінку неліберальних цінностей з урахуванням міжнародних рейтингів як інструменту, що дозволяє повніше, ніж соціологічні опитування, проаналізувати ситуацію в конкретній державі з огляду як суспільства, так і політичних еліт.

Встановлено, що період урядування неліберальних політичних еліт у Польщі та Угорщині засвідчив падіння показників якості демократичних інститутів, динаміка якого була суттєво відмінною із середнім значенням у ЄС. Водночас на основі графічного аналізу та розрахунку кореляції не було виявлено зв'язку між показниками якості демократичних інститутів і показниками підтримки членства в Європейському Союзі як для Польщі та Угорщини, так і для середніх значень у ЄС.

Додатково на основі відібраних рейтингів проведено аналіз стану розвитку демократичних цінностей в Україні та визначено можливі наслідки впливу європейських неліберальних течій на її європейську інтеграцію. Виявлено, що до повномасштабного вторгнення Росії 2022 р. Україна не завершила процеси зміцнення демократичних інститутів з тим, аби вони відповідали щонайменше середнім показникам в ЄС. З огляду на нинішню напружену геополітичну ситуацію припускається, що Європейський Союз може бути змушений до перегляду своїх засадничих цінностей або механізмів їхнього гарантування чи захисту, що матиме наслідки і для європейської інтеграції України.

Ключові слова: цінності, ліберальні цінності, демократія, європейська інтеграція, європейська ідентичність, європейські цінності, зовнішня політика, Європейський Союз, Східна Європа, Польща, Угорщина, Україна.

ABSTRACT

Pavliuk, Oleh. The Conflict of Values in the Relations between the EU and Its Eastern European Member States. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 291 International Relations, Public Communications and Regional Studies (29 International relations) – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2024.

The dissertation deals with the role of values in the European integration of Eastern European members of the European Union, as exemplified by Poland and Hungary. It studies the essence of the concept of ‘values’ in the context of research in the field of political science and international relations, the peculiarities of the European integration of the Eastern European EU member states in retrospect, and the dynamics of the values conflict between Poland and Hungary, on the one hand, and European institutions, on the other. An attempt has been made to assess the impact of illiberal values on European integration in Poland and Hungary on the basis of international democracy rankings.

The dissertation shows that the concept of ‘values’ does not have a universally agreed definition, and relevant political science research generally does not focus on the problem of its definition, instead relying on ‘working’ definitions. Therefore, the multiplicity of approaches to the study of values in philosophical, sociological and political science research are outlined. On this basis, the key features of the concept of ‘values’ are identified and a working definition of ‘values’ is proposed – *i.e.*, a subjectively defined imperative that sets a certain direction of activity – that meets the goals and objectives of the research at hand.

The dissertation deals with the concept of ‘European Union values’ in the context of European integration. It is shown that ‘EU values’, or ‘European values’, are identified with the liberal democratic values enshrined in the EU founding treaties and are closely related to the shaping of a supranational European identity. It is determined that, in contrast to the liberal democratic vision of the European Union, an illiberal vision is emerging, the origins of which can be traced back to a number of crises that have befallen the European integration

project. It is emphasised that this illiberal vision emerged after the rapid accession of the Eastern European states to the European Union.

The historical and political preconditions for the accession of Eastern European states to the European Union are analysed as a prerequisite for the ‘conflict of values’ between them and European institutions. It is shown that by the end of the 1980s, favourable conditions for rapprochement between Eastern European countries and the European Communities – and, ultimately, European integration – had arisen in the countries of Eastern Europe and in the international arena. The dissertation reveals the peculiarities of Poland's and Hungary's accession to the European Union both as a set of transformations both within the European integration project and in the Eastern European states. It is emphasised that Poland and Hungary, as Eastern European states, demonstrated the greatest desire for rapid European integration and the desire to implement the necessary changes, which ultimately led to their accession in 2004.

The dissertation analyses the peculiarities of Poland and Hungary's conflicting relations with the European Union in recent years from an axiological perspective. The coming to power of illiberal political elites in Poland and Hungary, whose actions led to the said conflict, took place against the background of disillusionment with the previous elites, which were discredited due to their inability to cope with the then pressing economic and political challenges. It is shown that in both countries in question, illiberal political elites did not dismantle the democratic system but instead took steps to exploit democratic institutions in order to retain power, therefore contradicting the fundamental values of the European Union. It is revealed that the reaction of European institutions to the violation of the EU fundamental values by Poland and Hungary was limited to political and financial consequences and did not lead to the loss of their influence on decision-making at the EU level.

The dissertation proposes a method for assessing illiberal values in the Eastern European member states of the European Union and their impact on European integration. To this end, a theoretical model of an illiberal political regime is proposed based on the opposition to liberal and democratic European values. Based upon this model, it is proposed by the author to assess illiberal values on the basis of international rankings as a tool that

allows analysing the situation in a given state in a more comprehensive way than by means of public opinion polls in terms of both society and political elites.

The analysis undertaken has shown that the spell of illiberal political elites in power in Poland and Hungary coincided with a decline in the quality of democratic institutions in those countries, differing significantly from the EU average. At the same time, visualisation and correlation analyses have established no correlation between the quality of democratic institutions and support for EU membership in Poland and Hungary, as well as for the EU average.

Additionally, an attempt has been made by the author to assess the state of democratic institutions in Ukraine and ascertain the consequences of the trends of illiberal values for Ukraine's European integration, based upon the selected democracy rankings. It has been found that before Russia's full-scale invasion in 2022, Ukraine still had work cut out for it to strengthen its democratic institutions so that they would be minimally in line with the average situation in the EU. Given the current tense geopolitical situation, the dissertation suggests that the European Union may be forced to reconsider its fundamental values or mechanisms for guaranteeing or protecting them, with consequent implications for Ukraine's European integration.

Keywords: values, liberal values, democracy, European integration, European identity, European values, foreign policy, European Union, Eastern Europe, Poland, Hungary, Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

Павлюк, О. (2022). До проблеми європейської ідентичності: взаємозалежність аксіологічного виміру та наднаціонального характеру. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародні відносини*, 55(1), 26–30. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2022/1-55/26-30>.

Павлюк, О. (2023). «Традиційні цінності»: інструмент внутрішньо- і зовнішньополітичного впливу Росії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 47, 142–152. <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.142-152>.

Dobrzhanska, O., & Pavliuk, O. (2024). More Different Than Not: Divergence of Values in Ukraine's and Russia's Societies amidst the Full-Scale Invasion. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародні відносини*, 57(1), 42–49. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2023/1-57/42-49>.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Павлюк, О. (2023). «Нові цінності» Європейського Союзу: вплив повномасштабної агресії Росії проти України. *Міжнародна науково-практична конференція «Ефективне управління як двигун фінансово-економічного розвитку»*. Матеріали. С. 69–72.

Павлюк, О. (2024). «Неліберальність»: концептуалізація поняття та його роль у європейській інтеграції. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*. С. 32–34. <https://drive.google.com/file/d/1Uld2jhAaEtZzgMqLzxBUSbG9KeGmN2U4/view>.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	17
1.1. Теоретичні засади дослідження концепту цінності в політології та міжнародних відносинах.....	17
1.2. Джерельно-документальна база дослідження та аналіз наукової проблеми .	41
Висновки до Розділу 1.....	57
РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТА НЕЛІБЕРАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ	59
2.1. Історичні передумови зародження євроінтеграційних процесів у Східноєвропейському регіоні.....	59
2.2. Процес «великого розширення» Європейського Союзу та його наслідки: випадки Польщі та Угорщини.....	81
2.3. Конфлікт неліберальних політичних еліт Польщі та Угорщини з інституціями Європейського Союзу: аксіологічна складова.....	110
Висновки до Розділу 2.....	136
РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ВПЛИВУ НЕЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ ІНТЕГРАЦІЮ	139
3.1. Концептуалізація політичних режимів на основі неліберальних цінностей: теоретична модель	139
3.2. Використання міжнародних рейтингів для оцінки неліберальних цінностей у Польщі та Угорщині.....	147
3.3. Чинник неліберальних цінностей у процесі європейської інтеграції України	175
Висновки до Розділу 3.....	187
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196
ДОДАТКИ	233

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

«ПіС» – «Право і справедливість»

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – засоби масової інформації

ЛГБТ – лесбійки, геї, бісексуали і трансгендери

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

СЄ – Східна Європа

FIDESZ – «FIDESZ – Угорський громадянський союз»

KESMA – Центральноєвропейський фонд преси та медіа

PHARE – Програма допомоги Польщі та Угорщині в перебудові економіки

SAPARD – Спеціальна програму для сільського господарства та розвитку сільських територій

ВСТУП

Обґрунтування теми вибору дослідження. Європейський Союз на сьогодні є унікальним інтеграційним об'єднанням, що постало у результаті драматичних подій на Європейському континенті – починаючи від Другої світової війни та завершуючи «холодною війною». Останнє, серед іншого, призвело до фактичної інтеграції в межах ЄС представників усіх географічних субрегіонів Європи, включно зі Східною, під парасолькою єдиної політичної та економічної рамки, в якій витворювалась спільна європейська ідентичність.

Однак, як показали подальші події, наддержавній європейській ідентичності не вдалось остаточно примиритись із ідентичностями національними, і саме в цьому сенсі процеси у східноєвропейських державах – членах Європейського Союзу виявились показовими. Починаючи з 2010-х рр., ті держави, що демонстрували найбільше прагнення до членства в ЄС та готовність виконувати відповідні вимоги членства, часто усвідомлюючи їхню непопулярність серед власного населення, засвідчили все більший відступ від загальноєвропейських правил. Цей відступ виливався у відверту конфронтацію з інституціями Європейського Союзу, яка триває і станом на зараз.

Одним із вимірів цієї конфронтації є конфлікт цінностей, позаяк Європейський Союз – та, відповідно, європейська ідентичність – базується на цінностях, кодифікованих у його установчих документах (що, можна стверджувати, вирізняє це інтеграційне об'єднання з-поміж інших). Засадничі цінності ЄС – це присутньо ліберально-демократичні цінності, які охоплюють питання демократії, прав людини, свободи тощо. Виниклий конфлікт між Європейським Союзом та східноєвропейськими державами-членами, а надто – відсутність ефективної протидії політичним елітам, що інспірують та підживлюють цей конфлікт, – підважує цінності ЄС, позаяк їхнє дотримання державами-членами та їхній захист передбачені суттю європейського інтеграційного проєкту та його установчими документами.

Розуміння суті конфлікту цінностей всередині Європейського Союзу має важливе значення і для України, яка задекларувала прагнення до європейської інтеграції як один зі стратегічних пріоритетів своєї зовнішньої політики. Відповідно, постає питання про те, чи впливатиме (і якщо так, то як саме) цей конфлікт на процес європейської інтеграції загалом та якою мірою він уже вплинув на ЄС та східноєвропейські держави-члени, що є його учасниками. Понад те, з огляду на те, що Україна також належить до субрегіону Східної Європи, існує ризик виникнення аналогічного конфлікту між нею та ЄС після здобуття членства або на його вирішальних етапах.

Вищевикладене обґрунтовує актуальність теми дослідження, яка полягає у вивченні впливу нематеріальної (ідеаційної) складової політичного дискурсу на зовнішньополітичну практику держав; аналізі динамічного характеру європейської інтеграції на сучасному етапі, яка набула нового імпульсу після повномасштабного вторгнення Росії в Україну та стала стратегічним пріоритетом зовнішньої політики України; виявленні розбіжностей між європейськими інституціями та окремими державами – членами щодо подальшого розвитку європейського інтеграційного проекту та впливі цих питань на нинішніх та майбутніх членів Європейського Союзу. Наукова проблема дослідження, з огляду на це, полягає у оцінці впливу цінностей як чинника європейської інтеграції у східноєвропейських державах на тлі неліберальних тенденцій, які в них спостерігаються з 2010-х рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дослідження виконане в межах комплексної програми науково-дослідних робіт Київського національного університету імені Тараса Шевченка і науково-дослідної теми Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка №19БФ048-02 (державний реєстраційний номер 0119U100336) «Стратегія протистояння геополітичним викликам і загрозам національній безпеці України в умовах становлення нового світопорядку». У цьому зв'язку дисертаційна робота відповідає напряму діяльності кафедри міжнародної інформації Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета й завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні ролі неліберальних цінностей у європейській інтеграції у східноєвропейських державах – членах Європейського Союзу на прикладі Польщі та Угорщини як двох держав, що за останні роки засвідчили найбільш помітний відступ від утілення європейських цінностей.

Звідси випливають такі **завдання** дослідження:

- розкрити суть поняття цінності в контексті досліджень у сфері політології та міжнародних відносин;
- охарактеризувати роль цінностей як складової європейського інтеграційного проєкту;
- простежити процес вступу держав Східноєвропейського регіону до Європейського Союзу в історичній ретроспективі під аксіологічним кутом;
- розкрити особливості конфлікту цінностей Польщі та Угорщини як держав – членів Європейського Союзу та європейських інституцій на сучасному етапі;
- визначити вплив і чинники розвитку неліберальних цінностей у контексті європейської інтеграції східноєвропейських держав – членів та України.

Відповідно, **об'єктом дослідження** є аксіологічний вимір європейської інтеграції, а **предметом дослідження** є вивчення конфлікту цінностей Європейського Союзу та його східноєвропейських держав-членів на прикладі Польщі та Угорщини.

Методи наукового дослідження. У дослідженні була застосована низка філософських, загальнонаукових та конкретнонаукових методів дослідження, які дозволили всебічно опрацювати наукову проблему та досягти поставленої мети та завдань дослідження.

Метод аналізу й синтезу, метод діалектичного пізнання, порівняльний метод та метод узагальнення дозволили розкрити сутність концепту «цінності», його присутні риси та підходи до визначення у філософській, соціологічній та політологічній думці, а також запропонувати авторське визначення цінностей; розкрити суть і підходи до визначення «європейських цінностей» як чинника європейської інтеграції (Розділ 1).

Застосування методів аналізу й синтезу, історичного аналізу, геополітичного аналізу, системного аналізу, а також аналізу документів дало змогу досягнути процес

європейської інтеграції східноєвропейських держав – членів Європейського Союзу в історичній ретроспективі як цілісний комплекс чинників та умов різного порядку, а також виокремити його аксіологічну складову відповідно до мети та завдань дослідження (підрозділи 2.1, 2.2). Для розкриття суті конфліктів цінностей між Польщею та Угорщиною, з одного боку, та європейськими інституціями, з іншого, було застосовано проблемно-історичний метод, метод аналізу та узагальнення (підрозділ 2.3).

Насамкінець, метод моделювання, статистичний та прогностичний методи були застосовані для побудови теоретичної моделі неліберального політичного режиму на основі неліберальних цінностей (підрозділ 3.1), оцінки впливу неліберальних цінностей на європейську інтеграцію в Польщі та Угорщині як складових предмета дослідження (підрозділ 3.2) та прогнозування впливу неліберальних цінностей на європейську інтеграцію України (підрозділ 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що встановлено вплив неліберальних цінностей на процеси європейської інтеграції східноєвропейських держав – членів Європейського Союзу на прикладі Польщі та Угорщини та виокремлено значення неліберальних цінностей у процесі європейської інтеграції України. У проведеному дослідженні:

Вперше:

- систематизовано та викладено особливості конфлікту цінностей між Польщею та Угорщиною, з одного боку, та європейськими інституціями – з іншого, за час урядування в цих державах неліберальних політичних еліт;

- запропоновано та обґрунтовано теоретичну модель неліберального політичного режиму, який ґрунтується на протистоянні ліберально-демократичним європейським цінностям, і сутність якої полягає в оперті на демократичний інструменталізм, популістський дискурс та використання історичного наративу;

- проаналізовано вплив неліберальних цінностей на європейську інтеграцію у східноєвропейських державах – членах Європейського Союзу на основі міжнародних рейтингів якості демократичних інститутів на прикладі Польщі та Угорщини і

встановлено, що для України зміцнення демократичних інститутів може відігравати одну з ключових ролей у процесі європейської інтеграції.

Удосконалено:

– розуміння концепту «цінності» в контексті досліджень у сфері міжнародних відносин, сутність якого, згідно з авторським визначенням, полягає у встановленні суб'єктивно визначеного морального імперативу, який задає певний напрям діяльності;

– дослідження європеїзації як теоретичної рамки осмислення процесів європейської інтеграції, зокрема і у Східноєвропейському регіоні, підходів до її визначення та класифікації;

– сутність політичних трансформацій у Польщі та Угорщині після 2010 р., коли до влади в обох державах прийшли неліберальні політичні еліти, що викликало протистояння між ліберальними і неліберальними європейськими політичними цінностями.

Отримали подальший розвиток:

– дослідження європейської інтеграції східноєвропейських держав – членів Європейського Союзу в історичній ретроспективі;

– теза про конфлікт наддержавної європейської ідентичності та національних ідентичностей держав – членів ЄС, що зумовлено радикалізацією політичних процесів у Європі.

Наукове значення дисертації полягає в тому, що результати можуть бути використані для подальшого вивчення концепту «цінності» в політології та дослідженнях міжнародних відносин, зокрема аналізі зовнішньої політики міжнародних акторів, а також у дослідженні політичних режимів під кутом зору дотримання ними ліберально-демократичних цінностей. Також результати дослідження можуть бути використані для подальшого поглиблення розуміння європейської інтеграції у східноєвропейських державах – членах Європейського Союзу.

Практичне використання результатів роботи полягає у тому, що авторські узагальнення можуть бути використані органами державної влади під час розробки

стратегії зовнішньої політики щодо Європейського Союзу в контексті європейської інтеграції, а також щодо східноєвропейських держав – членів Європейського Союзу, які входять до предмета дослідження – Польщі та Угорщини.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що матеріали та здобутки можуть бути використані для підготовки лекційних курсів щодо європейської інтеграції, сучасної політичної історії Європейського Союзу та держав Східної Європи, зовнішньої політики України, аналізу зовнішньої політики тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Усі наведені в рукописі дисертації висновки та результати одержані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи апробовані у формі участі у міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Ефективне управління як двигун фінансово-економічного розвитку» (17 грудня 2023 р., Суми), виступ і публікація тез; XVIII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої політики України» (8 листопада 2024 р., Чернівці), виступ і публікація тез.

Наукові публікації. За результатами дослідження опубліковано 5 наукових праць, а саме: 3 наукових статті у фахових виданнях України та 2 публікації, які додатково відображають наукові результати дисертаційної роботи.

Структура дисертації. Структурно дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 234 сторінки, в тому числі основний текст – 185 сторінок, список використаних джерел складається з 325 найменувань і займає 37 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретичні засади дослідження концепту «цінності» в політології та міжнародних відносинах

Складність дослідження міжнародних відносин та світової політики як явища полягає в їхній багатогранності та багатоаспектності та відсутності єдиного, назагал узгодженого й усталеного їх розуміння. Навіть поверховий погляд на еволюцію теорії міжнародних відносин у ХХ ст. оприявнює фундаментальні протиріччя, або, як їх прийнято називати, «великі дебати»: між ідеалізмом і реалізмом; між реалізмом і біхевіоризмом; між класичними й некласичними теоріями, парадигмами й підходами; та між позитивістськими й постпозитивістськими теоріями. Кожні «дебати» зробили свій внесок: перші показали методологічну неспроможність відірваних від практики міркувань про міжнародні відносини; другі – засвідчили обмежений характер їхньої механістичної інтерпретації; треті й, певно, найважливіші – показали доцільність міркувань про феномен міжнародних відносин поза усталеними парадигмами «вічної війни» або «вічного співробітництва» – іншими словами, доклалися до міждисциплінарності науки.

Окремої зауваги заслуговують «четверті великі дебати», які, за влучним визначенням С. Сміта (Smith, 2016), відійшли від міркувань про онтологію міжнародних відносин і перейшли до обговорення їхньої гносеології – себто того, як саме ми пізнаємо це явище. Саме ці «дебати» порушують питання про те, чи існує сенс вивчати нематеріальну, або ідеаційну площину міжнародних відносин – площину, яка не піддається «вимірюванню» і яку, власне, неможливо інтерпретувати «об’єктивними» інструментами. Спрощено кажучи, з-поміж провідних течій (чи традицій) у дослідженнях міжнародних відносин неореалізм, як вважається, віддає перевагу матеріальним чинникам та ігнорує чи применшує ідеаційні, тоді як соціальний конструктивізм (або просто конструктивізм), навпаки, наголошує на ролі ідей та натомість менше зважає на матеріальні сили (Sørensen, 2008).

Одним із перших на відмінність між цими площинами звернув увагу німецький мислитель М. Вебер, який констатував, що соціальний світ (себто той, що формується в людській взаємодії) є кардинально відмінним від світу природного; відмінність ця полягає в тім, що люди інтерпретують дії одне одного, приписуючи їм певні «значення» (іншими словами, наділяючи їх ідеями). Протягом еволюції теорій міжнародних відносин подібне розуміння було інтегроване і в їхню інтерпретацію.

Реалізм як перша загально визнана теорія міжнародних відносин розглядала останні як певну матеріальну структуру, де суб'єкти – держави – діють, виходячи з математичної оцінки матеріальних ресурсів одне одного; держави, які мають більше цих ресурсів, мають більший вплив на міжнародну систему (іншими словами, є більш сильними), і навпаки; держави, які мають менше матеріальних ресурсів (менш сильні), почувуються загроженими з боку тих, хто має їх більше. Ця логіка реалізму насамперед обґрунтовувала безпекові феномени міжнародних відносин – від формування альянсів (як відповідь на питання «чому егоїсти співпрацюють») до так званої дилеми безпеки (максимізація безпеки одного актора як загроза безпеці іншого / інших); не випадково на позначення реалізму також пропонується поняття «матеріальний реалізм» (Burton, 2018).

Але «матеріальне» не можна зводити виключно до «фізичного», що ілюструє та ж дилема безпеки: це соціальне явище, яке виникає в результаті незбіжних очікувань акторів щодо намірів одне одного (Капітоненко, 2019, с. 72–76). Таку поведінку важко пояснити об'єктивним математичним розрахунком. Коли у 1960-70-х рр. реалізм зазнав певної ревізії під час других «великих дебатів», його основоположні засади були дещо скоректовані. Класик неореалізму К. Волтц визнав якісно інший характер впливу структури міжнародних відносин на поведінку акторів: «...на дії агентів та суб'єктів впливає структура системи. Сама по собі структура не призводить до переваги одного результату над іншим. Структура впливає на поведінку в межах системи, та робить це в непрямий спосіб. Ці впливи створюються двома шляхами: соціалізації акторів та конкуренції між ними» (Waltz, 1979, р. 74). Якісна зміна тут полягає в тому, що вирішенням дилеми структури-агента (Wendt, 1987) на користь структури в матеріальний вимір вводяться елементи, за М. Вебером кажучи, виміру

соціального – «засвоєння» акторами певних практик ставлення до матеріальних ресурсів і тлумачення відповідної поведінки. Похідні з неореалізму дебати про «найкращу» (себто найстабільнішу) структуру міжнародної системи впливають саме з неореалістської парадигми.

Водночас наголос у неореалістському тлумаченні міжнародної системи все ще перебуває на боці матеріального, а зв'язку між матеріальною структурою та соціалізацією акторів послідовники підходу не надають достатньої уваги. К. Волтц порівнював соціалізацію держав із поведінкою фірм на ринку: ті, хто наслідує переможців, перемагають; ті, хто цього зробити не можуть чи не хочуть, програють – що зводить міркування про міжнародну систему виключно до ролі великих держав і наддержав, часто ігноруючи логіку й причини існування інших акторів (Waltz, 1979, pp. 60–78). Понад те – що підкреслюють і неореалісти, – держава-актор для них є єдиним цілим, а на її внутрішню структуру й процеси вони не звертають уваги.

Розуміння анархічної структури міжнародної системи як хаотичної («ринкової», за К. Волтцем кажучи) взаємодії акторів, підважили соціальні конструктивісти. Один із фундаторів конструктивістського напрямку в дослідженні міжнародних відносин А. Вендт сформулював це так: «Анархія – це те, як держави її уявляють» (Wendt, 1995). Для А. Вендта матеріальний вимір стосується розподілу матеріальних ресурсів, а ідеаційний – «ідей і знань» між державами (ключовими акторами міжнародних відносин) (Wendt, 1987). Він одним із перших зауважив, що нематеріальні чинники також відіграють помітну роль у міжнародній системі – насамперед за рахунок того, що впливають на сприйняття акторами один одного. Класичний приклад А. Вендта полягав у порівнянні сприйняття ядерного потенціалу Великої Британії та Північної Кореї, де матеріальний вимір (кількість ядерних боєголовок) не корелює прямо з рівнем загрози, яка від цих держав виходить (Wendt, 1995). А. Вендт не відкидає роль матеріальних чинників, але експлікує її через конкретні механізми розподілу матеріальних спроможностей актора, технологічний склад цих спроможностей і чинники географії та наявності природних ресурсів (Wendt, 1999). Але конструктивізм не вирішує проблеми з «іншого боку»

неореалізму: зв'язок між змінами матеріальних сил і соціалізацією держав; він віддаватиме перевагу поясненням про те, що тут важать зміни ідей і уявлень.

В останні десятиліття з'явилась низка праць, що підважують чіткий поділ між матеріальним та ідеаційним і натомість обстоюють діалектичний підхід, який полягає в сприйнятті відношень між ними як «інтерактивних та ітераційних» (Sørensen, 2008, р. 11; Marsh, 2009, р. 680; Cox, 1981). Та для нас важливим є те, що ідеаційний вимір як такий знайшов визнання в теорії міжнародних відносин і був інтегрований у мейнстримні розвідки.

Свідченням остаточного закріплення цієї тенденції стало проголошене Й. Лапідом у 1996 р. «вражаюче повернення» культури та ідентичності в соціальні науки загалом і в науку про міжнародні відносини зокрема – що не випадково припало на добу після завершення «холодної війни», яку панівні, класичні теорії не змогли передбачити (Lapid, 1996, р. 3). Понад те, це повернення, за Й. Лапідом, спонукає до переосмислення цих двох концептів у бік більшої плинності й множинності, що мало б відображати таку ж плинність і множинність світу, що не вписується в класичні теорії міжнародних відносин.

Однією з найбільш відомих робіт, де була запропонована комплексна, системна спроба інтеграції ідеаційного виміру міжнародних відносин у системне пояснення їхнього функціонування, стала праця американського політолога С. Гантингтона «Зіткнення цивілізацій» (Huntington, 1996). Вона наголошує на визначальній ролі культурних чинників для розуміння структури сучасної міжнародної системи на противагу уявленням попередніх епох (від блокового світу доби «холодної війни» до світу окремих націй-держав чи недержавних акторів).

В основі праці С. Гантингтона лежить теза, що «культура й культурні ідентичності, які на найширшому рівні є ідентичностями цивілізаційними, визначають моделі зв'язку, дезінтеграції та конфліктів у світі після “холодної війни”» (Huntington, 1996, р. 20); ці «культурні спільноти» заміняють комуністичний і капіталістичний блоки попередньої доби, а «розколи» між ними «стають осями конфліктів у глобальній політиці» (Huntington, 1996, р. 125). Хоча жодного визначення культури автор у процесі не наводить, в іншій пов'язаній роботі окреслює

її в «суто суб'єктивних термінах» як «цінності, ставлення, уявлення, сприйняття та покладені в основу припущення, що переважають поміж людей у певному суспільстві» (Harrison & Huntington, 2000, p. xv). Культурний критерій лежить і в основі визначення С. Гантингтоном цивілізацій як одиниць аналізу сучасної міжнародної системи. Цивілізація тут постає як «культурне угруповання найвищого рівня та найширший рівень культурної ідентичності, який люди мають за межами того, що відрізняє людей від інших біологічних видів» (Huntington, 1993), що визначається як об'єктивними (мова, історія, релігія, звичаї, інституції) та суб'єктивними (самовизначення) чинниками.

Тоді як новизна теоретичного підходу С. Гантингтона до міжнародних відносин є беззаперечною, його аргументація зазнала обґрунтованої критики – насамперед через відсутність достатньої доказової бази для виокремлення культур-цивілізацій, якими він послуговується. Крім того, варто враховувати контекст, у якому створювалось «Зіткнення цивілізацій», а саме стрімке зростання впливу незахідного світу на зламі ХХ-ХХІ ст., що в уявленнях американських теоретиків і практиків міжнародних відносин підважувало глобальну гегемонію США; звідси – й імпліцитна ворожість до ісламської цивілізації, яку сам автор заперечував (Quinn, 2017). Поза тим, робота С. Гантингтона стала, ймовірно, першою спробою сформуванню цілісного, зв'язного аргументу про культурний чинник як складову міжнародної політики.

Іншою, не менш сміливою спробою структурування міжнародної системи на ідеаційному базисі стала праця Д. Муазі «Геополітика емоцій» (Муазі, 2018). Автор підкреслює, що «не пропонує всеохопної теоретичної моделі світу» (на противагу тому-таки С. Гантингтону), але своїм підходом водночас логічно продовжує його пошуки опису міжнародних відносин із культурного погляду. Витоки впливу емоцій у міжнародній політиці Д. Муазі вбачав у глобалізації, яка унаслідок поступового розмивання кордонів «зумовлює відчуття незахищеності та порушує питання самовизначення» (Муазі, 2018, с. 28). За опорні точки структурування міжнародної системи він обрав емоції страху, надії та приниження, пов'язані з поняттям упевненості в собі – «визначальним фактором у тому, як нації й народи дають собі раду із труднощами та які стосунки мають між собою» (Муазі, 2018, с. 21). Хоча

Д. Муазі не пропонує визначення «емоцій» і не проводить їхнього прямого зв'язку з культурою, контекстуальний опис визначених ним емоцій обтяжений саме культурним чинником – що прикметно, почасти за моделлю С. Гантингтона – «картографуванням», тобто поділом світу залежно від емоції, яку він репрезентує:

- страх – реакція Заходу на зростання не-Заходу; його невпевненість у майбутньому в умовах, коли власне кількасотлітнє панування добігає кінця;
- приниження – притаманний Середньому Сходу ресентимент, породжений втраченими можливостями глобалізації (і такий, що призводить до страху Заходу);
- надія – властива Азії впевненість у подальшому розвитку, підкріплена оптимістичними темпами економічного зростання.

Д. Муазі підкреслює, що і визначені ним області поширення емоцій є досить умовними й сповненими винятків (як-то Пакистан в Азії), і всі ці емоції притаманні кожній нації в певній мірі й можуть змінюватись, а отже, їхнє картографування ніколи не породжуватиме статичної картини світу. Водночас автор «Геополітики емоцій» прямо полемізує із С. Гантингтоном, вказуючи на його окремі нездійснені прогнози (як-то об'єднання індійської та мусульманської цивілізацій проти західної), а також плутання ним «культури» загалом із «політичною культурою», вужчою за значенням (Муазі, 2018, с. 35–36).

Пізніше Д. Муазі кілька разів застосовував запропоновану схему «емоційного аналізу» для опису геополітичних процесів сучасності – від зміни балансу сил у Європі після виходу Великої Британії з Європейського Союзу (Moisi, 2017) до загострення на Близькому Сході у жовтні 2023 р. (Institut Montaigne, 2023). Сама ідея «геополітики емоцій» мала позитивний відгук і знайшла розвиток у працях інших науковців, які або зосереджувались на одній емоції та її ролі в геополітиці, або аналізували теоретичні викладки Д. Муазі у світлі актуальніших подій (Pain, 2009; Scribano, 2021; Brăilean, 2014).

Вищевикладене підкреслює, що ідеаційний вимір міжнародних відносин має значний і авторитетний корпус досліджень. У ширшому ж сенсі, перефразовуючи згаданого Й. Лапіда, відбувається «вражаюче повернення дослідження ідеаційного в міжнародних відносинах». Цьому сприяють як частково звершена глобалізація з

поширенням інформаційно-комунікаційних технологій та уніфікацією політичних, економічних і соціальних процесів, так і, навпаки, її криза, спричинена все більшим усвідомленням та обстоюваннями субглобальних (національних, регіональних) ідентичностей на тлі антиглобалістського ресентименту.

Наведені приклади не мають на меті утвердити тезу про безумовне переважання ідеаційного над матеріальним, яку використовують для критики конструктивістських і постструктуралістських підходів апологети «мейнстримних» теорій міжнародних відносин. Вони натомість підкреслюють, що ідеаційний вимір відіграє принаймні вагомую роль у формуванні міжнародної системи й сприйнятті її акторами самих себе й інших акторів. Вивчення складових ідеаційного виміру міжнародних відносин за умови методологічної чіткості й обґрунтованості дозволяє збагатити уявлення про міжнародні процеси й доповнити більш класичне їх розуміння, ґрунтоване на взаємовпливі чинників матеріальних. Ключова проблема на цьому шляху полягає в множинності інтерпретацій і розмитості пов'язаних концептів – зокрема й цінностей, що спробуємо почасти подолати в подальшому викладі.

Концепт «цінність» має тривалу історію вживання в найбільш різноманітних сферах життя людини – від наукової й публіцистичної до повсякденної, побутової. Як це трапляється в подібних випадках, дати чітке, недвозначне і загальноприйнятне визначення цінності набагато важче, аніж застосовувати це поняття. При цьому привертає увагу, що в наукових розвідках, які стосуються теми цінностей та міжнародних відносин чи політичного процесу, «цінності» часто вживаються як дещо самоочевидне – так само, як уже згадана вище «культура». Тож зустрічаються пов'язані концепти «традиційні цінності», «ліберальні цінності», «європейські цінності», «людські цінності», «національні цінності», «цінності зовнішньої політики / зовнішньополітичні цінності» тощо. Подекуди визначення згаданих концептів або не подається взагалі, або подається за рахунок надання орієнтовного чи неповного переліку їхніх складових. А проте, оперування поняттям «цінність» вимагає формулювання принаймні робочого визначення, яке дозволило б своєю чергою окреслити тлумачення цього поняття в контексті європейської інтеграції відповідно до об'єкта дослідження.

Англійський відповідник слова цінність – value – походить від латинського слова *valere*, яке означає «мати силу / бути вартим чогось». Відповідно, цінність на початку і розглядалась, і досліджувалась як спосіб опису, оцінювання й категоризації певного предмета чи явища з погляду його матеріальної вартості; щось «цінне» означало щось дороге; щось, що коштувало великих грошей (або їхніх відповідників) – можна згадати, до прикладу, теорію цінностей А. Сміта, якого вважають засновником політичної економії. Але у XIX ст. «цінність» набуває нематеріального виміру під впливом низки мислителів і філософських шкіл – від неокантіанства (Р. Г. Лотце, А. Рітшль) до прикладної психології (Г. Мюнстерберг) (Britannica, 2015). Одна з ключових дилем, яка привернула увагу філософії до цінностей, – пошук відповіді на питання «Чому люди вважають щось таким, а не іншим?» – або, іншими словами, чому для людей щось має певну цінність, а щось не має; або чому одна річ має більшу цінність, ніж інша.

Детальний аналіз теорії цінностей (аксіології) та пов'язаних філософських дискусій вийшов би далеко за межі предмета дослідження. І все ж, варто виокремити принаймні ключові моменти, які б дозволили краще зрозуміти, що ховається за нематеріальним уявленням про концепт цінностей.

Звісно ж, проблема цінностей і того, як вони утворюються, сприймаються та впливають на суспільство – а в більш загальному сенсі, відповіді на питання «Що таке цінності?», «Як і чому ми приписуємо речам і явищам певну цінність?» тощо – цікавила ще стародавніх мислителів. А втім, аксіологія як наука про цінності з'являється наприкінці XIX – на початку XX ст.. Авторами цього терміна вважають П. Лапі та Е. фон Гартманна (Britannica, 2015; Grünberg et al., 2000). Аксіологію можна окреслити науковий напрям, що ставить за мету вивчення цінностей та їхнього впливу на людський і суспільний розвиток. Він виник як частина «антропологічної революції», що ставила за мету звільнити соціальні науки від методологічного натуралізму (Madeja, 2021, p. 46).

Тут варто зауважити, що не всі автори ставлять знак рівності між «аксіологією» й «теорією цінностей». Філософ Ф. Орсі виокремлює три різні тлумачення теорії цінностей (Orsi, 2015, pp. 6–8). Перше є максимально широким і охоплює цінності в

найрізноманітніших їх проявах – від моральної філософії до естетики. Друге, який Ф. Орсі вважає найближчим до власне аксіології, стосується філософських обговорень засадничих відмінностей між тим, що є добрим і що – поганим (що вказує на її нормативний характер). Зрештою, третє тлумачення теорії цінностей покликане дати характеристику самому поняттю «цінності» поза контекстом їхнього конкретного тлумачення (сам Ф. Орсі говорить, що воно дає відповіді на структурні питання про цінність, наприклад «чим цінність відрізняється від нецінності»).

Це лише один із підходів до класифікації теорії цінностей. До прикладу, польський дослідник А. Мадейя пропонує інший, досить узагальнений їх розподіл – на ідеалістичні та матеріалістичні (Madeja, 2021, pp. 46–52). Ідеалістичний підхід до тлумачення цінностей ґрунтується на припущенні, що цінності мають об'єктивний, універсальний характер – іншими словами, людині й суспільству лишається просто їх віднайти і сформулювати. Джерелами цього пошуку є певні складові «людської психіки»: мислення, совість (що, приміром, властиво християнській релігії), емоції, інтуїція тощо. Відповідно, об'єктивні «цінності» в аксіологічному ідеалізмі протиставляються суб'єктивним людським чи суспільним «інтересам», а існування різних множин цінностей (від «національних» до «європейських» чи «загальнолюдських») пояснюється суто відмінностями тлумачення певного набору універсальних, усеохопних цінностей, яке змінюється в часі й просторі.

Складнішим, за А. Мадейєю, є аксіологічний матеріалізм, який коріниться в соціопсихологічних підходах і розглядає цінності крізь призму соціокультурної реальності. Останню він умовно поділяє на взаємопов'язані складові – нормативну (моделі, критерії дій) та перформативну (соціальна практика). Згідно з аксіологічним матеріалізмом у тлумаченні А. Мадейї, в нормативній складовій цінності декларуються, а перформативній – втілюються на практиці. Іншими словами, «[с]уб'єктивні твердження опредметнюються [objectify] в цінностях» (Madeja, 2021, p. 49). У такому разі між цінностями й інтересами вже неможливо провести настільки ж чітку відмінність, як у випадку аксіологічного ідеалізму; йдеться насамперед про їхнє відмінне сприйняття.

Позаяк аксіологічний матеріалізм навантажує «цінності» вищим рівнем суб'єктивності, він порушує питання співвідношення цінностей індивідуальних і соціальних (або радше «групових» у найширшому сенсі слова). З одного боку, людина має достатньо високий рівень автономності, аби визначати власні цінності (явище, яке А. Мадейя називає «аксіологічною автономією»); з іншого ж, людина належна до певної групи з власною системою цінностей, які вона опредметнює (об'єктивізує) і яким принаймні до певної міри мають відповідати цінності членів цієї групи. У такому випадку передумовою існування цих «об'єктивних» цінностей (тобто «європейських», «національних» тощо) є доведення існування цієї групи. Умовно кажучи, якщо не існує соціокультурної групи піж назвою «Європа», де можна виокремити нормативну й перформативну складові, то не існує й європейських цінностей. (Питання європейських цінностей буде детальніше розглянуте пізніше в цьому розділі.)

Грунтовніше узагальнення філософського осмислення «цінностей» здійснив французький соціолог Р. Будон (Boudon, 2001). Він пропонує шукати інтелектуальні витoki міркувань про цінності в працях Ф. Ніцше і К. Маркса, які представляють дві умовні широкі течії в аксіології (Boudon, 2001, pp. 1–20). Ф. Ніцше вважав, що приписувані людьми цінності є не більш як ілюзіями, бо визначити цінність того чи іншого предмета чи явища об'єктивно неможливо, але вони важливі своїми психологічними ефектами – наприклад раціоналізацією уявлення про дійсність (якщо «щось» для певної людини «є добрим» / «має цінність», то це результат її взаємодії з цим «чимось»). Ця ідея лягла в основу сучасного постмодерністського уявлення про цінності, де вони розглядаються як певні узагальнені уявлення, які не є вкоріненими в реальність і які не підлягають верифікації на практиці. Натомість К. Маркс пропонував матеріалістичний погляд на цінності, де вони так само були ілюзіями, але мали не психологічний, а радше соціальний ефект – слугували класовим інтересам (незалежно від того, яку насправді цінність має «щось», якщо вона взагалі існує).

Розвиваючи цю ідею, Р. Будон пропонує кілька вихідних точки пошуку відповіді на питання про суть цінностей (Boudon, 2001, pp. 21–56), які можна звести до відомої трилеми Мюнхгаузена, запропонованої німецьким філософом

Г. Альбертом (Meyer, n.d.). Трилема пропонує три парадоксальні шляхи перевірки істинності певного твердження: циркулярний (висновок про істинність твердження виводиться із самого твердження); регресивний (ланцюжок міркувань, у якому підтвердження твердження вимагає окремого підтвердження); і догматичний (прийняття певного твердження як істинного в ланцюжку міркувань). Відповідно, за Р. Будоном, маємо таку класифікацію аксіологічних міркувань:

1. Фідеїстські теорії, які припускають існування абсолютних цінностей – іншими словами, їх об'єктивний характер. Ці теорії передбачають, що «норми й цінності можна ґрунтувати на принципах абсолютної достовірності» (Boudon, 2001, р. 28). Сюди Р. Будон відносить феноменологічну теорію цінностей М. Шелера, яка обстоює їхній інтуїтивний характер сприйняття.

2. Скептичні теорії, які відкидають існування абсолютних цінностей. Тут Р. Будон також пропонує виокремлювати десіжніоністські (decisionist) та каузалістські (causalist) теорії. Десіжніоністські теорії постулюють, що цінності ґрунтуються на принципах, які ми обираємо довільно – іншими словами, такий вибір не можна звести до переліку детермінованих чинників, не залежних від конкретної людини. Каузалістські теорії стверджують, що принципи, на підставі яких люди пояснюють цінності, формуються чинниками поза межами людини, які можна виявити шляхом наукового аналізу.

3. Раціональні, або абсолютистські раціональні теорії, які припускають, що люди підтримують певні цінності, бо мають доконечне («абсолютне») обґрунтування цього, яке до того ж може простежити будь-хто інший (у цьому сенсі процес формування цінностей можна порівняти з процесом виникнення наукового знання – верифікація шляхом відтворення).

Наведена класифікація показує, наскільки різноманітними є підходи до вирішення проблеми визначення цінності. До неї можна підійти під іншим кутом зору, перейшовши від епістеміології до онтології цінностей. Дослідник Л. Грюнберг у праці під назвою «Таємниця цінностей» (Grünberg et al., 2000) говорить про розподіл на цінності-ідеали (ideal-values) і цінності-товари (goods-values): тоді як перші «передбачають дію в уявному плані», другі – «втілені в об'єктах культури й

приписують речам за межами їхнього доступного сприйняття новий вимір – цінність, – завдяки якій вони набувають здатності задовольняти людські потреби, цілі, бажання й перетворюватись у культурні товари» (Grünberg et al., 2000, p. 5). Є також цінності речей (які приписуються людьми іншим речам) і цінності особистості (які люди приписують самі собі); цінності базові й похідні (це розрізнення відносне) тощо.

Ці класифікації можна розвивати й далі, тим паче що самих цінностей нескінченна кількість – економічних, політичних, естетичних, утилітарних, теоретичних і так далі. Тож Л. Грюнберг пропонує вийти з цього зачаклованого кола онтології цінності, вводячи поняття «родова цінність» (generic value), яке і є предметом аксіології. Ця родова цінність, по-перше, є трансцендентною, що чітко відмежовує її від особистих уподобань конкретного індивіда; по-друге, лежить на стику об'єктивного й суб'єктивного (інакше кажучи, матеріального та ідеаційного), опредметнюючись через приписування суб'єктом до певного об'єкта – те, що Е. Гуссерль називав «невіддільним» (нім. unselbständig), тобто позбавленим змісту самим по собі; по-третє, має виразно полярну природу, виражаючись через протиставлення контрарних, рівновіддалених від умовної нульової точки оцінювання пар (найпростішим прикладом тут є пара «добрий – поганий»). Якщо розвивати аналогію зі шкалою координат далі, то вона буде орієнтована вертикально, бо (і це по-четверте) цінності утворюють ієрархію «залежно від їхнього значення в певній людській спільноті, відповідно до певних соціальних критеріїв, породжених практично-духовними потребами цієї спільноти» (Grünberg et al., 2000, p. 19), а нульова точка буде виколотою, бо нейтральної цінності не існує.

Це підводить Л. Грюнберга до такого робочого визначення: «цінність – це відношення між суб'єктом і об'єктом, яке шляхом полярності та ієрархії висловлює судження людини чи спільноти про природні й суспільні риси або факти, потенційно здатні відповідати соціально й історично обумовленим потребам, бажанням, прагненням тощо» (Grünberg et al., 2000, p. 19). Іншими словами, цінність у розумінні автора – судження, яке встановлює зв'язок між суб'єктом і об'єктом на підставі критеріїв трансцендентності, полярності та ієрархічності. Ще простіше: цінність виникає, коли людина чи певна людська спільнота наділяє певну річ чи явище

характеристикою, що дозволяє їй визначити місце цієї речі чи явища в дійсності. Зрештою, цінність – це відношення, яке належить до класу культурних активів і яке неможливо досягнути без об'єкта, якому вона приписується.

Визначення Л. Грюнберга зручне тим, що намагається окреслити саме родову цінність поза економічним чи соціальним контекстом, у якому це поняття найчастіше виникає. Епістеміологічно воно наближене до раціональної теорії, як її визначив Р. Будон, позаяк абсолютизує процедуру (формулювання судження) як підставу виникнення цінності й не відкидає існування певних усеподільних (універсальних) цінностей – на кшталт прав людини, свободи слова тощо – що, видається, стало самоочевидним; але, що важливо, тут допускається, що та чи інша цінність може мати відмінне змістове наповнення й, відповідно, місце в ієрархії цінностей конкретної спільноти. Понад те, Л. Грюнберг розвиває ідею перформативного характеру цінностей, вказуючи на їхній зв'язок із проєктивним (обґрунтування дій), проспективним (моделювання бажаного ідеалу) і нормотвірним (встановлення причинних зв'язків) вимірами (Grünberg et al., 2000, p. 20).

Навіть такий поверховий огляд філософського осмислення концепту «цінність» показує його складність і багатогранність. І все ж, кілька присутніх його рис цей огляд виокремити дозволяє – з тим застереженням, що вони пов'язані із цілями дослідження (тобто розглядають цінність як ідеаційну складову конкретної соціальної системи).

Насамперед цінність – це концепт, що тяжіє до нормативності. Якого б суб'єкта ми не обирали і якого б теоретичного осмислення цінностей ми не дотримувались, беззаперечним є той факт, що вона формує ставлення, поведінку цього суб'єкта, його «перебування» відносно інших суб'єктів (люди зі спільними цінностями, найімовірніше, входять до однієї групи, або навпаки – люди, що входять до однієї групи, поділяють однакові цінності; знову-таки, онтологія концепту тут не так важлива, як наголошення його нормативності).

Звідси впливає друга важлива характеристика – перформативність: цінність (хай у якому сенсі) спонукає суб'єкта до певної дії, яка підтверджує його «спорідненість» із цією цінністю. (Під дією тут мається на увазі будь-який акт взаємодії суб'єкта із зовнішнім середовищем.) Іншими словами, якщо суб'єкт не

експлікує цінності, він із нею не пов'язаний. До прикладу, якщо окремо взята група людей декларує повагу до всіх незалежно від їхніх рис (це формулювання чудово ілюструє нормативний характер цінності), вона запроваджує певні практики, які підтверджують цю повагу (наприклад, покарання за дискримінацію на підставі кольору шкіри, статі або відмінних поглядів; та навіть звичайна декларація таких поглядів уже відображає перформативну природу цінності). Без другої, «перформативної» складової нормативний характер цінності просто не втілюється в соціальній системі.

Стислий огляд філософських поглядів на категорію цінності створює рамку для застосування цього концепту в прикладному аналізі. Навіть якщо певна теорія не послуговується цінностями експліцитно, вона може висловлюватись, як уже було показано, через подібні концепти на кшталт «норм» чи «інтересів». Для цілей цього дослідження важливим є відповідність такого концепту робочому визначенню цінності як суб'єктивно визначеного морального імперативу, що визначає поведінку актора.

Тоді як теоретичне осмислення цінностей почалось у філософії у ХІХ ст., прикладне застосування цього концепту припало на соціологію й набуло поштовху вже у ХХ ст. Стверджується, що соціологів від самого початку цікавили взаємовідносини між суспільством і цінностями – навіть попри те, що дослідники визнавали складність визначення останніх (приміром, німецький мислитель М. Вебер називав цінності «сердешним проблемним дитям» дисципліни (цит. за: Oakes, 1988, р. 40)).

Спроб схематично систематизувати соціологічне тлумачення цінностей порушує кілька питань про їхню концептуалізацію. По-перше, так чи інак ідеться про оцінювання – визначення суб'єктом критеріїв бажаного та відповідності певного об'єкта цим критеріям. По-друге, якими є рівні узагальнення та класифікації цього бажаного (тобто цінностей) у соціальній системі. По-третє, як співвідносяться цінності з іншими соціологічними концептами – зокрема «норма», «потреба», «ставлення» (Steinert, 2023, р. 43). І по-четверте (хоча безпосередньо до

концептуалізації це питання стосунку і не має), чи можна цінності досліджувати емпірично – і якщо так, то як саме.

Підсумовуючи відповідний доробок соціологічної науки, німецький соціолог Г. Том (Thome, 2015) зводить визначення цінностей до двох основних груп: 1) цінності як певний безпосередній атрибут бажаного; 2) цінності як уявлення про щось бажане, – які умовно можна назвати «об’єкт-орієнтованою» та «концепт-орієнтованою» групами визначень. Хоча саме остання, за Г. Томом, стала в соціології популярнішою, вони є в певному сенсі взаємодоповнюваними: адже існують випадки, коли певні об’єкти набувають символічного значення й стають цінностями-в-собі (наприклад національні прапори). Процес виникнення цінностей він пояснює запровадженням уже згаданого оцінювання, а також порядків бажань. Бажання першого порядку – спонуки, які є індивідуальними та спонтанними (наприклад голод чи секс); але їхнє обмірковування – оцінювання – дозволяє перетворити їх на бажання другого порядку і зрештою відокремити в абстрактний концепт. Критерії оцінювання залежать від соціального, культурного й негайного контексту, а отже, сукупність бажань другого порядку утворює гнучку систему, що постійно впорядковується й перевпорядковується (а за певних обставин – узагалі руйнується). Функції такої системи, за Г. Томом: 1) вплив на дії, а також на уявлення й почуття людини; 2) засіб досягнення власних дій та дій інших; 3) соціалізація – на основі спільних цінностей.

Г. Том пропонує розрізняти цінності від пов’язаних концептів – «потреби», «ставлення», «норми». «Потреби» тут вирізняє нагальність і, як правило, існування незалежно від волі соціального суб’єкта; вони можуть корінитись і в біологічній природі людини, і в соціальній. Цінності можуть розглядатись і як «когнітивні репрезентації людських потреб», і як такі, що «як постають із потреб, так і створюють їх» (Thome, 2015, р. 49). «Ставлення» – обов’язково індивідуальне і, на відміну від цінностей, позбуте перформативності, тобто вказівки до певної дії чи ставлення. А «норми» мають більш строгую перформативність, ніж цінності (тією мірою, що навіть незгода з нормами не тягне за собою відмову їх дотримуватись чи виконувати), та стосуються конкретніших суспільних обставин (хоча й цінності можуть бути так само сформульовані на різних рівнях – див. М. Галлера нижче).

Якщо питання методологічного характеру щодо окреслення цінностей у предметному полі соціології мають більш-менш зрозумілі відповіді, не так очевидним є спосіб емпіричного дослідження цінностей. Певно, найамбітнішу спробу тут здійснив провідний американський політолог Р. Інглгарт. У 1971 р. у своїй статті (яку згодом розширить до окремої праці) він припустив, що технологічні зміни в провідних індустріальних суспільствах тягнуть за собою соціально-культурні зміни, що відображаються в ціннісних уподобаннях (Inglehart, 1971). В основі своєї теорії модернізації Р. Інглгарта лежать спостереження соціологів і психологів (насамперед Е. Маслоу), які до нього вивчали людські потреби й цінності та виявили: індивідууми задовольняють потреби в певній ієрархії – від найбільш нагальних, пов'язаних із виживанням і безпекою, до менш нагальних, які стосуються самовираження. З поступом суспільства, коли «матеріальні» (базові) потреби його членів задоволені, наголос робиться на потребах «постматеріальних» – явище, яке Р. Інглгарт назвав «зміною цінностей» (value change). Що характерно, концепту «цінності» він у своїх роботах не визначає, так само вільно трактуючи їх і певною мірою ототожнюючи з «потребами».

Подальші праці Р. Інглгарта – як одноосібні, так і в співавторстві («Тиха революція», «Культурний зсув у розвиненому індустріальному суспільстві», «Модернізація та постмодернізація», «Священне й світське» тощо) – розвинули теорію ціннісних змін, ґрунтованих на культурних і технологічних трансформаціях (модернізації). Інакше кажучи, матеріальні цінності поступово витісняються постматеріальними (пізніше Р. Інглгарт разом із німецьким політологом К. Ветцелом запропонують терміни «цінності самовираження» [self-expression values] та «емансипативні цінності» [emancipative values], а «матеріальні цінності» називатимуть «цінностями виживання» [survival values]) (Lebedeva et al., 2018). Р. Інглгарт пропонує дві гіпотези на пояснення цього ціннісного зсуву (Inglehart, 1990, p. 56).

- «Гіпотеза нестачі» (scarcity hypothesis) постулює, що соціально-економічні умови, в яких зростали люди, впливають на згадану вище пріоритизацію цінностей. Сам Р. Інглгарт – з огляду на добу, в якій він жив, і вплив теорій модернізації,

характерних для доби, в якій відбувалось його становлення як науковця (Савельєв & Шестаковський, 2021) – ілюстрував це різницею між поколіннями, які народились після Першої та Другої світовими війнами; для України релевантним може бути випадок покоління нинішніх дідусів і бабусь, які скуповують продукти в супермаркетах, опираючись на спогади про дефіцит у часи Радянського Союзу, тоді як молодше покоління, навпаки, рідше здійснює закупи «про запас».

- «Гіпотеза соціалізації» своєю чергою припускає, що ціннісні орієнтації людини (й ширше, покоління) пов'язані не лише з поточними потребами, а й із її досвідом у дитячі та підліткові роки. Ця гіпотеза ще більше наголошує на тому, як зміна поколінь у суспільстві тягне за собою і зміну цінностей – від традиційних до модерних і постмодерних (за Д. Беллом кажучи) – а з нею й інституційної структури суспільства. Як (справедливо) прогнозував Р. Інглгарт, ця зміна також є передвісником міжпоколінневого конфлікту, ґрунтованого на відмінностях у цінностях, які переважають у кожному з них.

Теорія модернізації в інтерпретації Р. Інглгарта стала підґрунтям для численних припущень і спостережень. Приміром, в одній із пізніших праць він пророкував відхід від класичного поділу на ліві та праві політичні партії (характерний для покоління з матеріальними цінностями) й перехід до іншого розподілу – на радикальних реформістських і правих авторитарних (Abramson & Inglehart, 1995). А втім, більш сучасні розвідки вказують, що відходу провідних політичних партій від матеріальних цінностей не спостерігається (Trastulli, 2021).

До того ж, свою теорію Р. Інглгарта підкріплював емпірично, спираючись на статистичні й кроскультурні дослідження. Вже найперша публікація автора ґрунтувалась на опитуванні в шести країнах Європейського співтовариства, які закладуть підґрунтя для регулярних опитувань громадської думки в європейських державах. Ба більше, саме під проводом Р. Інглгарта у 1980-х рр. були організовані два масштабні опитування – «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey) та «Дослідження європейських цінностей» (European Values Study). На їхній основі була створена найбільша база опитувань про цінності, що охоплює інформацію про 120 країн за понад 40 років. Саме через стандартизований підхід до опитувань у межах

«Світового дослідження цінностей» база є унікальним інструментом відстеження тенденцій суспільних і ціннісних змін у найрізноманітніших суспільствах.

У «Світовому дослідженні цінностей» Р. Інглгарт разом із К. Ветцелом пропонують дві осі матриці цінностей світу. Перша збереже оригінальну гіпотезу і розрізнятиме цінності «виживання» та «самовираження», коротко згадані вище. Вони охоплюють такі критерії, як оцінка самопочуття, довіра до інших, залученість до політичного життя, терпиме ставлення до поглядів інших тощо. Друга вісь розрізняє «традиційні» та «секулярно-раціональні» ціннісні орієнтації, наприклад віру в Бога або дотримання релігійних практик загалом, повагу до влади, ставлення до батьківщини та сім'ї. Модернізація, таким чином, передбачається як рух від цінностей виживання до цінностей самовираження та від традиційних – до секулярно-раціональних.

Інтерпретація опитувань Р. Інглгартом і К. Ветцелом загалом показала передбачувану ціннісну картину світу: європейські держави, особливо з великою часткою протестантського населення, перебувають у правому верхньому куті матриці з високим рівнем цінностей самовираження та раціонально-секулярних, тоді як ісламські та південно-азійські – навпаки, тяжіють до цінностей виживання та традиційних. Певні відмінності в інтерпретації результатів допускаються: приміром, К. Ветцель відзначав тенденцію до поєднання економічної безпеки з прагненням до антиавторитаризму, що не до кінця відповідає рухові від цінностей виживання до цінностей самовизначення (Thome, 2015, p. 52).

Теорія модернізації Р. Інглгарта не позбавлена вад. Можна виокремити два напрями її критики (Manea & Rabušić, 2020): перший стосується засадничого для теорії уявлення про взаємозв'язок між модернізацією та зміною цінностей, а другий – критики методології та інтерпретації результатів. Одну з найбільш ґрунтовних спроб здійснив німецький дослідник М. Галлер, який критикує детерміністський підхід Р. Інглгарта до зміни цінностей, постулюючи, що той ґрунтується на спрощено матеріалістському баченні світу та лінійному тлумаченні модернізації як такої (тобто що технологічний прогрес та економічний розвиток веде до одного, чітко визначеного напрямку ціннісних змін – від матеріалістських до постматеріалістських (Haller,

2002)). М. Галлер цілком справедливо зазначає, що цінності будь-якого суспільства є комплексними й тому їхню зміну навряд чи можна інтерпретувати через зміни на «кількісно-лінійній шкалі»; теорія Р. Інглгарта не враховує можливого впливу в зворотному напрямі – тобто цінностей на модернізацію; і що вона не враховує конкретний контекст, у якому цей вплив може відбуватись (приміром, в одному з досліджень (Inglehart & Baker, 2000) Р. Інглгарт і В. Бейкер відносять США до країн із «традиційними цінностями», що не вписується в теорію модернізації та трактується як виняток – тоді як, пояснює М. Галлер, ця шкала радше оцінює релігійність суспільств).

Своєю чергою німецький автор пропонує визначати цінності як «керівні образи суспільної дії, які визначають частину з них як суспільно бажані та “добрі”, а решту – як “погані”», (Haller, 2002, p. 142) що відповідає виснуваному тут раніше нормативному (оцінюванню) та перформативному (визначення дії) характері цінностей. Додатково М. Галлер пропонує класифікувати цінності за критеріями узагальненості та наближеності до конкретних соціальних обставин та умов (Haller, 2002, p. 143):

1. Універсальні цінності – найбільш загальні цінності, які, простіше кажучи, знають усі люди на планеті: рівність, свобода, справедливість тощо.

2. Суспільні цінності / ціннісні орієнтири – конкретизовані втілення універсальних цінностей (приміром, «рівність чоловіків і жінок» є похідною від «рівності», та визнається й поділяється не всіма суспільними групами).

3. Ситуаційні ціннісні орієнтири – втілення цінностей у конкретних обставинах суспільної взаємодії (продовжуючи приклад із «рівністю чоловіків і жінок», ситуаційними цінностями можуть виступати, наприклад, квоти на представництво жінок в органах влади, заходи з протидії сексуальним домаганням тощо).

Це, а також чітке артикулювання рівня соціологічного аналізу (наднаціональний, національний, субнаціональний) та прискіпливе відстеження впливу ціннісних змін (від макрорівня – тобто рівня суспільства / нації-держави – до мікрорівня й навпаки) М. Галлер вважає важливим для об'єктивного вивчення

цінностей – чого, як він показує, Р. Інглгарт у своїх роботах не дотримується. Не менш цінною є також його заувага про те, що національні цінності потребують принаймні врахування офіційного дискурсу – від аналізу релевантного законодавства певної держави до заяв і промов її політичних керівників (Haller, 2002, p. 150). І все ж, німецький автор не забуває відзначити й сильні сторони теорії та досліджень Р. Інглгарта, зокрема зв'язність висунутої концепції, а також унікальну за засягом і хронологією масштабну базу даних, яка стала джерелом для сотень, якщо не тисяч вторинних досліджень цінностей.

Дещо відмінний підхід до дослідження цінностей запропонували автори, що працювали на перетині соціології, психології та культурології та пропонували більш інтегральне бачення цього концепту, не обмежене покладанням на суто матеріальні чинники (як це було у випадку Р. Інглгарта). Серед них варто виокремити одного з перших, хто застосував кількісні дослідження в галузі культури, нідерландця Г. Хофстеде. Найбільш відомим є його масштабні дослідження організаційної культури в різних країнах, практичне застосування яких полягало в покращенні якості менеджменту в транснаціональних корпораціях. Цей аналіз охоплював і цінності, які Г. Хофстеде тоді визначав як «загальні тенденції надавати перевагу певним обставинам над іншими» (Hofstede, 2001, pp. 5–6). Цінності для цього дослідника – це «сильні емоції з певним спрямуванням – полюсами “мінус” і “плюс”», наприклад «добро-зло», «ненормальний-нормальний», «потворний-прекрасний» тощо. Суть цінностей у розумінні Г. Хофстеде полягає в тому, що вони не експлікуються, а виявляються в непрямий спосіб – через інтерпретації дій і думок носіїв культури, що потребує відповідної кроскультурної експертизи. Цінності – неусвідомлені та засвоюються з дитинства; ми організовуємо їх у певні системи, причому одна людина може бути носієм конфліктних цінностей (наприклад «свобода» та «рівність»), які виявляються залежно від конкретної ситуації та, зрештою, конкретного носія.

Позаяк Г. Хофстеде ідеться про вимірювання цінностей, він пропонує визначати їхню спрямованість (позитивна / негативна) та інтенсивність (релевантність / нерелевантність для конкретного носія) – параметри, які піддаються математичному кодуванню, й відповідно розрізняє цінності, які конкретний носій сам воліє бажати,

та цінності, які він, як передбачається, повинен бажати (англ. *desired / desirable*) (Hofstede, 2001, pp. 5–6).

Роль цінностей у культурі Г. Хофстеде показав за допомогою моделі «цибулини» – концептів, що «нашаровуються» один на один та є різними репрезентаціями культури (Hofstede, 2011, pp. 386–387). Найбільш поверхневий шар «цибулини» – символи, тобто носії певного змісту, зрозумілого й правильно декодованого носіями культури; під ними «лежать» герої – образи-ідеали, на яких рівняються носії окремої культури; третій шар становлять ритуали – колективні дії, які обтяжені не практичною, а суспільною спрямованістю (або, за М. Вебером кажучи, не є інструментально раціональними). Символи, герої та ритуали – це практики культури, видимі для зовнішнього спостерігача. Натомість цінності в моделі Г. Хофстеде – осердя культури, сховане під згаданими вище «шарами» практик. Що важливо, саме на рівні цінностей (у розумінні нідерландського автора), як показали дослідження, переважно відрізняються національні культури, тоді як організаційні культури, навпаки, переважно відрізняються на рівні практик.

Дещо раніше від Г. Хофстеде ізраїльський соціальний психолог Ш. Шварц запропонував теорію, яка стосується як індивідуальних, так і культурно спільних цінностей (Schwartz, 2012). Вона стала широко використовуваною за рахунок своєї універсальності (автор наголошує, що має справу з так званими базовими цінностями, які поділяються тією чи іншою мірою в усьому світі) та, серед іншого, лягла в основу останніх опитувань «Євробарометр» про ціннісні установки громадян ЄС (Reynolds, 2017). Теорія Ш. Шварца ґрунтується на кількох вихідних припущеннях про всі цінності: 1) цінності втілюються в діях і призводять до відповідних емоційних реакцій; 2) цінності скеровують до досягнення певних життєвих цілей; 3) цінності не обмежуються конкретними соціальними контекстами; 4) цінності є мірилом дій або ситуацій, перед якими ми постаємо; 5) цінності мають неоднакове значення й утворюють ієрархію; 6) цінності скеровують дії людини за рахунок своєї відносної значимості – іншими словами, в конкретних соціальних контекстах люди можуть свідомо применшувати значення певних цінностей на противагу іншим (Schwartz, 2012, pp. 3–4).

Якщо цінності мають присутні спільні характеристики, то розмежовує їх, за Ш. Шварцом, мотивація, яка лежить у їхній основі. Його модель визначає десять базових цінностей, які своєю чергою пов'язані з кількома «дрібнішими» ціннісними поняттями, покликаними якнайбільш повно охарактеризувати базові цінності (Schwartz, 2012, pp. 5–7; Стародубська, 2024, с. 69–84).

1. Самоскерованість / самостійність (self-direction) – схильність до самостійного ухвалення рішень, що впливає з прагнення контролювати власне оточення. Пов'язана з автономністю мислення (формування власної думки) та автономністю дії (здатністю діяти незалежно від оточення).

2. Стимуляція (stimulation) – урізноманітнення життя, що походить із прагнення людини як біологічному виду підтримувати оптимальний рівень активності.

3. Гедонізм (hedonism) – самозадоволення, пов'язане із виконанням певних дій з власної волі.

4. Досягнення (achievement) – втілення особистих амбіцій шляхом виявлення компетентності, відповідності певним соціальним/культурним стандартам.

5. Влада (power) – отримання соціального статусу та престижу, контроль над ресурсами та людьми. Виявляється у домінуванні над іншими, ресурсах та підтримці публічної репутації («збереження обличчя»).

6. Безпека (security) – захищеність, гармонія, стабільність суспільства та оточення людини зокрема. Її більш конкретними проявами є безпека особиста та безпека суспільна.

7. Конформність (conformity) – самообмеження відповідно до суспільних очікувань, підлаштовування власних поглядів і дій згідно з ними. Виявами конформності є комплаєнтність (виконання правил і вимог) та міжособистісна конформність (прагнення схвалення з боку більш привілейованих представників оточення).

8. Традиції (tradition) – схвалення та дотримання звичаїв та ідей, поширених у культурі чи релігії, до якої належить конкретна людина. Як пояснює Ш. Шварц, тоді

як традиція – це слідування явищам більш абстрактним, зверненим у минуле; конформність пов'язана з підпорядкуванням іншим людям і орієнтована на теперішнє.

9. Добросердя (*benevolence*) – добровільне та свідоме сприяння добробуту оточуючих. Виявляється у відданості (характерній для найближчого оточення людини) та надійності (більш широке коло людей – наприклад друзі).

10. Універсалізм (*universalism*) – прагнення добробуту, однакових можливостей та умов для всіх і всього, від людей до природи. Виявом універсалізму можна вважати толерантність (прийняття інакшості інших), справедливість і захист (прагнення суспільної рівності) та природність («екологічність» взаємодії з довкіллям). На відміну від добросердя, універсалізм не обмежується певним більш-менш чітко визначеним колом людей, а охоплює одразу їх усіх.

Окремо Ш. Шварц наголошує на взаємопов'язаності виокремлених ним десяти цінностей (див. Додаток Б). Не прагнучи надмірного переобтяження детальним аналізом його теорії, вкажемо на кілька зауваг. По-перше, різні цінності можуть перебувати у конфліктних і конгруентних відносинах, коли їхнє одночасне втілення неможливе чи, навпаки, можливе. Приміром, цінність досягнення конгруентна з цінністю влади, але може конфліктувати з цінністю добросердя. По-друге, хоча людина може бути носієм конфліктних цінностей, за нормальних обставин вона виявляє їх у різних ситуаціях (приміром, політик-консерватор, який у вільний від роботи час відпочиває в нічних клубах). По-третє, цінності – в основі яких, за Ш. Шварцом, лежить певна мотивація – утворюють мотиваційний континуум, тобто є спорідненими і можуть «перетікати» з однієї в іншу. З огляду на ці припущення Ш. Шварц згрупував свої базові цінності за двома вимірами: консервативність – відкритість до змін (конфлікт між цінностями самостійності-стимуляції та безпеки-конформності-традиції) та самовдосконалення – самотрансценденція (конфлікт між цінностями універсалізму-доброту та влади-досягнення) (Schwartz, 2012, p. 9).

Окрім ґрунтовного теоретичного осмислення цінностей, Ш. Шварц також запропонував і докладне їх вимірювання на особистісному рівні (*Schwartz Value Survey, Portrait Values Questionnaire*) та для кроскультурних досліджень. Це дозволило йому також показати універсальність своєї моделі й підтвердити панкультурні

ціннісні характеристики, що впливають з подібної природи людських суспільств – приміром, загальну тенденцію цінувати більше добросердя та самостійність, ніж владу та стимуляцію.

Таким чином, і Р. Інглгарт із К. Ветцелем, і Г. Хофстеде, і Ш. Шварц пропонують комплексне бачення цінностей, а також інструменти для їхнього вимірювання й порівняння: модель Інглгарта-Ветцеля, найбільш масштабна та довготривала, стосується національного рівня, тоді як інші також дозволяють порівняти менші соціальні групи та індивідів. Попри такі відмінності в підходах, ці автори переконливо показують важливість цінностей у суспільстві, можливість їх виміряти та дослідити. Підсумовуючи, в їхніх розвідках цінності постають як відносно стабільні – хоча й підлеглі до змін за певних обставин – та культурно зумовлені характеристики суспільства чи індивіда, які є корисним інструментом у вивченні та порівнянні різних суспільств і культур.

Більш сучасний погляд на цінності в політологічному контексті зустрічаємо в роботах дослідника П. Акалійського, який вивчає їх насамперед у контексті Європейського Союзу. В одній із останніх публікацій, де українське та російське суспільства аналізуються крізь призму цінностей, він спільно з Т. Ріскенсом пропонує чотири теоретичні підходи до аналізу ціннісних відмінностей (Akaliyski & Reeskens, 2023). Теза про «зіткнення цивілізацій» та теорія модернізації тут роблять наголос на зовнішніх, об'єктивних чинниках формування певних цінностей, тоді як теорія соціальної ідентичності та націєтворення (англ. nation-building), навпаки, звертається до внутрішніх, суб'єктивно визначених джерел цінностей.

1. Теза «зіткнення цивілізацій» С. Гантингтона, в основі якої лежить уже згадана праця американського політолога, де міжнародну систему пропонувалось уявляти як сукупність цивілізацій, поділених не за ідеологічними критеріями (як під час «холодної війни»), а за культурними. Ця модель у розумінні П. Акалійського та Т. Ріскенса має цінність як інструмент порівняння різних держав, пропонуючи для цього описовий апарат (зокрема концепти «розколотих» та «розірваних» націй, якими, за С. Гантингтоном, виступають Росія та Україна відповідно).

2. Теорія соціальної ідентичності, яка ґрунтується на дослідженнях британських соціальних психологів Г. Ташфела та Дж. Тернера у 1970-х рр. для опису динаміки взаємодії між індивідуумами та групами. Йдеться про те, що представники певної групи («Ми») відмежовуються від тих, хто до цієї групи не належить («Вони»), шляхом позитивного представлення власної групи – іншими словами, їхньої колективної (групової) ідентичності. Промоція цінностей може бути складовою такого представлення – прикладом чого, за П. Акалійським, є зокрема Європейський Союз (більше про це йтиметься далі).

3. Теорія модернізації, яка ґрунтується на міркуваннях Р. Інглгарта про те, як суспільні зміни пов'язані із суспільно-економічним розвитком і яка вже детально описувалась раніше.

4. Теорія націєтворення, в якій нації уявляються передовсім як переважно гомогенні культурні одиниці з окремішною ідентичністю, в межах яких люди (члени суспільства) поділяють одні й ті ж цінності. Інакше кажучи, «нація» тут пов'язана з «ціннісною соціалізацією» тих, хто до неї належить, а механізмами такої соціалізації мають поставати національні інституції (освіта, культура, засоби масової інформації (ЗМІ) тощо).

Хоча П. Акалійський не пропонує власного визначення цінностей, його численні дослідження (Akaliyski, 2019; Alaliyski & Welzel, 2019; Akaliyski et al., 2021) засвідчують вплив, який ціннісні відмінності (та подібності) відіграють у формуванні політичних ідентичностей, насамперед спільної політичної ідентичності суспільств, що входять до Європейського Союзу.

1.2. Джерельно-документальна база дослідження та аналіз наукової проблеми

З огляду на вже окреслену елюзивність концепту «цінності» вони не так часто зустрічаються як предмет розвідок у царині міжнародних відносин. Одну з найперших спроб інкорпорувати емпіричне дослідження цінностей у теорію міжнародних відносин автору вдалось віднайти в австралійського дипломата й

науковця Дж. В. Бертона (Burton, 1969). Його тлумачення цінностей є досить вільним (що є недоліком не так з огляду на специфіку концепту, як з огляду на мою спробу максимально позбутись цієї розмитості), але його спостереження, зроблені понад пів століття тому, багато в чому не втратили актуальності й нині.

У статті «Універсальні цінності та світова політика» Дж. В. Бертон пропонує розрізняти інституційні та соціально-психологічні цінності. Перші пов'язані з виживанням інституцій чи «культурними цілями порізно організованих суспільств» – іншими словами, репрезентують «нормативний» аспект цінностей у викладеному вище розумінні й так чи інак, але були присутні в розвідках про міжнародні відносини на той час. Натомість соціально-психологічні цінності постають з політичної практики та виявляються на рівні індивідів і малих груп («перформативний» бік цінності).

На думку Дж. В. Бертона, між інституційними та соціально-психологічними цінностями може і часто існує конфлікт: тоді як перші покликані «зберігати структури» (йдеться про структуру суспільства), другі їх змінюють – повільно або ні, залежно від суспільних подій. За приклад він наводив одну з економічних політик повоєнної Великої Британії, покликану стримати інфляцію. На інституційному рівні вона вимагала скорочення заробітних плат робітників, припускаючи, що вони – раціональні актори й розуміють їхню необхідність. Та якщо зійти на рівень соціально-психологічних цінностей, пояснює Дж. В. Бертон, виявляється, що начебто раціональні актори вже мають мінімальні засоби до існування й навряд сприйматимуть постулати інституційної теорії, відірваної від їхньої практики. «Науковець не може шукати прихистку у виправданні, що його роль полягає у висловленні того, як політик може дійти з точки А в точку Б», – вважає австралійський автор (Burton, 1969, p. 676).

Своєю чергою Дж. В. Бертон пропонує поділяти соціально-психологічні цінності на культурно обумовлені (знову-таки, «культура» тут вживається в широкому сенсі) та соціально-біологічні, однаково притаманні всім людям (хоча тут дослідник наголошує, що вони дотичні до існування в суспільстві, а не зводяться до людської біології; як приклад він наводив звернення до правоохоронців у разі загрози

безпеці). На думку Дж. В. Бертона, саме вивчення соціально-психологічних цінностей може збагатити розуміння міжнародних відносин, позаяк дослідники ігнорували їх на користь цінностей інституційних. Його зокрема – як одного з провідних дослідників конфліктів у міжнародній системі – цікавила роль цінностей у конфліктах та їхньому розв'язанні. Дослідження таких цінностей, вважав він, неможлива «класичними» методами політології й теорії міжнародних відносин, які тоді саме здійснили поворот у бік біхевіоризму – необхідно було позичити методи соціології, психології, антропології тощо, дізнаватись про цінності певних індивідів і груп безпосередньо в них самих. У своїй статті Дж. В. Бертон почасти передбачив треті великі дебати. Але для нас важливо те, що він – хай і не надто конкретно – досить сміливо запропонував внести аксіологічний вимір у дослідження міжнародних відносин.

У більш сучасних розвідках, присвячених аналізу цінностей у світовій політиці, визначенню поняття, як правило, переважно надається другорядне значення. Загалом кажучи, цінності тут розглядаються під політологічним кутом зору у двох взаємопов'язаних контекстах: по-перше, це бажаний (або небажаний) результат політичної діяльності суб'єкта, а по-друге, критерій, за яким така діяльність може оцінюватися. Цінності, таким чином, розглядаються як «упорядковані ідеї про те, що є бажаним за межами окремих випадків, які скеровують поведінкові вибори та впливають на ставлення» (Beattie, 2019).

Американський дослідник і практик зовнішньої політики Дж. Най-молодший запропонував концепт «м'якої сили», який набув широкого використання та опирається на три джерела: культуру (яку він пропонує визначати як «набір цінностей і практик, які набувають значення для певного суспільства»), політичні цінності та зовнішню політику (Nye, 2004, p. 11). Автор не пропонує жодного визначення для цінностей, а з подальшого викладу випливає, що політичні цінності він прирівнює до політичного курсу: «Цінності, які уряд сповідує у своєму поведженні усередині країни (наприклад демократія), в міжнародних відносинах (співпраця з іншими) та у зовнішній політиці (сприяння миру та правам людини), помітно впливає на вподобання інших» (Nye, 2004, p. 11).

С. Лукареллі в колективній монографії, присвяченій зовнішній політиці Європейського Союзу, пропонує таке робоче визначення цінностей: «поняття, обтяжені абсолютним позитивним значенням для всезагального порядку й значення, яке ми намагаємось дати світу» (Lucarelli, 2006, р. 10). Приклади цінностей в цьому розумінні науковиця наводить із Хартії основоположних прав ЄС: гідність, свобода, рівність, солідарність, справедливість. С. Лукареллі зауважує, що цінності не обов'язково мають моральний характер; зрештою, будь-яке поняття може бути проголошене цінністю певної групи. На думку дослідниці, «[р]озуміння відносин між різними цінностями, тлумачення, яке до них застосовується, і їхнє реальне втілення в принципи діяльності є вкрай важливим для аналізу спільних ознак певної групи цінностей» (Lucarelli, 2006, р. 10).

Британський дослідник Е. Гаррелл аналізує місце та роль цінностей у міжнародному суспільстві та глобальному порядку (Hurrell, 2007, pp. 40–49). Тут автор відштовхується від ідей Г. Булла про порядок як модель у відносинах індивідів і груп, яка «призводить до певного результату, впорядкування суспільного життя в такий спосіб, що воно сприяє певним цілям або цінностям». Питання про роль цінностей у світовій політиці для Е. Гаррела має історичний, теоретичний та нормативний виміри. Історичний вимір полягає у ролі спільних цінностей (а говорячи ширше, певної поділюваної культури) в історичному формуванні міжнародного суспільства держав, окресленні меж такого суспільства й того, що лежить в його основі. Теоретичний вимір стосується ролі цінностей в ухваленні політичних рішень, виникненні та вирішенні конфліктів у міжнародній системі, та співпраці в міжнародній системі, а точніше – наскільки ці процеси є раціональними завдяки чи всупереч ролі цінностей. А нормативний вимір порушує питання, як має бути організоване міжнародне суспільство, в якому, з огляду на природну відмінність цінностей, різноманіття є присутньою характеристикою.

Співавтори колективної монографії «Цінності в зовнішній політиці» К. Срінівасан, Дж. Маялл і С. Пуліпака пропонують таке визначення: цінності є «принципами або стандартами поведінки, на основі яких можна визначити, що є добрим, а що – поганим; що є правильним, а що – хибним» (Srinivasan et al., 2019,

pp. 1–2). Науковці зауважують, що деякі цінності є спільними для всіх культур, а деякі – притаманні лише окремим із них, що призводить до «непорозумінь і хибного сприйняття» у міждержавних відносинах. Вони також стверджують, що цінності впливають на результат діяльності як окремих людей, так і урядів держав.

Українські розвідки щодо ролі цінностей у процесах світової політики та міжнародних відносин не такі численні. Більшість із них пов'язані з більш специфічним поняттям «політичні цінності» (Фурманюк, 2010) або тлумачать їх у контексті правового поля Європейського Союзу (Врублевська-Місюна і Тичина, 2022); також варто відзначити внесок українських дослідників в аналізі на основі «Світового дослідження цінностей» Р. Інглгарта й К. Ветцеля (Акуленко та ін., б.д.).

Серед більш ґрунтовних досліджень, сфокусованих на власне феномені цінностей, варто виокремити доробок української дослідниці Ю. Щербакової про роль цінностей у формуванні політичної культури суспільства, де запропонований панорамний огляд підходів до визначення цінностей та їхню класифікацію. Авторка серед змістовних характеристик феномену цінності наводить оцінювання «з позиції певного ідеалу або ідеї», а також формування відповідної системи переваг, самовідтворюваність якої зрештою призводить до закріплення цінностей у конкретному соціальному контексті (Щербакова, 2013, с. 28–29). Додатково Ю. Щербакова пропонує розмежовувати поняття «політичні цінності» (які відображають «бажаний результат політичної діяльності») та «цінності політичного простору» (стосуються конкретних схильностей політичних акторів) (Щербакова, 2013, с. 28–29).

Дослідник і філософ М. Черенков аналізує традиційні цінності як концепт, що виник на перетині соціального конструювання дійсності та постсекулярного бачення світу, а також його застосування в українському та російському суспільствах (Черенков, 2019). Концепт традиційних цінностей, зокрема його експлуатація в російській зовнішній політиці, знайшов подальший розвиток у роботах українських авторів (Павлюк, 2023b; Ломака, 2024).

Справедливо буде зауважити, що найчастіше визначення цінностей не входить до безпосередніх завдань досліджень міжнародних відносин та світової політики, де

вони є об'єктом чи предметом. Можна навести низку розвідок, де цінності постають одним із провідних чинників в аналізі міжнародних відносин та світової політики, наприклад формування спільного політичного простору (Habermas, 2012), міжнародних конфліктів, глобальних економічних процесів тощо (Gokmen, 2017). Органічною «сполучною ланкою» тут постає емпірична база даних, створена згаданими вище кроскультурними дослідниками, поєднана з інструментарієм аналізу міжнародних систем. Огляд подібних праць, безумовно, не може бути вичерпним, але він є достатньою ілюстрацією припущення про те, що цінності – попри свою елюзивність – таки стають об'єктом наукових розвідок, дотичних до сфери міжнародних відносин і світової політики, хоч – варто вкотре наголосити – не вирішує проблеми визначення того, чим цінності все ж є.

Логічним на цьому етапі видається попереднє підсумовування викладених вище підходів і подання авторського, робочого визначення цінностей. У цьому прагненні є намір відійти від двох крайнощів: що цінності є само собою зрозумілими й не потребують визначення (множинність розвідок та інтерпретацій вказує, що це не так) і що цінності є надто нечіткими й невизначеними, тож будь-яке прагнення їх окреслити є марним (що, знову-таки, спростовують десятки наведених вище розвідок).

Авторське визначення цінностей покладатиметься на дві тези, виведені з аналізу концепту у філософському та прикладному вимірах.

- Перша теза полягає в тому, що цінності є амальгамою нормативної та перформативної якостей. Незалежно від формулювання, у «цінностях» ми закладаємо певний ідеальний стан чи ідеальний акт, якого прагнемо (чи мусимо прагнути під впливом оточення) – і водночас вони ж слугують для нас дороговказом, спонукою до відповідних дій або засобом визначення їхньої прийнятності / неприйнятності. Ця теза дозволяє розмежувати «цінності» зі спорідненими поняттями «норми» (має перформативний, але не нормативний характер) та «ставлення» / «поглядів» / «переконань» (мають нормативний, але не перформативний характер).

- Друга теза полягає в тому, що цінності є присутньо соціальним конструктом. Цінності формуються у специфічному соціальному оточенні, є складовою

колективної (соціальної) ідентичності та неминуче впливають на ідентичність окремої людини. Від цінностей можуть походити вже згадані норми та погляди, які соціальна група поділяє та якими відмежовує себе від інших – як на субмакрорівні (меншому за національний – приміром, ідентичність регіону чи певного населеного пункту), так і на макро- та, в окремих випадках, вищому за макрорівень (національна та наднаціональна ідентичності, в основі яких лежать певні поділювані цінності). Ця теза, відповідно, допускає суб'єктивний характер походження цінностей, а радше – їхнього формулювання, прийняття та застосування на практиці: цілком можливо, що людина, яка виросла у певному оточенні, не поділяє його цінностей або свідомо змінює їх за певних обставин; і знову-таки, це стається на тлі спротиву цьому оточенню, на контрасті з ним, а не відірвано від нього.

Для цілей цього дослідження можна запропонувати таке авторське визначення: цінність – це суб'єктивно визначений та соціально обумовлений імператив, який задає бажаний напрям діяльності. Це визначення синтезує викладені вище тези про природу цінностей, на яких ґрунтується подальша розвідка, та є порівняно стислим, що робить його зручним для використання. Водночас воно є достатньо специфічним, аби відмежувати цінності від суміжних понять «ідентичності», «норми», «поглядів».

Дозволимо собі більш детальне пояснення обраного формулювання. Нормативний і перформативний аспекти цінності охоплені частиною «...імператив, який задає бажаний напрям діяльності». Імператив тут варто розуміти як «наказ, правило, обов'язок тощо, який є вкрай важливим або необхідним» (The Britannica Dictionary, n.d.) і нормативну складову цінності; «бажаний напрям діяльності» натомість позначає перформативну її складову. Заувага про «суб'єктивну визначеність та соціальну обумовленість», відповідно, вказує на характеристику цінності як соціального конструкту, що водночас формується в певному конкретному соціальному контексті й може «припасовуватись» до окремо взятого її носія або носіїв.

Певна річ, запропоноване визначення є авторським і, понад те, робочим та не претендує на універсальність та всеохопність. Його мета – більш чітко окреслення предмета дослідження з огляду на відсутність більш-менш усталеного та узгодженого

його розуміння в тематичній літературі. Варто звернути окрему увагу на те, як саме проявляються цінності в Європейському Союзі та в контексті останніх процесів європейської інтеграції – як внутрішньої, так і зовнішньої.

Цінності як «суб'єктивно визначені та соціально обумовлені імперативи» відкриті до множинних інтерпретацій, що ускладнює їхню концептуалізацію та подальше дослідження. Після окреслення смислових меж концепту постає питання про його конкретизацію в предметному полі, визначенні джерел формування, а також інструментів оцінювання.

Вище вже було показано, як різні дослідники пов'язують цінності з колективними ідентичностями, подекуди визначаючи перші як невіддільну складову самості останніх – що цілком відповідає нормативному та перформативному характеру цінностей як «суб'єктивно визначених і соціально обумовлених імперативів». Коли так, то Європейський Союз крізь цю призму постає як «спільнота цінностей» (European Union Agency for Fundamental Rights, 2013) чи як «спільнота, заснована на цінностях» (Letta, 2022), що не лише чітко окреслює їхній набір, а й визначає механізми їхнього захисту.

У низці розвідок поняття «цінності Європейського Союзу» та «європейські цінності» фактично вживаються як тотожні (Ivic, 2019), що свідчить про вплив цього наддержавного об'єднання на політичне життя цілого континенту. Саме поняття «європейські цінності» набуло широкого вжитку під час раніше згаданих «Досліджень європейських цінностей» у 1980-х рр, відображаючи активне розширення інтеграційного об'єднання (Kropp, 2017). Відтоді європейські цінності стали набувати змісту і в контексті європейської інтеграції як такої, і в контексті розвитку правової структури новоствореного Європейського Союзу. Звідси впливають два загальні підходи до вивчення європейських цінностей (Ivic, 2019, pp. 105–112).

1. Рівень «посутнього визначення» (англ. substantive definition) пов'язаний із покликанням на культурну та історичну спадщину європейської цивілізації, яка сформувала унікальний, цивілізаційно визначальний набір цінностей на Європейському континенті. Щодо цього, серед іншого, часто згадується спадок Стародавніх Греції та Риму в контексті формування демократії та правової системи; Великої Французької

революції – в контексті поширення традицій «свободи-рівності-братерства» тощо. Саме таке тлумачення міститься, приміром, у Хартії про європейську ідентичність, ухваленій прихильниками федералістської Європи у 1995 р. (Europa-Union Deutschland, 1995). Але й останній установчий документ ЄС – Лісабонський договір (2007) покликається на «культурну, релігійну та гуманістичну спадщину» Європи (“Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union”, 2012). Слабкість такого підходу очевидна: це спроба узагальнити одним терміном множинність національних ідентичностей і культур, які формувались хоч і в одному геополітичному полі, та в часто відмінних контекстах. До прикладу, постає питання, чи коректно говорити про «релігійну спадщину» багатоконфесійної Європи, що водночас сповідує толерантність – або про єдину «культурну спадщину» континенту, який був і залишається місцем перетинів і взаємовпливів посутньо різних культурних світів (хоча наголос робиться передовсім на спадщині античної доби та Просвітництва).

2. Рівень формально-правового визначення, як впливає з його назви, зосереджений на аналізі юридичних текстів, що кодифікують європейські цінності. Позаяк на початку європейська інтеграція була проектом інтеграції передусім економічної, її політичне наповнення, пов’язане й із аксіологічним виміром, з’являється вже у 1980-х рр. Забігаючи наперед, очевидним є недолік і цього підходу: не завжди вдається визначити, наскільки вичерпним є закріплений у документі перелік; його інтерпретація також може бути двозначною, а відповідно, інструменталізуватись у політичних цілях. Нижче наведемо лише кілька прикладів таких документів, де містяться натяки на або й прямі згадки «цінностей ЄС».

а. Ухвалений у 1986 р. Єдиний європейський акт не згадує цінностей, але у преамбулі, серед іншого, проголошує рішучість членів Європейського співтовариства «сприяти спільними зусиллями розвитку демократії, що спирається на основні права, визнані конституціями і законами держав-членів, Конвенцією про захист прав людини та основних свобод і Європейською соціальною хартією, у першу чергу на право свободи, рівності і соціальної справедливості» (Single European Act, 1987).

b. Перший установчий документ Європейського Союзу – Маастрихтський договір (1992) – так само не містить переліку цінностей, але підкреслює зобов'язання держав-членів дотримуватись «принципів свободи, демократії та дотримання прав людини та основних свобод і верховенства права». Тим не менш, документ, у якому вперше закладені підвалини спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, вказує серед її цілей «захист спільних цінностей, основоположних інтересів та незалежності Союзу» (“Treaty on European Union”, 1992). Нехай цінності ЄС не були чітко визначені, але потреба їх відстоювати та захищати у міжнародних відносинах уже була передбачена та підтримана державами-членами.

c. Уже згадана Хартія про європейську ідентичність (1995), запропонована тодішнім президентом Чеської Республіки В. Гавелом, не має безпосереднього стосунку до Європейського Союзу та не ухвалювалась офіційними особами. І все ж, цікаво, що вона чи не перша на кодифікованому рівні містить визначення «європейських цінностей» і постулює, що Європа є передусім «спільнотою цінностей»: демократії, визнання основоположних прав людини і верховенства права, культурно-мистецької і наукової спадщини Європейського континенту (Europa-Union Deutschland, 1995).

d. Зрештою, новим етапом у цьому процесі став Лісабонський договір (2007), де вперше закріплено, що об'єднання «засноване на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права й поваги до прав людини, включно з правами людей, які належать до меншин»? причому ці цінності є спільними для держав – членів Європейського Союзу. Лісабонський договір, до того ж, деталізує і зміст деяких із цих цінностей, і механізми забезпечення їхнього дотримання з боку держав-членів (Crego et al., 2020).

Як підсумовує сербська дослідниця С. Івич (Ivic, 2019, p. 115), «юридичне» визначення європейських цінностей не є достатньо переконливим для обґрунтування спільної європейської ідентичності, водночас присутнє, культурно-релігійне визначення є ексклюзивним та почасти есенціалістським, що суперечить задекларованій природі європейського проєкту. А отже, найкращим було б поєднання обох цих підходів,

причому сформульовані таким чином цінності мають бути відкритими до тлумачення, відображаючи плюралізм сучасного європейського суспільства.

Офіційний дискурс ЄС робить наголос на цінностях, згаданих у Лісабонському договорі (“Aims and values”, n.d.):

- Людська гідність – недоторканна, лежить в основі основоположних прав, повинна поважатись і захищатись.

- Свобода – від індивідуальних свобод (право на приватне життя, свобода думки, релігії, зібрань тощо) до свободи пересування та мешкання в межах Європейського Союзу.

- Представницька демократія – наділення громадян ЄС політичними правами, які дозволяють йому висловлювати власні погляди через демократично обраних представників, а також самим ставати такими представниками.

- Рівність – рівні права для всіх громадян перед законом, починаючи з гендерної рівності.

- Верховенство права – дотримання «добровільно і демократично» укладених державами – членами ЄС договорів, а також визнання юрисдикції Суду ЄС у питанні тлумачення цих договорів.

- Права людини – викладені в Хартії основних прав ЄС «право на свободу від дискримінації за ознакою статі, расового чи етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації, право на захист персональних даних та право на доступ до правосуддя» (“Aims and values”, n.d.).

Роль цінностей для Європейського Союзу важко переоцінити, й цьому присвячені численні розвідки як іноземних, так і українських авторів. Відзначимо, що у межах наукової діяльності Навчально-наукового інституту міжнародних відносин сформувалась оригінальна школа досліджень політичних, комунікаційних, економічних і правових аспектів розвитку ЄС, його держав – членів і залучення до цих процесів України. Серед представників міжнародно-політичного і комунікаційного напрямів можна виокремити наукові здобутки С. Галаки, В. Гондюла, Л. Губерського, С. Даниленка, М. Дорошка, В. Копійки, О. Коппель, В. Крижанівського, В. Крушинського, Є. Макаренко, В. Манжоли, В. Матвієнка, М. Ожевана,

О. Пархомчук, Г. Перепелиці, Н. Піпченко, Г. Почепцова, М. Рижкова, Ю. Скорохода, Н. Яковенко та інших. Щодо значення демократичних цінностей зауважимо, що вони можуть поставати як засіб формування спільного політичного простору, наближення держав-членів до спільної, наддержавної європейської ідентичності, відповідності стандартам, які втілюють «найкращі практики» Європейського континенту й підтримують мир і стабільність (Akaliyski, 2019). Це можна умовно назвати функцією поглиблення внутрішньої інтеграції. Цінності такого штибу повинні мати наднаціональний характер, аби долати відмінності, притаманні ідентичностям національним; і саме таким, як тривалий час вважалося, є «баланс ідентичностей» між Європейським Союзом та його державами-членами (Stepanovska & Tasev, 2017).

Цінності також слугують засобом «відсіювання» деструктивних для спільного європейського проєкту елементів і, навпаки, поширення «найкращих практик» за кордон (Вахудова, 2009; Haglund-Morrissey, 2007) – це умовно назвемо функцією екстраполяції. Європейський Союз більш ніж узалежнює процес розширення від прихилення майбутніх членів до тих-таки цінностей: переговори про вступ із нинішніми кандидатами починаються та закінчуються кластером «Основні засади» (англ. Fundamentals), глави якого корелюють із цінностями ЄС (“EU accession process step by step”, 2022; “Speech by President von der Leyen at the general debate”, 2023); ба більше, цим же кластером переговори й закінчуються, а відкат у виконанні переговорних глав може тягти наслідки для всього переговорного процесу (Костецький & Нотевський, 2023). Докладається до цього й той факт, що просування власних цінностей є однією з цілей спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу – і, попри очевидні суперечності щодо її «спільного» характеру (адже європейські інституції не мають монополії на здійснення ані зовнішньої політики, ані політики безпеки), це, а також попередня історія Європейського континенту як провідної арени міжнародних відносин навіть дає підстави говорити про претензію на універсалізм європейських цінностей (Polak, 2023, p. 43).

Важливим у розумінні «європейських цінностей» / «цінностей Європейського Союзу» є їхня стійка асоціація з цінностями ліберальними / ліберально-демократичними, що засвідчується й дослідженнями (Chopin & Masek, 2018; Chopin &

Macek, 2022; Nissen & Dreyer, 2024; Lucarelli, 2002; Ткачук, 2023), й дискурсом європейських офіційних представників (“Alliance of Liberals and Democrats for Europe Party”, n.d.). ЄС тут постає як проєкт захисту ефективного ліберально-демократичного ладу, що гарантує дотримання прав людини та основних свобод. Детальний аналіз наповнення терміна «ліберальний» виходить за межі цієї розвідки, та класичне визначення ліберальної політичної доктрини визначає такі її характеристики: індивідуалізм (право окремої людини на автономію має основоположне значення), егалітаризм (рівність усіх людей у правах, можливостях і обов’язках), універсалізм (припущення, що ліберальний лад не залежить від історичного й культурного контексту та може реалізовуватись в усіх спільнотах) і меліоризм (невідступне прагнення до покращення чинного ладу) (Фукуяма, 2023, с. 13). Як можна побачити, і функція внутрішньої інтеграції цінностей Європейського Союзу, і функція екстраполяції відповідають цим постулатам класичної ліберальної доктрини з поправкою на супровідні демократичні практики, через які втілюється. Інший погляд на лібералізм у міжнародних відносинах пропонує розглядати його еволюцію на двох треках: перший тягнеться з часів створення Вестфальського порядку середини XVII ст. і постулює суверенітет і рівність держав; другий, що веде відлік із кінця Другої світової війни, ставить на чолі поняття морального універсалізму (Dams & van der Putten, 2015).

На противагу цьому позитивному, ліберально-демократичному баченню цінностей Європейського Союзу, виникає інше, неліберальне (англ. “illiberal”). Це природний розвиток глобальних і регіональних кризових процесів, починаючи від фінансової кризи 2008-2009 рр. і продовжуючи вторгненням Росії в Україну у 2014 р. (з 2022 р. – повномасштабне вторгнення) та кризою мігрантів, починаючи з 2015 р., яка з різним рівнем інтенсивності тривала й досі. Для ЄС необхідність реагування на ці кризи водночас злагоджено й із урахуванням національної специфіки держав-членів стала викликом і випробуванням на міцність як співвідношення національного й наднаціонального, так і дотримання основоположних цінностей європейського проєкту. Саме кризові явища оприявнили та підживили євроскептицизм, популізм та націоналізм, до того ж найчастіше їх фіксували в регіоні Східної Європи, чії держави-члени в ЄС були «наймолодшими» і щойно завершили перехід від посткомуністичних до

ліберально-демократичних політичних систем (Ekiert, 2012). Це спонукало, приміром, відомого болгарського політолога І. Крастева ще у 2007 р. констатувати кінець «ліберальної ери», яка панувала у Східній Європі з часів повалення комуністичного ладу у 1989 р. (Krastev, 2007, p. 56). На тлі міграційної кризи 2015 р. Р. Мендельсон говорить про «націоналістичну протидію» (англ. “nationalist backlash”) політиці розподілу мігрантів серед держав ЄС з боку східноєвропейських членів (Mendelsohn, 2017).

Своєрідним популяризатором «неліберального» бачення демократії та пов’язаних із нею цінностей став прем’єр-міністр Угорщини В. Орбан, який у промові в румунському м. Беїле-Тушнад (угорська назва – Тушнадфюрдьо) у 2014 р. заявив про створення угорської «неліберальної держави» (“Prime Minister Viktor Orbán’s Speech”, 2014). Така держава, за його словами, «не заперечує засадничих цінностей лібералізму, як-от свободи тощо. Але вона не перетворює ідеологію в головну складову державного ладу, а натомість застосовує особливий, національний, окремішний підхід». Промова В. Орбана стосувалась загальної критики західного демократичного ладу та державних систем, ґрунтованих на ліберальній демократії – які, за його словами, «будуть, імовірно, нездатними підтримувати свою глобальну конкурентоспроможність у прийдешні десятиліття», тоді як системи, які не є «ані західними, ані ліберальними, ані, певно, навіть демократичними, можуть, тим не менш, зробити свої нації успішними».

Водночас термін «неліберальна демократія» запропонував ще американський політолог Ф. Закарія у 1997 р., говорячи про країни, що поєднують демократичні інститути з неліберальним політичним режимом: вибори не гарантують автоматичного дотримання прав людини чи рівноправного представлення суспільства, навіть навпаки – можуть легітимізувати режим, що за інших обставин був би авторитарним (Zakaria, 1997). Застереження Ф. Закарії тоді пролунало в контексті переосмислення третьої хвилі демократизації (термін С. Гантингтона), особливо якості демократичних інститутів і процесів, які становились і відбувались у щойно демократизованих державах. Іншими словами, у неліберальних демократіях демократична компонента розвивається з одночасним обмеженням чи запереченням конституційного лібералізму – тобто закріплених законодавчо ліберальних прав.

Відтоді бачення «неліберальних» політичних режимів дещо змінилось. Це, з одного боку, гібридні політичні режими, де демократичні інститути існують та функціонують, але політичні сили, що урядують, мають можливість впливати на політичну конкуренцію на свою користь (Levitsky & Way, 2010). Говорять також про «неліберальний поворот» як неперехідний стан неліберальних демократій, яким притаманні обмеження основних прав – наприклад свободи ЗМІ чи права на освіту, упосліджування національних меншин чи інших груп населення (Hajdinjak et al., 2022). Інший запропонований термін – «неліберальні практики», які не відповідають базовим ліберальним критеріям свободи чи рівності (de Vries, 2021). Заслужують на згадку й розвідки, які визначають «неліберальне» як наслідок обмеженості ліберальних систем, що створюють умови для існування неліберальних акторів (Furman, 1996).

Е. Л. Борха (Boerja, 2022) пропонує власне, синтетичне визначення «неліберальних політичних цінностей» як «системи цінностей, що складається з нетолерантних і лідероцентричних цінностей, пов'язаних із антиінституціоналізмом». Таким чином, це поняття охоплює заперечення двох базових постулатів політичного реалізму – інституціоналізму (антиінституціоналізм – прагнення ліквідувати ліберальні інституції) та плюралізму (антиплюралізму – прагнення ліквідувати плюралізм) із одночасним лідероцентризмом – наданням переваги лідерству, що ґрунтується на моральних та/або батьківських стандартах.

Контекст Європейського Союзу в загальному сенсі підтверджує і більш загальне тлумачення «неліберальної демократії» як гібридного режиму з несумісністю між демократичними практиками та конституційним лібералізмом, так і синтетичний концепт «неліберальних політичних цінностей», укорінених в антиінституціоналізмі, антиплюралізмі й специфічному типі політичного лідерства (Павлюк, 2024). Оприєвнені зокрема у Східній Європі, схильності владних політичних еліт до експлуатації демократичних інститутів задля зниження рівня політичної конкуренції та централізації влади стали складовою «неліберального повороту», що послідував за серією криз кінця 2000-х рр. і після них. Ці схильності не лише підважували (а подекуди й підважують) практики класичних ліберальних демократій – вони прямо суперечать цінностям Європейського Союзу в їхньому формально-правовому сенсі (тобто передбаченими

установчими документами ЄС), але також і визначеними з огляду на культурно-історичні особливості Європейського континенту.

Л. Андерс і А. Лоренц (Anders & Lorenz, 2021) виокремлюють два виміри неліберальних трендів, які лежать в основі конфлікту нових східноєвропейських держав-членів ЄС і європейської інтеграції. Ці виміри також узгоджуються із запропонованим раніше визначенням неліберальних цінностей у контексті заперечення ліберальних інституцій та плюралізму. По-перше, це демонтаж політичних інститутів, які підкріплюють механізм стримування й противаг у політичній системі та забезпечення прав меншин, причому відзначається, що такі зміни відбуваються, як правило, інкрементально, а не одномоментно. По-друге, йдеться про оспорювання ліберальних суспільно-культурних норм – «заперечення плюралізму та посилення мобілізації вздовж суспільно-культурної осі політичного протистояння» (Anders & Lorenz, 2021, pp. 3–4). Ці тренди призводять до ліквідування або підважування змагальності політичної системи у державах Східної Європи, що своєю чергою підриває економічні свободи, гарантовані реформованими на ринкоорієнтований зразок економіками, та відкриває шлях для упослідження прав представників меншин, зокрема й етнічних.

З огляду на це видається найбільш доречним здійснити аналіз феномена неліберальних цінностей на прикладі двох країн Східної Європи – Польщі та Угорщини.

У Польщі протягом 2015-2023 рр. урядувала права консервативна партія «Право і справедливість» («ПіС»), чії дії підважили низку базових цінностей Європейського Союзу: від обмежень прав людини і свобод до верховенства права. Серед найбільш показових прикладів – судова реформа, що підірвала незалежність суддів та дозволила «ПіС» узяти під фактичний контроль ключову судову установу країни – Конституційний трибунал; реформа суспільного мовлення, в результаті якої воно перетворилось на фактичний провладний рупор; обмеження прав на аборти, що стало приводом для численних протестів жінок.

В Угорщині з 2010 р. урядує партія «FIDESZ – Угорський громадянський союз» (FIDESZ) на чолі з В. Орбаном. Угорський випадок є чи не найбільш часто вживаним, коли йдеться про «підточування», «послаблення» чи навіть «руйнування» (Beaucamp, 2018) демократії в державі – члені Європейського Союзу. FIDESZ вдалось узяти під

контроль демократичні інститути (одне з визначень угорської політичної системи – «виборча автократія» (Liboreiro & Zsiros, 2022)), ЗМІ, судову систему та ключові сектори економіки, водночас розгорнувши атаки проти окремих груп населення – від ромів до ЛГБТ-спільноти. В. Орбан активно просуває своє бачення «неліберальної демократії» та заграє з консервативними й крайніми правими політичними колами, покликаючись на себе як на «захисника християнської віри» (“International conference on persecuted Christians”, 2019).

Крім того, саме Польща та Угорщина стали тими країнами Європейського Союзу, проти яких було розпочато процедуру за статтею 7 Договору про ЄС, яка передбачає призупинення окремих повноважень держави-члена в разі «серйозного й неодноразового» порушення визначених у статті 2 цінностей. Щодо Польщі процедуру статті 7 застосували у грудні 2017 р. у зв’язку із судовою реформою, а щодо Угорщини – у вересні 2018 р. через законодавче обмеження фінансової допомоги мігрантам. Викладене не означає, що в інших державах – членах ЄС, і не лише у Східній Європі, не спостерігаються політичні тенденції, які можна класифікувати як неліберальні: крайні праві та популістські сили урядують або мають помітну підтримку і в інших країнах.

Предмет дослідження тут навмисне звужений та обраний для зручності дослідження, але водночас може стати підґрунтям для вивчення аналогічних тенденцій і поза угорським і польським випадками.

Висновки до Розділу 1

Розвідки останніх десятиліть, дотичні до проблематики міжнародних відносин, підтвердили не лише саме існування їхнього ідеаційного виміру, а й здатність його концептуалізувати, аналізувати та використовувати в більш прикладних цілях опису та прогнозування міжнародної дійсності. У цьому вимірі окреме місце посідають цінності – широко вживаний концепт, тлумачення якого варіюється від уявлення про внутрішні переконання людини до складової національної культури. Численні спроби визначити цінності як у філософії, так і в більш прикладних галузях науки лише

підтверджують їхню комплексність та багатогранність і разом із тим множинність їхніх тлумачень. Авторське визначення цінностей ґрунтується на визначенні трьох присутніх характеристик цінності як концепту – нормативності, перформативності та соціального конструювання – і описує їх як «суб'єктивно визначений та соціально обумовлений імператив, який задає бажаний напрям діяльності».

Цінності посідають окреме місце в Європейському Союзі – настільки значуще, що стають його основою, а отже, скеровують його інтеграційні процеси та зовнішню політику з відповідними обмеженнями, які накладає інституційна структура об'єднання. Цінності ЄС, які не випадково ототожнюються з «європейськими цінностями», є ліберальними та, ширше кажучи, ліберально-демократичними, поєднуючи в собі демократичні практики народного представництва та конституційний лібералізм із закладеними в ньому основоположними правами та свободами індивіда. Підважування цих прав і свобод, а також спотворення демократичних інститутів, яке спостерігається в окремих державах-членах ЄС, свідчить про «неліберальний поворот» відповідних суспільств, суперечність національної та наддержавної європейської ідентичності – й відповідне зміщення європейських ліберальних цінностей в бік цінностей неліберальних. Динаміці цього процесу, його передумовам та наслідкам як на національному, так і на наднаціональному рівні в межах Європейського Союзу буде присвячений наступний розділ праці.

РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТА НЕЛІБЕРАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

2.1. Історичні передумови зародження євроінтеграційних процесів у Східноєвропейському регіоні

Розширення Європейського Союзу на схід, включення до його складу так званих нових незалежних держав Центральної та Східної Європи – а радше, закладений початок цього процесу, позаяк розширення триває й досі – було свого роду завершальним акордом «холодної війни», блокового протистояння, що визначало Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин, на Європейському континенті. Континент, що став джерелом найбільш руйнівних воєн в історії людства, природно прагнув до мирного об'єднання – політичного, економічного, культурного, – яке б унеможливило кровопролиття в майбутньому, утвердило б принципи ліберальної демократії (чи б пак ліберальні цінності) та заклало б підвалини для довготривалого миру.

Тим-то й пояснювалась необхідність активізувати європейську інтеграцію в принципово новому руслі. Якщо досі Європейські Співтовариства приймали до себе держави по один, чітко визначений бік «залізної завіси», які якщо не завжди фактично, то формально були розвиненими демократіями з ринковою економікою, нині ж вони постали перед принциповою проблемою заохочення до трансформацій держав, які щойно визволились із сорокарічного радянського панування, позначеного примусовим переведенням економіки на адміністративно-планові рейки, демонтажем демократичних інститутів, придушенням ліберальних свобод і насаджуванням насильства й терору як методів боротьби з дисидентством.

Помічним було те, що назагал серед політичних еліт і громадськості цих держав склався широкий консенсус прагнення повернутись у європейську сім'ю народів; відновити ліберально-демократичний лад за західноєвропейським (у широкому сенсі слова) взірцем; здійснити необхідні, подекуди шоківі та кардинальні перетворення,

аби відповідати (на той момент ще не визначеним достеменно) стандартам Європейської спільноти. На заваді ж були різні чинники – спротив колишньої комуністичних еліт і груп впливу змінам; користання новими демократичними елітами здобутих можливостей на власну користь; гальмування в самих Європейських Співтовариствах розширення з огляду на спротив впливових держав-членів і європейської бюрократії; відсутність чіткої стратегії розширення; ба навіть – сумніви щодо того, чи взагалі буде життєздатним європейський інтеграційний проєкт, коли охоплюватиме таке значне коло учасників і потребуватиме суттєвого бюрократичного «допрацювання».

Далі згадані процеси буде концептуалізовано та розглянуто під кутом індоктринації ліберальних цінностей, носієм яких є Європейський Союз, новими державами-членами; окреслено виклики, які супроводжували та супроводжують цей процес, а також джерела «ціннісного спротиву», які зародились і продовжують впливати на європейську інтеграцію та її сприйняття як у межах ЄС, так і поза ним. У межах цього аналізу повертатимемось до окресленого вище розуміння цінностей як суб'єктивно визначених та соціально обумовлених імперативів, що задають бажаний напрям діяльності, та визначимо, коли вони були та є застосовними до процесу європейської інтеграції в Східноєвропейському регіоні.

У науковій та публіцистичній літературі субрегіон, який є складовою предмета цього дослідження, може називатись по-різному: Центральна-Східна Європа, Центральна Європа чи Східна Європа (саме останньому терміну віддається перевага тут); у геополітичних розвідках зустрічаємо «Серединну Європу» чи навіть «Проміжну Європу» (Брікс і Бузек, 2019, с. 15), що з огляду на контекст – виправдання загарбань у війнах першої половини ХХ ст. – мають радше негативне забарвлення. Так само не існує й єдиного підходу до географічного відокремлення субрегіону, оскільки на це суттєво впливає політична складова самого поняття. Іншими словами, і західна, й навіть східна «межі» Центральної / Східної Європи ніколи не були чітко окресленими. За словами дослідниці О. Данд, «Центральна Європа – це не місце. Це ідея» (Dhand, 2018, р. 1).

Визнаючи, що таке визначення є довільним та використовується насамперед для зручності подальшого викладу, далі віддаватимемо перевагу сполучі «Східна Європа» (СЄ) для позначення культурного і політико-географічного простору, який охоплює відповідні держави – члени Європейського Союзу: Болгарію, Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину та Румунію. Таке визначення Східної Європи ґрунтується на фундаментальній праці М. Вахудової (авторка послуговувалась терміном «Центрально-Східна Європа»), присвяченій східному розширенню ЄС у 1990-2000-х рр. і відповідним політичним, економічним і соціальним трансформаціям у новоявлених членах об'єднання (Вахудова, 2009, с. 17–22). Для цілей цього дослідження субрегіон СЄ покликаний об'єднати країни, що поділяють спільний історичний досвід, зумовлений передовсім географічно; які тривалий час перебували між двома полюсами впливу на Європейському континенті – західноєвропейським і східним (російським); і які нині користаються з цієї, за Б. Андерссоном кажучи, «уявної спільності» (Андерсон, 2001) для підвищення власної ваги на регіональному рівні.

Прикметно, що спільність Східної Європи – якщо про таку можна говорити – ґрунтується передусім на культурних та економічних зв'язках між її суб'єктами, аніж на конституйованих політичних інститутах. Історичні обставини унеможливили існування тривалого періоду стабільного розвитку держав субрегіону, чії кордони та політичні режими – вимушено чи з волі населення – постійно змінювались. Показово, що з інтеграцією в Європейський Союз і Організацію Північноатлантичного договору (НАТО для держав СЄ саме створені умови «стабілізації» спільної ідентичності, адже усувається проблема непорушності кордонів чи силових впливів зовні.

Також слід підкреслити, що таке визначення Східної Європи обране передусім для зручності: як в українських розвідках, так і в працях визначених тут держав субрегіону більш поширені терміни «Центральна Європа» та «Центрально-Східна Європа» (Паніна, 2019; Магда, 2017); окремі дослідники пропонують трактувати «Східну Європу» як постколоніальний концепт (Поляков, 2023). Водночас слід вказати, що низка розвідок, присвячених європейській інтеграції згаданих вище держав, так само віддає перевагу й формулюванню «Східна Європа» (Swain & Swain,

1996; Smith, 2004; van Ham, P., 2016). Вважаємо виправданим подальше використання формулювання «Східна Європа» з огляду на поставлене завдання – окреслити групу так званих нових членів ЄС, які долучились до цього об'єднання в результаті розширення першого десятиріччя ХХІ ст., але при цьому обмежити їх державами, чий спільний історичний досвід другої половини ХХ ст. визначив особливості їхніх євроінтеграційних процесів – зокрема і в релевантному для України контексті.

В історичній ретроспективі роль Східної Європи в найзагальніших рисах змінювалась від (із часів Середньовіччя) периферії Заходу до (ХVІІ-ХХ ст.) лімесу між Заходом і Сходом до (нині) знову периферії Заходу – ЄС та НАТО. На особливу увагу заслуговує період «лімесу», тобто межового субрегіону, коли нинішні держави ЄС опинились спершу під владою двох імперій – Австрійської (Австро-Угорської) та Російської, а по тому, після нетривалого періоду незалежності, перейшли під радянську окупацію.

Як вважається, вперше термінологічний апарат для окреслення меж Східної/Центральної Європи запропонували в середині ХІХ ст. німецькі мислителі Ф. Ліст та К. фон Брук (Кріль, 2013, с. 5). На початку ХХ ст. Ф. Науманн у впливовій натоді праці «Серединна Європа» (Naumann, 1915) міркував про майбутнє регіону як політично та економічно інтегрованого об'єднання під проводом Німецької імперії. Подібні міркування, які визначали німецьку геополітичну думку першої половини ХХ ст., по завершенні Другої світової війни замінило маніхейське бачення Європейського континенту за лінією поділу «Захід-Схід».

«У силу своєї політичної системи Центральна Європа є Сходом, а в силу культурної історії це Захід», – так у своєму відомому есеї 1984 р. писав про цей субрегіон чесько-французький мислитель і письменник М. Кундера (Kundera, 1984), спричинивши дебати про долю східноєвропейських держав під натоді комуністичним пануванням і європейську ідентичність зокрема. «Трагедія Центральної Європи» (назва есею М. Кундери) полягала в тому, що нав'язане радянське панування штучно відірвало субрегіон від Заходу; Центральна Європа була «викраденим Заходом», «невизначеною зоною малих держав між Німеччиною та Росією» (Kundera, 1984). Цю ідею засадничої культурної спільності Центральної Європи із Заходом поділяв й

інший відомий сучасник М. Кундери, чеський драматург і згодом президент Чехословацької Республіки В. Гавел, для якого Центральна Європа була «духовним, культурним та інтелектуальним феноменом» (Havel, 1986).

Узагальнюючи, німецькі дослідники Е. Брікс та Е. Бузек зауважують, що Східна Європа (автори використовують позначення «Центральна Європа») у добу «холодної війни» слугував метафорою інтелектуальному опору радянській окупації, немовби долаючи штучно сконструйовану «залізну завісу» посеред континенту. І природно, що з падінням «завіси» ця метафора виконала своє призначення й натомість перейшла в більш прагматичну, політичну площину, а натеper частіше використовується як «культурний аргумент на користь євроінтеграційних зусиль держав, як-от Сербі[ї] та Україн[и]» (Брікс & Бузек, с. 16-17). На думку Е. Брікса та Е. Бузека, Східна (Центральна) Європа «залишається в центрі уваги, нехай і як не політичне утворення, але, безсумнівно, як складова частина європейської ідентичності».

Іншими словами, Східна/Центральна Європа доби «холодної війни» – не географічний і навіть не геополітичний субрегіон. Це – штучно витворений концепт, у якому ключовим є саме «Європа» – спільна культурна спадщина континенту й спроби дисидентів протистояти спробам радянського режиму ліквідувати цю спадщину. Відповідно, завданням політичних та інтелектуальних еліт доби повалення комуністичного ладу в східноєвропейських країнах було «повернення» Східної Європи на Захід, її органічне вливання в тамтешні політичні, культурні, економічні та соціальні процеси. До того ж, це уявлення було цілком обґрунтованим історично: монументальне дослідження М. Радя (Rady, 2023) засвідчує, що історичні, політичні, соціальні та культурні тенденції Західної та Східної Європи впродовж століть насправді не були окремими.

І, разом з тим, не менш важлива риса Східної Європи, яку не раз наголошують дослідники субрегіону, полягає в його репрезентації як «інакшого» відносно Європи Західної, що перегукується з ідеями про «інакшість» Сходу відносно Заходу загалом (Hewitson & Vermeiren, 2023). До цього доклалась і вже згадана «залізна завіса» доби «холодної війни», яка фізично унеможливлювала активнішу взаємодію цих держав із

уже тоді об'єднуваною Європою, і порушення внутрішньорегіональних зв'язків за доби радянської окупації, і звичайна непоінформованість західних суспільств про особливості держав СЄ, а тому – й невідповідність Європейського Союзу на початку до їхньої інтеграції одразу по ліквідації відповідних комуністичних режимів.

Теоретичні аспекти дослідження європейської інтеграції Східноєвропейського регіону пов'язані з концептом європеїзації, який був широко висвітлений у численних розвідках. Без нього важко обійтись, характеризуючи як передумови початку євроінтеграційних процесів у країнах Східної Європи, так і процеси, які їх супроводжували. Власне, чіткий зв'язок європеїзації з Європейським Союзом дав підстави окремим дослідникам вважати більш коректним на означення відповідного процесу термін «єєсізація» (Wallace, 2000).

Р. Айзінг (2007) систематизує розуміння європеїзації у трьох визначеннях, які фокусуються на дослідженні на рівні Європейського Союзу, на рівні національних політичних систем або ж на обох політичних рівнях водночас.

1. У першому випадку європеїзацію означають як процес виникнення на загальноєвропейському рівні певних інституцій, покликаних формувати спільні «правила гри» та формалізувати взаємодію між суб'єктами євроінтеграції. Фактично таким чином, вважає Р. Айзінг, європеїзація ототожнюється з європейською інтеграцією, а якщо точніше – позначає її наслідки в контексті загальної інституційної структури Європейського Союзу.

2. Друге визначення фокусується на спрямованому впливі ЄС на національну політику майбутніх держав-членів, інакше кажучи – організаційних змінах, які держави, що прагнуть членства в ЄС, повинні здійснити для відповідності такому членству в осяжному майбутньому. Такий підхід до європеїзації наголошує односторонній характер цього процесу й певною мірою позбавляє перспективних членів Європейського Союзу агентності (що, як засвідчить подальша розвідка, лише почасти відповідає дійсності).

3. Третій підхід, на який вказує Р. Айзінг і який запропонував К. Радаеллі, тлумачить євроінтеграцію як двосторонній процес, за якого спершу на рівні Європейського Союзу формуються та консолідується певні практики та інституції,

які потому адаптуються та засвоюються на рівні національних політичних систем. У цьому сенсі К. Радаеллі більше цікавить саме другий етап європеїзації, а саме вплив ЄС на «правила, систему функціонування, парадигми політик, стилі, світогляд і норми в дискурсі, ідентичностях, політичних структурах і програмах країн-членів» (Айзінг, 2007, с. 261).

Р. Айзінг постулює, що європеїзація відображає погляди інституціоналізму, тісно пов'язані із зародженням та розвитком інтеграційних процесів на Європейському континенті; є процес-орієнтованим концептом, де наголос робиться на умовній динаміці станів національних політичних систем під впливом Європейського Союзу; звертає додаткову (в порівнянні з дослідженнями політичної інтеграції) увагу на механізми встановлення спільних «правил гри» та їхньої індоктринації в політичних елітах різних рівнів, а також взаємовпливи інтересів різних рівнів у цьому процесі.

Одну з перших ґрунтовних розвідок, яка торкалась європеїзації в контексті європейської інтеграції Східної Європи, запропонували Ф. Шіммельфенніг та У. Зедельмаєр (2010). Вони пропонують визначати європеїзацію як процес, під час якого держави засвоюють правила ЄС – у найбільш широкому сенсі це і формальні, й неформальні «правила поведінки», визначені для майбутніх держав-членів, дотримання яких є свідченням приналежності до європейського інтеграційного проекту та здатність впливати на його внутрішній та зовнішній розвиток. Що ж стосується засвоєння правил, то тут ідеться і про різні ступені ймовірності такого кроку, і про різні його форми – формальний (юридично-інституційна імплементація правил), поведінковий (корекція поведінки відповідно до очікувань) та дискурсивний (позитивне включення правил у внутрішній дискурс національних політичних систем). Ф. Шіммельфенніг та У. Зедельмаєр пропонують три теоретичні моделі європеїзації залежно від того, хто керує цим процесом і якою є логіка засвоєння правил ЄС.

1. Модель «зовнішніх стимулів» відображає найбільш поширений погляд на європеїзацію Східної Європи та передбачає керівну роль ЄС як джерела правил, які перспективні держави-члени засвоюють в обмін на стимул – сприяння (наприклад,

фінансова чи технічна допомога) чи інституційні зв'язки (приміром, часткове відкриття доступу до європейського ринку). Ця модель поширена саме тому, що загалом відповідає більш дослідженій політиці обумовленості ЄС (conditionality), суть якої – транзакційні відносини між Брюсселем та країнами-кандидатами: вигода в обмін на виконання умов для вступу (звідси й назва). Як вказують Ф. Шіммельфенніг та У. Зедельмаєр, у контексті моделі «зовнішніх стимулів» уряди країн-кандидатів засвоюють правила ЄС, якщо майбутні вигоди «перевищують внутрішні витрати на реєстрацію цих правил» (Шіммельфенніг & Зедельмаєр, 2010, с. 17).

2. Модель «соціального навчання» знову ставить на чолі процесу європеїзації ЄС, але керується логікою придатності засвоєння правил, тобто їхній відповідності власним ідентичності, цінностям і нормам. У цьому контексті на європеїзацію впливають такі чинники, як легітимність власне правил і процесу європеїзації (оскільки вони надходять зовні держави-кандидата); конгруентність національної та європейської ідентичностей; внутрішній резонанс, себто готовність усіх акторів національної політичної системи (а не лише репрезентованих урядом владних політичних еліт) до засвоєння правил.

3. Модель «винесення уроків» центрується на проспективних країнах-членах і передбачає, що вони самостійно беруть на себе ініціативу перенесення відповідних правил з метою наближення до членства в Європейському Союзі. Джерелом такої ініціативності може бути внутрішня невдоволеність чинним статус-кво у національних політичних системах, що було особливо актуально для новоявлених держав Східної Європи після падіння комуністичних режимів; або ж заохочувальний вплив історій успіху держав-членів ЄС, надто тих, що мали подібні стартові умови й засвідчили вигоду від майбутнього членства; неформальний вплив груп інтересів (для України початку 2010-х рр. було актуальним порівняння з Польщею якраз у такому контексті). Відповідно модель «винесення уроків» не передбачає ніяких зовнішніх стимулів з боку ЄС, які б заохочували апроксимацію внутрішніх правил держави-кандидата з європейськими.

Дещо пізніше Ф. Шіммельфенніг разом із Т. Вожняковським і М. Матлаком (Woźniakowski et al., 2018) пропонують визначати європеїзацію як процес поширення політик ЄС, де під «політиками» маються на увазі згадані К. Радаеллі цінності, процедури, уявлення, правила, норми тощо. До того ж, під європеїзацією можуть мати на увазі результат згаданого процесу, себто міра узгодження національної політики з європейською. До початку формального процесу вступу європеїзація була одним із, і далеко не найбільш вирішальним, чинником внутрішніх перетворень у східноєвропейських державах, але після того, як процедура вступу була офіційно розпочата, ситуація змінилась: «у тих сферах, які підлягали регулюванню ЄС та умовам вступу ЄС, ЄС витіснив альтернативні джерела політик», а засвоєння відповідних європейських норм стало обов'язковою і панівною складовою внутрішньополітичного дискурсу держав-кандидатів (Woźniakowski et al., 2018, p. 8).

Т. Вожняковський, Ф. Шіммельфенніг і М. Матлак також сходяться на тому, що обумовленість була однією з рис європеїзації Східної Європи на початковому етапі. По-перше, ЄС пропонував державам регіону повноправне членство як найбільшу вигоду в контексті європейської інтеграції. По-друге, з очевидних причин європеїзація центрувалась саме на Європейському Союзі, а отже, він міг диктувати умови вступу та мав у своєму розпорядженні ефективні важелі впливу в разі невиконання встановлених умов іншою стороною – майбутніми державами-членами. По-третє, європейська інтеграція користувалась широкою підтримкою з боку як політичних еліт, так і населення перспективних держав-членів, тож зовнішні стимули до реформ не зустрічали (щонайменше відчутного) внутрішнього опору. Звідси ж випливає і четвертий чинник: якими б не були потенційні політичні чи економічні збитки від виконання умов для вступу, держави Східної Європи висловлювали готовність їх втілити (Woźniakowski et al., 2018, p. 10).

Підсумовуючи короткий огляд концепту європеїзації, варто зауважити, що обумовленість постає однією з його провідних рис. Чи йдеться про «рецепцію правил» ЄС, чи про «поширення політик» ЄС – цей процес хоч і є певною мірою двостороннім, та на своєму визначальному етапі спрямований конкретно від джерела правил і політик (Брюсселя) до реципієнтів (перспективних держав-членів). Інакше

кажучи, від майбутніх членів європейського інтеграційного проєкту вимагається свідомо поступитись у питаннях внутрішніх політичних, економічних і соціальних перетворень на користь запропонованим іззовні реформам. Це потребувало компромісів як на рівні політичних еліт, які щойно прийшли до влади та мусили виконувати завдання з пояснення своїм громадянам необхідності прийшлих ззовні змін; і, відповідно, самих громадян, які мали погоджуватись на втілення непопулярних і неочевидних реформ, керуючись запропонованими Європейським Союзом вигодами, включно з відкладеним у часі повноцінним членством.

Надалі розглянемо детальніше відповідні умови в державах Східноєвропейського регіону, те, як у них вирішували проблеми втілення інспірованих зовні євроінтеграційних реформ та яким чином тут виявлявся процес європеїзації на практиці.

Як уже зазначалось, ще в добу «холодної війни» центральноевропейські держави, що мимоволі опинились під радянською окупацією, прагнули налагодити відносини із Західною Європою. Деякі з них виявляли інтерес до участі в повоєнному плані європейської відбудови, ініційованому державним секретарем США Дж. Маршаллом, й тільки під тиском Радянського Союзу були змушені відмовитись, приєднавшись до «аналогу» цього плану – Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Попри це, економічні й не лише контакти крізь «залізну завісу» тривали. Приміром, в Угорщині, яка ще у 1970-х рр. стала членом Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), дозволялось їздити за кордон. А на тлі неефективного способу ведення економіки потреба в посиленні співпраці з Західноєвропейським блоком лише посилювалась. Так у 1988 р., по п'ятнадцяти роках офіційних та неофіційних переговорів, РЕВ і Європейська спільнота підписали декларацію про взаємне визнання й встановлення відносин (Grzybowski, 1990). Політичним виміром співпраці стало приєднання європейських держав до Гельсінського Заключного акту 1975 р. на тлі періоду розрядки.

В історії Східної Європи своєрідним вододілом став 1989 р. як рік «оксамитових революцій» – узагальнювальний термін на позначення відносно мирного повалення комуністичного ладу та поступового відновлення ладу

демократичного. З огляду на природу комуністичного геополітичного табору, який координувався з єдиного центра – Москви – та залежав від нього, витoki демократичних змін у східноєвропейських країнах можна шукати в загальному реформістському характері радянського режиму 1980-х рр. Йдеться про процеси «гласності» та «перебудови», покликані адаптувати натоді нежиттєздатну ідеологію комунізму та командно-адміністративну економічну систему, притаманні й східноєвропейським державам, до нових геополітичних та соціально-економічних реалій. Водночас радянське керівництво було відкритим до діалогу з американською стороною, фактичним лідером «капіталістичного блоку» держав, із питань міжнародної безпеки та співробітництва, що своєю чергою потягнуло за собою інтенсифікацію контактів на всіх рівнях.

У Східній Європі спроба перебудови комуністичного ладу транслювалась у перші спроби самостійних економічних реформ та поживлення політичної конкуренції, насамперед – у Польщі та Угорщині. На противагу їм, в Болгарії та Румунії «гласність» і «перебудову» панівні комуністичні еліти зустріли реакційно, а в Чехословаччині – радше пасивно, відображаючи порівняно нещодавнє придушення продемократичних протестів 1968 р. (van Ham, 2016, pp. 151–152).

У польському випадку демократичним трансформаціям кінця 1980-х рр. передували численні страйки, що засвідчили потенціал протестного й опозиційного руху, а також нездатність тодішнього комуністичного режиму знайти дієві важелі впливу на ситуацію. Це і так звана «Балтійська криза» кінця 1970 р., коли підняття цін на продовольство вилилось у страйки в польських портах у Балтійському морі, в результаті яких було змінено керівника Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії В. Гомулку та проголошено курс на «модернізацію» економіки; і масштабні страйки 1976 р. за участю десятків тисяч робітників, результатом яких стало утворення Комітету охорони робітників та, як наслідок, більш організоване гуртування опозиції; і події 1980 р., коли про себе заявив профспілковий рух «Солідарність» на чолі з Л. Валенсою: організований ним масовий страйковий рух не просто оприявнив хронічні економічні проблеми адміністративно-командної економіки Польщі, а й, зрештою, став реальною загрозою комуністичному ладу.

Пертурбації всередині самої «Солідарності», в результаті яких її очолило більш радикальне крило, що вимагало вільних виборів, а також створена радянськими військами восени 1981 р. загроза можливої інтервенції та економічного тиску призвели до того, що Державна рада Польської народної республіки у грудні 1981 р. запровадила військовий стан, а вся повнота влади опинилась у Військової ради національного порятунку на чолі з генералом В. Ярузельським. «Солідарність» наступного року змусили до формального розпуску (у жовтні 1982 р. були оголошені незаконними профспілки), у керівній партії відбулись кадрові чистки, й навіть формальне скасування воєнного стану в липні 1983 р. не призвело до реальної лібералізації політичної ситуації.

І все ж, саме ці події, а також усе більша нездатність чинного режиму дати ладу економічній кризі та мобілізувати навіть власний партійний актив заклали підґрунтя до подальших демократичних перетворень у Польщі. У серпні 1988 р. Польська об'єднана робітничка партія вперше офіційно проголосила готовність співпрацювати з опозицією для подолання економічної кризи; на початку 1989 р. було досягнуто домовленості про легалізацію діяльності «Солідарності», чії представники на виборах до парламенту в червні того ж року здобули 65% голосів виборців. Затим, у серпні 1989 р., уряд Польщі очолив представник «Солідарності» Т. Мазовецький – перший голова Державної ради Польської народної республіки з некомуністичної партії з початку існування цієї держави. Зрештою, в результаті стрімких політичних реформ, зокрема реформи Конституції, було ліквідовано основи комуністичного ладу – від керівної ролі комуністичної партії в житті держави до деполітизації армії. Це закріпили змагальні президентські та парламентські вибори 1990 р., в яких зокрема брали участь і колишні комуністи – як представники Соціал-демократичної партії.

В Угорщині, як і в Польщі, також існував простір для діяльності опозиції, активізація якого збіглась з періодом спроб обмежених ринкових економічних реформ кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Вибори в країні відбувались в умовах хай обмеженої, та все ж конкуренції з висуненням кількох кандидатів; а у 1983 р. було створену унікальний для країн Організації Варшавського договору орган – Конституційну законодавчу раду, яка займалась відстеженням порушень Основного

закону (Swain & Swain, 1998, p. 164). «Живучість» режиму Я. Кадара забезпечував своєрідний «подвійний компроміс» (Swain & Swain, 1998, p. 179) із Радянським Союзом та угорським населенням: слідування фарватеру радянської зовнішньої політики в обмін на часткову лібералізацію внутрішньополітичного та економічного життя.

Водночас у цей же період виявляються ознаки структурної економічної кризи: державний сектор економіки занепадає та все більше залежить від субсидування, а навіть приватні підприємства, які стрімко зростали, були фактично частиною соціалістичної економіки; зовнішня торгівля й далі надміру залежала від радянського блоку, спроби диверсифікації та виходу на ринки Заходу були невдалими; зовнішній борг стрімко зростає та на 1987 р. становить понад 62% ВВП (на противагу 33% ВВП у 1975 р.) (Swain & Swain, 1998, p. 179; *ibid.*, p. 164). Розрив між обіцянками комуністичної влади та реальною економічною ситуацією зростав, а з ним зростало розчарування населення – та впевненість опозиції, яка починає відверто закликати до політичного плюралізму та свободи ЗМІ.

З 1987 р. в Угорщині активно утворюються організовані опозиційні рухи та партії: Угорський демократичний форум (MDF), Мережа вільних ініціатив, Альянс молодих демократів, Християнсько-демократична народна партія (KDNP) тощо. На цьому тлі відбулась відставка 76-річного Я. Кадара, багаторічного голови Державної ради Угорської народної республіки та лідера керівної Угорської соціалістичної робітничої партії, який поступився місцем реформісту К. Гросу. Як і у польському випадку, керівна комуністична партія Угорщини зрештою визнала реалії та запросила опозицію до переговорів – «круглих столів» червня-вересня 1989 р. У жовтні того ж року Угорщина стала республікою замість «народної республіки», а референдум у листопаді остаточно закріпив перехід політичної системи до багатопартійної змагальної демократії.

У Чехословаччині останні роки комуністичного ладу були позначені пам'яттю про продемократичний протест 1968 р. і «нормалізацію» (себто демонтаж неугодних Радянському Союзу політичних реформ), що послідувала за нею. Попри жорстку (і жорстоку) реакцію СРСР, Празька весна не могла залишити відбиток й на

ставленні місцевого населення до комуністичного ладу, й на формуванні організованої опозиції (яку, однак, активно переслідували). Цей процес не був рівним; син тогочасного словацького дисидента М. Шимечка цікаво спостерігає відмінність у реакції чеських і словацьких інтелектуальних еліт на «нормалізацію»: одні були відрізані від суспільства й позбавлені можливості творити та могли вільно висловлюватись лише в еміграції, другі ж прийняли правила гри та вбудувались у комуністичний лад (Шимечка, 2020, с. 12–15).

Своєрідним єднальним актом чехословацької опозиції стала «Хартія 77» – антикомуністичний маніфест, підписанти якого вимагали від комуністичного режиму дотримуватись узятих на себе зобов'язань щодо прав людини за Гельсінським заключним актом 1975 р. Комуністична влада розгорнула кампанію проти «Хартії 77» та переслідувала її підписантів, понад сотню з яких кинули до в'язниці. У 1980-х рр. виявом дисидентства всередині країни стали акції молоді, на якій «нормалізація» позначилась не так, як на її батьках; стають активнішими прояви релігійної свободи; навіть комуністична верхівка, яка намагалась ігнорувати зміну курсу у Москві, під час візиту М. Горбачова у квітні 1987 р. принаймні на словах підтримала його.

«Оксамитова революція» у Чехословаччині розгорталась стрімко. Поштовхом до неї став розгін студентської акції протесту у Празі у листопаді 1989 р., що призвело до формування скоординованих продемократичних опозиційних рухів – чеського Громадянського форуму та словацького «Громадськість проти насильства», відставки всього керівництва Комуністичної партії Чехословаччини, та, зрештою, формування уряду національного порозуміння на чолі з М. Чалфою й обрання дисидента В. Гавела президентом Чехословацької Республіки.

Натомість Болгарія перебування в радянській сфері впливу назагал перебула без помітних політичних криз, які б уможливили виникнення впливових дисидентських рухів чи організованої опозиції. Один із найпомітніших таких актів – анонімна «Декларація 78», оприлюднена у 1978 р. як реакція на чехословацьку «Хартію 77» і в її продовження, не знайшла достатньої підтримки. Болгарська партійна верхівка продовжувала дотримуватись політики руху у фарватері

Радянського Союзу, водночас намагаючись сприяти розвитку національної, болгарської культури у безпечний для радянського режиму спосіб.

Як і в Чехословаччині, в Болгарії події 1989 р., які призвели до поступової демократизації держави, розгортались стрімко і, здавалось, не були заздалегідь передбачені. Болгарські дисиденти почали виступати за втілення в життя гасел «гласності» та «перебудови», сформувалась впливова профспілка «Подкрепа» («Підтримка»), з'явилися заклики до демократичних реформ, також дало про себе знати етнічне питання – становище турецької меншини, переслідування якої посилили у 1980-х рр. Після падіння Берлінського муру у листопаді 1989 р. фактичний генеральний секретар Центрального комітету Болгарської комуністичної партії, фактичний керівник країни Т. Живков був змушений скласти повноваження, була оголошена реабілітація дисидентів, а ініційовані наступником Т. Живкова П. Младеновим, натоді вже лідером Болгарської соціалістичної партії, «круглі столи» з опозиційними силами – Союзом демократичних сил та Аграрним союзом – проклали шлях для подальших політичних реформ і перших змагальних виборів у червні 1990 р. На той час у Болгарії вже виникли кілька десятків різних партій та рухів.

У Румунії комуністичний режим перед поваленням у 1989 р. був чи не найбільш репресивним з-поміж усіх країн, що розглядаються. Втручання Румунської комуністичної партії у життя громадян лише посилювалось, сама вона набувала все виразніших авторитарних рис і слугувала інструментом просування культу Н. Чаушеску, а вирішення економічних труднощів режим шукав не у зближенні з Заходом, а розвитку відносин із так званим «третім світом» (навіть навпаки: залежність від західних фінансових установ Н. Чаушеску розглядав як безпосередню загрозу своєму режиму) (Swain & Swain, 1998, pp. 149–150). У таких умовах організована опозиція комуністичному режиму в Румунії просто не могла виникнути (страйки шахтарів 1977, 1981 і 1983 рр. були придушені; румунський самвидав існував лише серед угорської меншини, яка так висловлювала протест примусовій румунізації – що вкрай зіпсувало відносини обох «народних республік»).

Етнічний чинник, імовірно, зіграв свою роль у поваленні на позір стабільного неліберального режиму Н. Чаушеску (20-24 листопада 1989 р. відбувся 14-ий з'їзд Румунської комуністичної партії, на якому аж ніяк не позначились події у Чехословаччині чи падіння Берлінського муру). Це і відмова румунського режиму випускати етнічних угорців до Угорщини, що натоді вже стала на шлях демократизації, і переслідування та наказ про депортацію угорського пастора Л. Текеша через інтерв'ю угорському телебаченню, що спричинило масові протести у грудні 1989 р., жорстоко розігнані румунською таємною поліцією безпеки Секурітате. Це, а також таємний опір, зокрема й усередині Румунської комуністичної партії (прикладом чого є «лист шістьох» зі звинуваченням Н. Чаушеску в порушенні Конституції та утворення анонімного Фронту національного визволення), стрімко поклали кінець режиму у грудні 1989 р., кульмінацією чого стала публічна страта самого Н. Чаушеску та родини 25 грудня. Фронт національного визволення, очолюваний І. Ілієску, узяв на себе завдання з політичного реформування держави та підготовки до перших вільних демократичних виборів у 1990 р.

Підсумовуючи, М. Вахудова (2009, с. 27–42) відзначає, що з-поміж східноєвропейських держав саме в Польщі, Угорщині та, дещо меншою мірою, Чехословаччині станом на 1989 р. склались найкращі «стартові умови» для трансформацій від комуністичного ладу до ліберальної демократії. Найголовнішим із них вона вбачає наявність організованої опозиції, яка ще до старту демократичних перетворень 1989 р. засвоїла принципи й практики політичного й економічного ладу західного зразка, які після приходу до влади почне безпосередньо втілювати.

Ба більше, така опозиція мала більшу свободу дій, оскільки комуністичні партії у відповідних країнах – єдина інституційно спроможна альтернатива продемократичним похідним із дисидентства рухам – були дискредитовані, й запит на демонтаж комуністичного режиму фактично могли задовольнити лише вони. Так само вони мали «розв'язані руки» й у питанні втілення болючих економічних реформ, охрещених «шоковими терапіями»: по-перше, таким був запит населення у відповідь на структурну економічну кризу, спричинену командно-адміністративними методами господарювання; а по-друге, радикальні економічні перетворення, хай якими вони

були непопулярними й болючими, могли б принести новим урядам (М. Вахудова називає їх «постопозиційними») довготермінову вигоду в разі успіху реформування – адже в пам'яті громадськості непопулярні заходи, що призвели до пізнішого економічного успіху, будуть пов'язані саме з представниками цих урядів.

Назагал дослідниця виокремлює три структурні чинники, що обумовлювали транзит політичних режимів у Східній Європі за ліберальним (Польща, Угорщина, Чехословаччина, пізніше – Чехія) або, навпаки, неліберальним зразком (Болгарія, Румунія, пізніше – Словаччина).

1. Формування змагальної, багатопартійної, демократичної політичної системи. В умовах якісної політичної конкуренції створювались стійкі політичні інститути, здатні не лише забезпечити опору подальшому руху східноєвропейських держав у бік ліберальної демократії та відповідності членству в Європейському Союзі, а й гарантувати черговість та підзвітність влади, унеможливаючи отримання нею політичних (а відповідно, й економічних) рент за рахунок населення. У цьому контексті важливим є не лише існування продемократичної опозиції, що виросла із дисидентського руху та по здобутті влади в результаті «оксамитових революцій» і виборів 1989-1990 рр. забезпечила подальший демократичний поступ; М. Вахудова показує важливість реформування колишніх комуністичних партій у східноєвропейських нових демократіях як чинник посилення політичної змагальності та заохочення до подальших демократичних політичних перетворень (адже новостворені соціал-демократичні партії ставали прийнятною та спроможною альтернативою постопозиційним урядам) – те, що зокрема спостерігалось у Польщі та Угорщині та не відбулось у Чехословаччині (де колишні комуністи не встигли «підготуватись» до 1989 р.). Дж. Свайн та Н. Свайн додають, що традиція соціал-демократії, яка зрештою вивела ті-таки Польщу та Угорщину в авангард європейської інтеграції, також пояснювалась більш тяглою політичною спадковістю – існуванням впливових соціал-демократичних партій ще до Першої світової війни, що вплинуло і на здатність майбутніх комуністів до внутрішньої трансформації та адаптації до змагальної політичної системи (Swain & Swain, 1998, pp. 202–203).

2. Стрімкі економічні реформи та перехід до західноорієнтованої ринкової економіки. М. Вахудова послідовно обґрунтовує, що економічна криза кінця 1980-х – початку 1990-х рр. означала додаткові можливості для постопозиційних урядів впровадити реформи, необхідні для приведення економічних практик у державах Східної Європи у відповідність західній (європейській) моделі. Як і в попередньому чиннику, важливим є довершеність економічної реформи: у разі, якщо вона відбувалась в умовах інформаційної асиметрії, панівні еліти залишались основними отримувачами економічної ренти за рахунок ширшого населення. І навпаки, довершена економічна реформа створювала рівні можливості для всіх і, попри початкове падіння рівня життя, закладала підвалини для подальшого економічного зростання.

3. Етнічна терпимість або мирне розв'язання наявних етнічних суперечностей. Етнічний націоналізм на початку становлення нових демократій Східної Європи міг зіграти роль чинника, що відволікає увагу населення від нагальних проблем довершення політичних та економічних реформ і недопущення рентоорієнтованої політики з боку тодішніх еліт. Хоча, з огляду на складну історію Східноєвропейського регіону назагал, кожна нова демократія мала підстави порушувати тему етнічних меншин у зовнішній політиці щодо сусідів або у внутрішній – щодо власних меншин, які не були асимільовані в попередні роки (уже згадана турецька меншина у Болгарії чи угорська – в Румунії), деякі стали прикладами політичної далекоглядності – як, приміром, вибачення В. Гавела перед Німеччиною у 1990 р. за вигнання етнічних німців із Чехословаччини в роки перед Другою світовою війною.

На тлі внутрішньополітичних змін у східноєвропейських країнах наприкінці 1980-х рр. відбувались і знакові зовнішньополітичні події. Натоді останні два десятиліття років діяла так звана «доктрина Брежнєва», або «доктрина обмеженого суверенітету» – принцип, що проголошував Східну Європу виключно радянською зоною впливу та передбачав одностороннє право Радянського Союзу втручатись у внутрішні справи держав субрегіону, якщо він вважав за потрібне. Наочною ілюстрацією «доктрини Брежнєва» стало жорстоке придушення продемократичних протестів у Чехословацькій РСР («Празька весна») у серпні 1968 р., що супроводжувалось

фактичною окупацією держави радянськими військами – дарма що сама доктрина була проголошена кількома місяцями по тому. Інакше кажучи, східноєвропейські держави не були здатні вести самостійну зовнішню політику. Це не унеможливило, як уже було показано, контактів цих держав із Заходом, надто на тлі проголошеної у 1960-1970-х рр. політики розрядки. Та про зовнішньополітичний суверенітет Східній Європі не йшлося.

Ситуація кардинально змінилась у 1989 р. Спершу на зустрічі з тодішнім президентом Франції Ф. Міттераном М. Горбачов заявив, що Польща та Угорщина можуть самостійно вирішувати власне політичне майбутнє. Ця заява ще залишала поле для інтерпретацій, позаяк таке майбутнє М. Горбачову могло цілком уявлятися тільки в межах соціалістичної системи, а не в контексті прагнення східноєвропейських країн до зближення із Заходом. Але 26-27 жовтня 1989 р. на зустрічі міністрів закордонних справ держав Організації Варшавського договору «доктрину Брежньєва» було офіційно скасовано. Східноєвропейські держави вперше отримали реальну можливість самостійно визначати власний зовнішньополітичний курс (Swain & Swain, 1998, pp. 152). І хай як ці зміни реально відобразились на них конкретно в той час, цей крок лише підкреслив початок кінця блокового протистояння. Його символічний кінець проголосили в Паризькій хартії для нової Європи, ухваленій на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі в листопаді 1990 р., де прямо констатувалось завершення «доби конфронтації та поділу» та початок «нової доби демократії, миру та єдності» на Європейському континенті (Charter of Paris for a New Europe, 1990). А засвідчили це кризові процеси в радянському блоці, який поступово дезінтегрувався, кульмінацією чого стало оголошення М. Горбачова про припинення існування Радянського Союзу в грудні 1991 р.

Не меншу роль у євроінтеграційних процесах у Східній Європі відігравали й трансформації у самому європейському інтеграційному проєкті. Після шереги внутрішніх криз 1970-х – початку 1980-х рр., пов'язаних із проблемами внутрішнього реформування та координування спільної відповіді на зовнішньополітичні виклики, Європейські Співтовариства заявляє про себе як чи не єдину альтернативу економічній та політичній співпраці на континенті. Цьому сприяло зокрема й

підписання Єдиного європейського акта (1985 р., набув чинності у 1987 р.), який почасти оновив інституційну структуру Співтовариства та збільшив його роль у координації зовнішньополітичних стратегій держав-членів, і необхідність реагувати на зміну динаміки міжнародної системи у другій половині 1980-х рр., яка рухалась із непримиренної конфронтації в бік співробітництва.

На 1988 р. склались два основні погляди на подальшу політику Європейських Співтовариств щодо Радянського Союзу з проголошеними ним «гласністю» та «перебудовою» (van Ham, 2016, p. 153). Перший – пасивний, який репрезентували зокрема Велика Британія та Португалія (і який підтримували Сполучені Штати). Він спирався на припущення, що проголошені М. Горбачовим реформи були непередбачуваними та зворотними, тож Співтовариство мало б радше спостерігати за тим, як розгортатимуться події далі, аніж форсувати їх у вигідний для себе бік (себто сприяння демократизації СРСР та налагодження економічних зв'язків). На противагу пасивному підходу, Федеративна Республіка Німеччина пропонувала активний підхід, на який вплинула й здійснювана нею «остполітика» 1970-х рр. – іншими словами, економічна співпраця, з якою мало б прийти і досягнення політичних цілей (у випадку ФРН, вочевидь, ішло про возз'єднання Німеччини).

Зрештою, обидва підходи були частково об'єднані, свідченням чому став підсумковий документ зустрічі Європейської ради на грецькому острові Родос у грудні 1988 р., де відзначалась готовність європейських членів РЕВ розвивати відносини з Європейськими Співтовариствами і підтверджувалась свою рішучість «діяти з новою надією на подолання поділу нашого континенту та просування західних цінностей і принципів, які є спільними для держав-членів» (“Conclusions of the Presidency”, 1988). Серед кроків у цьому напрямі ще не згадувалось можливе розширення Європейських Співтовариств на схід, але йшло про «розвиток політичного діалогу» із його східними сусідами.

І все ж, варто визнати, що політичні трансформації у Східноєвропейському регіоні не одразу знайшли відгук у Європейських Співтовариствах, що стало закономірним відображенням несподіваного характеру тих змін, перед якими постав

увесь Європейський континент (як для Співтовариства, так і для Радянського Союзу та й, власне, самих нових демократій Східної Європи).

Так, підсумковий документ зустрічі Європейської ради у Мадриді у червні 1989 р. – який відбувався на тлі поступової інституціоналізації продемократичної опозиції принаймні в Польщі та Угорщині – лише відзначає «важливість докорінних змін», які відбувались на той момент у Радянському Союзі та державах Центрально-Східної Європи, та підтвердив готовність до «інтенсифікації відносин між Сходом і Заходом у всіх сферах» (“Presidency Conclusions”, 1989). Іншими словами, Європейські Співтовариства ще натоді не розглядало можливості вибудовування відносин зі східноєвропейськими країнами на двосторонній основі, а все ще розглядало їх крізь призму більшої структури – Ради економічної взаємодопомоги. Більш конкретні форми двосторонньої взаємодії та підтримки східноєвропейських держав спостерігаємо ближче до кінця 1989 р. – від Програми допомоги Польщі та Угорщині в перебудові економіки (PHARE) до підписання перших угод про торгівлю й економічне співробітництво, що закладуть підґрунтя для їхньої європейської інтеграції.

Якщо внутрішні зміни всередині Європейських Співтовариств стали внутрішнім чинником, що штовхали його до пошуку подальших шляхів розбудови власної інституційної структури та розширення (і не лише на схід), то іншим, не менш важливим чинником стали нові геополітичні реалії, які склались на початок 1990-х рр. після остаточного краху комуністичного блоку.

По-перше, для нових демократій Східної Європи Європейські Співтовариства, а пізніше – Європейський Союз уявлявся єдиним «центром тяжіння» в їхньому прагненні повернутись до європейської сім’ї народів і до Заходу в широкому сенсі цього слова. А досвід європейської інтеграції натоді останніх сорока років укупі з, як уже вказувалось, відсутністю більш спроможних альтернативних «центрів тяжіння» на Європейському континенті засвідчував, що Європейські Співтовариства здатні стати для Східної Європи бажаним «мостом» для «повернення на Захід».

По-друге, для Європейських Співтовариств розширення на схід стало б логічним продовженням протестованої за час свого існування теорії демократичного

миру, з якої цей інтеграційний проєкт, власне, й постав: демократії між собою не воюють, а надто – якщо ці демократії ще й пов'язані між собою тісними економічними зв'язками. Інтеграція Східної Європи мала б на меті заповнити собою виниклий безпековий вакуум початку 1990-х рр., коли тамтешні держави ще не були достатньо стабільними, а отже, існував ризик повторення повномасштабного збройного конфлікту в самому серці Європи (як це сталось у Європі Південній).

Зрештою, це ж прагнення підтримували й самі нові демократії Східної Європи, що прагнули позбутись ролі буфера між Заходом та Росією та мінімізувати будь-які можливі загрози з боку останньої. У цьому сенсі паралельний рух цих держав до членства в НАТО – який досі є предметом спекуляцій з боку російського керівництва (Moskowitz, 2022) – грав не меншу, якщо навіть не більшу роль у забезпеченні безпеки Європейського континенту (Shevchuk & Tykhonenko, 2023).

Таким чином, Східна Європа як європейський субрегіон станом на кінець 1980-х – початок 1990-х рр. розпочав свій шлях до членства в Європейських Співтовариствах, а пізніше – Європейському Союзі. Для самих нових демократій Східної Європи це був процес фактичного повернення до Європи, подолання штучно створеного «холодною війною» поділу континенту, в результаті якого вони мимохіть опинились по не той бік «залізної завіси»; а активне політичне життя, розвиток дисидентства й організованої опозиції комуністичному режиму в деяких із них лише прискорив демократизацію політичних систем і реформи, які вони за собою тягли. У тих же державах Східної Європи, де організована опозиція на момент повалення комуністичного режиму ще не встигла сформуватись, трансформації були викликані або прискорені радше зовнішньополітичними подіями – насамперед падінням Берлінського муру, що стало своєрідним психологічним вододілом для долі всього комуністичного блоку, а по тому – і визнання радянським керівництвом, що блокове протистояння було вичерпаним, «залізна завіса» припинила існування, а нові демократії Східної Європи були вільні здійснювати власний не лише внутрішньо-, а й зовнішньополітичний курс.

Після завершення «холодної війни» у Східній Європі відбувся, як зазначив угорський дослідник Я. Корнаї (за: Брусилівська, 2007, с. 9), максимально стиснений

у часі процес посткомуністичних трансформацій, який передбачив і приєднання держав субрегіону до Європейського Союзу. Власне, лідери революційних процесів субрегіону убачали кінцеву мету своїх зусиль саме в членстві в ЄС (Вахудова, 2009, с. 11–12), а населення підтримувало відповідні зусилля з повернення до «європейського дому» та прийняття необхідних для цього практик і принципів.

На початку 1990-х рр. ЄС підписав угоди про асоціацію з державами СЄ; у 1993 р. – формулює так звані Копенгагенські критерії для членства; а протягом 1994–1995 рр. держави субрегіону подають заявки на членство в ЄС. Диференційований підхід до СЄ як пріоритетного регіону співпраці (Ковальова, 2004, с. 7–8) Європейський Союз закріпив у 2001 р., затвердивши перелік із десяти держав, які набудуть членства трьома роками пізніше у межах так званої великої хвилі розширення; серед них – Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія. Болгарія та Румунія, які формально перебували в тій самій хвилі, доєднуються до ЄС дещо пізніше, у 2007 р. Більш детально ці процеси проаналізуємо далі.

2.2. Процес «великого розширення» Європейського Союзу та його наслідки: випадки Польщі та Угорщини

Вступ держав Східної Європи до Європейського Союзу стало безпрецедентним із кількох причин. Перша й найбільш очевидна полягає в засягу такої інтеграційної імпрези: ані до, ані після 2004 (та 2007) р. подібного розширення ЄС не було – хоча нинішні декларації керівництва ЄС дають підстави вважати, що «масове розширення» ще може повторитись у майбутньому (“Keynote speech by President von der Leyen”, 2024). Друга причина – посилення ваги ЄС, який змістив східний кордон та інтегрував одразу 100 млн людей (натоді це призвело до зростання населення ЄС на понад третину). І третя – відчуття остаточного поділу Європи доби «холодної війни», поява «східноєвропейського фактора», який відіграв суттєву роль у побудові відносин Брюсселя з іншими східними претендентами на членство і, певна річ, Москвою.

Вище вже згадувалось, що європеїзація в контексті Східноєвропейського субрегіону може тлумачитись як двосторонній процес – формування певних норм,

практик, цінностей та інституцій у межах самого європейського інтеграційного проєкту (не виключено, що у відповідь на зовнішні виклики), які пізніше перетворюються на критерії прийняття нових демократій Східної Європи.

З боку Європейських Співтовариств ішлося про підготовку щонайменше таких «компонентів» європеїзації: а) нових інституційних механізмів і процедур, прилаштованих до одночасно суттєвого збільшення кількості держав – членів інтеграційного проєкту, з одночасним збереженням життєздатності внутрішніх процедур ухвалення рішень; б) критеріїв оцінки відповідності країни, що прагне долучитись до інтеграційного проєкту (умовно її можна назвати країною-кандидатом), внутрішнім правилам і практикам, а також механізму відстеження прогресу країни-кандидата на цьому шляху; в) способу заохочення країни-кандидата до виконання встановлених критеріїв – як заохочувальних, так і каральних, коли йдеться про відступ від критеріїв і, можливо, шкоду для інших країн-кандидатів.

Натомість країни-кандидати повинні були домагатись: а) певної чітко зафіксованої гарантії вступу – певна річ, за умови виконання висунутих вимог – до європейського інтеграційного проєкту в певний доконечний момент часу (ставки були справді високими, адже саме в чіткому баченні кінцевої мети політичні еліти нових демократій Східної Європи вбачали рушій необхідних реформ у себе вдома); б) впливу на процес вступу з погляду отримуваних переваг ще до формального виконання всіх висунутих умов, аби європеїзація справді була, образно кажучи, «вулицею з двостороннім рухом»; в) рівного та справедливого застосування з боку європейського інтеграційного проєкту важелів впливу, іншими словами – однакових правил гри, які фактично формувались і переписувались «на ходу».

Далі розглянемо почергово обидва боки «європеїзаційної медалі», фокусуючись на Польщі та Угорщині, що перебувають у межах предмета цього дослідження.

Як уже зазначалось, нові демократії Східної Європи успадкували по собі економіки, що потерпали від структурної кризи, а демократичні інститути тільки-но почали зароджуватись. Очевидно, що для Європейських Співтовариств, які досі розширювались на захід і приймали назагал демократії та ринкові економіки,

східноєвропейські держави не були готові до членства. Але паралельно відбувався процес становлення й оновленого ЄС, запущеного Єдиним європейським актом 1985 р., за двома треками: розбудова економічного та валютного союзу та поглиблення політичного співробітництва. У результаті Європейські Співтовариства перетворюються на Європейський Союз, а позанаціональний, наддержавний вимір європейської ідентичності відіграватиме більш помітну роль.

Першим кроком у цьому напрямі став Договір про Європейський Союз, або Маастрихтський договір, який був підписаний 7 лютого 1992 р. і набув чинності 1 листопада 1993 р. Він перетворив Європейські Співтовариства на Європейський Союз, формалізував його інституції та спільні політики, а найголовніше – посутньо зафіксував статус ЄС як впливового актора у міжнародних відносинах, а не лише регіональний інтеграційний проєкт. Інакше кажучи, цей Договір став своєрідним вододілом у процесі європейської інтеграції та заклав підвалини до поглиблення її як економічної, так і передусім політичної компонент – «поєднав, охопив і модифікував попередні установчі договори, започаткував новий етап у процесі створення ще тіснішого союзу між народами Європи» (Копійка & Шинкаренко, 2012, с. 344).

Маастрихтський договір складається із семи розділів, які визначають цілі та напрями діяльності новоствореного Європейського Союзу та принципи їхнього втілення (розділ I), уточнив параметри розвитку економічного та валютного союзу на Європейському континенті шляхом внесення змін до попередніх установчих договорів – про Європейське економічне співтовариство, Європейське об'єднання вугілля та сталі та Євратом (Розділи II, III та IV), а також заклав ґрунт для нових напрямів європейської інтеграції, а саме спільної зовнішньої політики та політики безпеки (Розділ V) та співпраці у сфері правосуддя та внутрішніх справ (Розділ VI).

Варто звернути увагу на цілі Європейського Союзу, проголошені у статті В Розділу I Договору (“Treaty on European Union”, 1992). Серед них, окрім подальшого розвитку економічного й валютного союзу, прагнення до запровадження спільного громадянства ЄС, розвитку *acquis communautaire* («надбання Спільноти», тобто сукупності законодавчих актів ЄС) відповідно до розвитку спільних політик та подальшого поглиблення інтеграції, згадується й утвердження «власної ідентичності

на міжнародній арені, зокрема шляхом здійснення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, зокрема, в кінцевому підсумку, спільної оборонної політики, яка з часом може призвести до спільної оборони». Водночас підкреслюється, що Європейський Союз «поважає національні ідентичності своїх держав-членів, чії системи правління засновані на принципах демократії» (Стаття F Розділу I).

Згадка про спільну європейську ідентичність в установчих документах європейського інтеграційного проєкту з'являється вперше. Водночас витoki цієї ідеї можна простежити дещо раніше – з Декларації про європейську ідентичність, ухваленої натоді дев'ятьма державами – членами Європейських Співтовариств на саміті у Копенгагені у грудні 1973 р. (“Declaration on European Identity”, 1973). Саме цей документ, як вважається, вперше запроваджує поняття «європейська ідентичність» у політичному дискурсі та визначає три основні мотиви, що лежать в її основі:

- аналіз спільної спадщини, інтересів та особливих зобов'язань членів Європейських Співтовариств, а також ступеня єдності, досягнутого на сьогоднішній день у межах Співтовариства;
- оцінка міри, до якої дев'ять членів Європейських Співтовариств уже діють разом відносно решти світу, і відповідальність, яка з цього випливає;
- взяття до уваги динамічного характеру об'єднання Європейського континенту.

Декларація про європейську ідентичність також згадує необхідність захисту притаманних європейському інтеграційному проєкту цінностей «правового, політичного та морального порядку», які держави – члени Європейських Співтовариств поділять «на основі спільної спадщини». До таких цінностей уже там відносять представницьку демократію, верховенство права, соціальну справедливість і дотримання прав людини. Зрештою, документ констатує, що «європейська ідентичність розвиватиметься як функція динамічної побудови об'єднаної Європи», а це своєю чергою дозволить сформулювати «по-справжньому європейську зовнішню політику» (“Declaration on European Identity”, 1973).

У цьому світлі Договір про ЄС видається логічним кроком уперед у розвитку спільної європейської ідентичності, що ґрунтується на поділюваних усіма учасниками європейського інтеграційного проєкту цінностями й принципами – а отже, свідчить про позанаціональний характер цієї ідентичності – з одночасною повагою до національних ідентичностей держав-членів, які не суперечать засадничим принципам демократії. Тим паче, що розділ V Договору розвиває положення Декларації про європейську ідентичність, не лише встановлюючи сам факт існування спільної зовнішньої політики та політики безпеки, але й покладаючи на неї цілком конкретні цілі з побудови європейської ідентичності:

- захист спільних цінностей, основоположних інтересів та незалежності Союзу;
- зміцнення безпеки Союзу та його держав-членів усіма можливими способами;
- збереження миру та зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, а також принципів Гельсінського Заключного акту та цілей Паризької хартії для нової Європи;
- сприяння міжнародному співробітництву;
- розвиток і зміцнення демократії та верховенства права, дотримання прав людини та основних свобод.

Серед механізмів утілення спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу, покликаних зміцнити європейську ідентичність, варто згадати положення підпункту 3 статті J.2 Договору про ЄС, згідно з яким держави-члени «активно та беззастережно» підтримують таку політику «в дусі лояльності та взаємної співпраці», а також утримуються від дій, що «суперечать інтересам Союзу або можуть знизити рівень його ефективності як згуртованої сили в міжнародних відносинах». стаття J.3 докладно визначає процедуру ухвалення рішень у межах спільної зовнішньої політики та політики безпеки, де провідна роль віддається Європейській раді – засіданням лідерів держав-членів; визначається принцип одностайності, за яким мають ухвалюватись відповідні рішення; а також закріплюється зобов'язання держав-членів узгоджувати свої зовнішньополітичні дії відповідно до загальної

політики ЄС. Пізніше також були визначені пріоритети спільної зовнішньої політики та політики безпеки: 1) процес Організації з безпеки і співробітництва в Європі; 2) контроль за нерозповсюдженням ядерної зброї; 3) економічна компонента безпеки, зокрема недопущення потрапляння військових технологій у держави, які не входять до ЄС, та контроль за експортом озброєнь (Копійка & Шинкаренко, 2012, с. 348).

Відомо, що набуття чинності Маастрихтським договором, початково заплановане на 1 січня 1993 р., відбулась із затримкою через конституційні процеси в низці держав-членів, а також початкове відхилення ратифікації на референдумі в Данії у червні 1992 р. Зрештою в грудні того ж року на засіданні Європейської ради в Единбурзі було вирішено надати Данії поступки у впровадженні положень Договору, серед яких – статус спостерігача у здійсненні спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Зазначимо, що в липні 2022 р., після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, більшість данців підтримали повноправне приєднання до спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС (“Denmark and the EU”, n.d.).

Отже, в контексті розширення на схід Маастрихтський договір відіграв важливу роль, посутньо формалізувавши народження Європейського Союзу як міжнародного актора з окремою, європейською ідентичністю наддержавного штибу, що базується на так само наднаціональних (хоч натоді ще формально не прописаних) цінностях демократичного ладу, дотримання основоположних прав людини та свобод, сприяння соціальній рівності та прогресу. Виокремлення зовнішньої політики як спільної політики ЄС заклало підґрунтя для консолідації зусиль європейського інтеграційного проекту в бік подальшого розширення та репрезентування себе як у відносинах із новими демократіями Східної Європи, так і на міжнародній арені загалом.

Виклики подальшого розширення, яке набуло розмаху у 1990-х рр., відобразились як у певній формалізації вступних критеріїв для Європейського Союзу, так і подальшого його внутрішньоінституційного реформування.

Говорячи про зовнішній напрям цього процесу, варто згадати про так звані Копенгагенські критерії, ухвалені на засіданні Європейської ради в Копенгагені у червні 1993 р. Важливість цього саміту полягає в тому, що він був присвячений державам Східної Європи, які прагнули членства в ЄС. У висновках засідання

(“European Council in Copenhagen”, 1993) вітаються «сміливі зусилля» цих країн, спрямовані на модернізацію їхніх економік, і підтверджується, що вони «стануть членами Європейського Союзу», щойно «будуть здатні взяти на себе зобов'язання, пов'язані з членством, виконавши необхідні економічні та політичні умови». Ці умови, які пізніше й отримали назву Копенгагенських критеріїв, поділяють на три умовні блоки (Marktler, 2008, pp. 344–345).

1. Політичні критерії: країна – кандидат на членство в Європейському Союзі має досягти «стабільності інституцій, що гарантують демократію, верховенства права, прав людини, поваги й захисту меншин».

2. Економічні критерії, до яких належить наявність «функціональної ринкової економіки, а також здатність впоратися з конкурентним тиском і ринковими силами в межах Союзу».

3. Ухвалення *acquis communautaire*, яке у висновках Копенгагенського саміту формулюється так: «здатність кандидата взяти на себе зобов'язання, пов'язані з членством, зокрема прихильність цілям політичного, економічного та валютного союзу». На саміті у Мадриді в грудні 1995 р. цей критерій було уточнено, аби відобразити не просто ухвалення необхідних законодавчих рішень, а й відповідне «припасування адміністративних структур» для їхнього дієвого виконання (“Madrid European Council”, 1995) – відображаючи прагнення до не формального, а поведінкового підходу до засвоєння правил ЄС. Додатково наголошувалось, що Європейська рада буде «уважно стежити за прогресом кожної асоційованої країни у виконанні умов вступу до Союзу» та робитиме «відповідні висновки».

Крім того, Копенгагенський саміт ЄС запропонував формалізувати процес вступу східноєвропейських нових демократій, запропонувавши створення «багатосторонніх рамок для посиленого діалогу та консультацій з питань, що становлять спільний інтерес» (“European Council in Copenhagen”, 1993, p. 28). Ці рамки передбачали регулярні консультативні зустрічі представників Ради Європейського Союзу та всіх держав, які натовді розпочали процес вступу, а також прискорення процесу економічної інтеграції – доступу до єдиного ринку та розширення інструментів передвступної допомоги (детальніше про них далі).

Звертає на себе увагу ще одне положення висновків засідання Європейської ради в Копенгагені: «Здатність Союзу приймати нових членів зі збереженням при цьому динаміки європейської інтеграції також є важливим фактором, що відповідає загальним інтересам як Союзу, так і країн-кандидатів» (“European Council in Copenhagen”, 1993, p. 13). Воно підкреслило двосторонній характер європеїзації – тобто необхідність підготовки самого ЄС до майбутнього розширення, закладаючи ґрунт для подальших інституційних змін.

Варто визнати надмірну загальність сформульованих у висновках Копенгагенського саміту критеріїв. Водночас від політичного документа, яким ці висновки і є, навряд мала вимагатись надмірна деталізація й технічний опис того, чим є «стабільні інституції» чи «функціональна ринкова економіка». Тут провідна роль віддавалась (і віддається) Європейській комісії, відповідальній за оцінку виконання державами-кандидатами вступних критеріїв, що відображається в регулярних щорічних звітах про їхній прогрес. У випадку східноєвропейських держав такі звіти почали публікуватись восени 1998 р.

Подальший розвиток Копенгагенських критеріїв відбувся якраз з огляду на завершену Європейською комісією у липні 1997 р. (та схвалену Європейською радою у березні 1999 р.) «Програму 2000: за сильніший та ширший Союз» – пакет пропозицій, покликаних розвинути процес розбудови спільних інституцій та політик (“AGENDA 2000”, 1997). Звіт Єврокомісії за підсумками «Програми 2000» охоплював також питання розширення на схід і не лише деталізував вступні критерії, а й запропонував комплексну оцінку виконання цих критеріїв країнами-кандидатами, перспективи набуття ними членства в Європейському Союзі у середньостроковій перспективі, а також конкретні рекомендації для цих країн з тим, аби вони виконали Копенгагенські критерії. Укотре наголошувалось, що країни-кандидати повинні «поділяти цінності та цілі Європейського Союзу, викладені в договорах», а процес вступу відбувається «на рівноправній основі». Висновки «Програми 2000» зрештою лягли в основу рішення Європейської ради на саміті в Люксембурзі у грудні 1997 р. запросити Польщу та Угорщину (а також Словенію, Естонію, Кіпр та Чехію) до переговорів про членство.

Вимір інституційного реформування Європейського Союзу був адресований у наступному після Маастрихтського договору установчому документі – Амстердамському договорі, який був підписаний 2 жовтня 1997 р. та набув чинності 1 травня 1999 р. (“Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union”, 1997). Для цілей нашого дослідження важливість цього установчого договору полягає в тому, що він уперше пропонує перелік цінностей, що лежать в основі Європейського Союзу, а також передбачає механізм санкцій проти держави-члена за відступ від цих цінностей.

Підпункт 1 статті F Амстердамського договору визначав, що ЄС «заснований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також верховенства права», причому ці принципи є спільними для держав-членів. Як бачимо, тут знайшов майже повне відображення політичний блок Копенгагенських критеріїв, за виключенням забезпечення прав меншин (що знайде відображення вже у Лісабонському договорі як одна з основоположних цінностей ЄС). Таким чином, склалась ситуація, за якої до країн-кандидатів висувалась конкретна політична вимога, якої безпосереднє членство в Європейському Союзі не передбачало (і, забігаючи наперед, захист меншин залишався одним із критеріїв оцінки готовності країн-кандидатів до вступу аж до завершення цього процесу); отже, процес європеїзації хоч і був «вулицею з двостороннім рухом», та одна зі сторін залишала за собою право встановлювати додаткові умови. Ця «асиметрична взаємозалежність», послуговуючись влучним терміном Е. Моравчика (Moravcsik & Schimmelfennig, 2019, р. 67), є показовим свідченням на користь моделі обумовленості європеїзації.

А стаття F.1 викладала детальний – хай і процедурно обтяжливий – механізм притягнення до відповідальності державу-члена у разі «серйозного та постійного порушення» викладених вище принципів. Таке порушення має встановити Рада Європейського Союзу, яка збирається на рівні глав держав та урядів, за пропозицією однієї третини держав-членів або Європейської комісії та після отримання згоди Європейського парламенту. Після цього вона може (але не зобов’язана) кваліфікованою більшістю ухвалити рішення про обмеження держави-порушника в певних правах, аж до позбавлення голосу в Раді ЄС, причому держава-порушниця

участі в цьому голосуванні не бере. Ця процедура пізніше, вже у 2010-х рр., відіграє свою роль у контексті обговорень ситуації спершу в Угорщині, а потому – і в Польщі.

На додачу, в Амстердамському договорі відбувся подальший розвиток спільної зовнішньої політики та політики безпеки, зокрема створена посада Високого представника та виконавчий апарат, покликаний надавати аналітичну підтримку реалізації цієї політики. Інституціоналізація спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, безумовно, стала черговим кроком на шляху до більшої узгодженості зовнішнього «голосу» європейського інтеграційного проєкту.

Останній крок, спрямований на забезпечення функціонування майбутнього розширеного Європейського Союзу, втілювався у Ніццькому договорі, підписаний 26 лютого 2001 р. і який набув чинності 1 лютого 2003 р. (“Treaty of Nice amending the Treaty on European Union”, 2001). Цей установчий документ торкався насамперед питань перерозподілу впливу держав-членів у процедурах голосування, уточнював розподіл голосів у Раді Європейського Союзу, розширив сферу застосування голосування за принципом кваліфікованої більшості (консенсус зберігся в найбільш важливих сферах – зокрема податків та міграції), а також уточнено формування складу майбутньої Європейської комісії після вступу нових держав-членів (кожна держава повинна мати по одному комісару в Єврокомісії, причому їхня кількість не повинна перевищувати 27).

Ніццький саміт ЄС не запропонував нових рішень щодо подальшого розвитку розширення на схід. Лідери держав-членів у висновках саміту (“Presidency Conclusions”, 2000) підтримали надання «нового імпульсу» процесу розширення та підтвердили прихильність вступу на основі заслуг із одночасною допомогою країнам-кандидатам, які відстають у цьому процесі. Також прогнозувалось, що розширення Європейського Союзу за рахунок нових членів може відбутись, «починаючи з кінця 2002 року, з надією, що вони зможуть взяти участь у наступних виборах до Європейського парламенту» (пункт 8).

Ґрунтовну систематизацію чинників «єсівського» боку європеїзації здійснила М. Вахудова, яка пропонує розрізняти активні та пасивні важелі впливу Європейського Союзу на країни-кандидати (Вахудова, 2009, с. 84–101, 128–163).

Пасивні важелі позначають привабливість (у широкому сенсі) Європейського Союзу як такого та вплив, який ця привабливість здійснює на внутрішню політику країн-кандидатів. Інакше кажучи, тут спрацьовує запропонована Ф. Шіммельфеннігом та У. Зедельмаєром модель «винесення уроків», за якої саме перспективні члени європейського інтеграційного проєкту докладають зусиль для наближення до кінцевої мети – повноправного членства. Водночас очевидно, що пасивний важіль впливу потребує зацікавленості країни у вступі, бо інакше цей вплив не існуватиме взагалі. А гарантією ефективності пасивних важелів є потенційні втрати у разі неприєднання до ЄС, як вони сприймаються країнами-кандидатами.

До пасивних важелів М. Вахудова пропонує віднести політичні та економічні вигоди членства в Європейському Союзі.

1. Політичні вигоди. По-перше, це захист з боку правил ЄС, за якого менш впливові держави отримують у межах інституційної структури європейського інтеграційного проєкту більший вплив, ніж якби вони були поза ним. Насамперед ідеться про спільний ринок ЄС, обсяги якого у 1990-х рр. були незрівнянно більшими, ніж навіть у всіх нових демократіях Східної Європи, разом узятих. По-друге, це наявність права голосу в ухваленні рішень: оскільки відносини між ЄС і країнами-кандидатами є асиметричними, слабший актор (кандидати) буде воліти набути здатності впливати на сильнішого (ЄС) – і в цьому конкретному випадку саме членство може це забезпечити.

2. Економічні вигоди. Це доволі самоочевидні переваги, як-то доступ до спільного ринку Європейського Союзу та фінансування зі спільного бюджету ЄС, що, знову-таки, в повному обсязі може забезпечити лише членство. Непрямі наслідки членства, які застосовні для Східноєвропейського регіону, полягають у зростанні рівня прямих іноземних інвестицій та розвитку підприємництва: необхідність переходу до ринкової економіки передбачає впровадження реформ, які зміцнюють демократичні інститути та верховенство права. Це своєю чергою в очах іноземних гравців сприяє більш передбачуваному інвестиційному клімату та гарантує захист їхніх інтересів від неправомірного втручання, а для місцевих підприємців

розширення економічної свободи створює сприятливі умови для розвитку власної справи, тим самим докладаючись і до економічного зростання.

Природно, що в нових демократіях Східної Європи відбувся свого роду зсув привабливості членства в Європейському Союзі від суто політичних аргументів про повернення до європейської сім'ї народів до більш прагматичних економічних аргументів вирішення структурної економічної кризи та отримання доступу до сусіднього спільного ринку ЄС.

На відміну від пасивних важелів, активні важелі передбачають безпосередній вплив самого Європейського Союзу на країни-кандидати, встановлення певних умов для здобуття членства. М. Вахудова розглядає активні важелі, які впливають із характеристик передвступного процесу та критеріїв членства (Копенгагенських критеріїв), розглянутих вище. Детальніше зупинимось на передвступному процесі та трьох його характеристиках: асиметричній взаємозалежності, змушуванні та меритократичності.

1. Асиметрична взаємозалежність, як уже зазначалось вище, характеризує співвідношення впливу між Європейським Союзом та новими демократіями Східної Європи в процесі їхнього вступу. Ідеться, серед іншого, про те, що попервах, на початку 1990-х рр., сам ЄС не виявляв безпосереднього інтересу до розширення на схід: відповідні інституційні реформи не були швидкими, сформульовані попервах Копенгагенські критерії членства були доволі загальними й лише в другій половині 1990-х рр. були конкретизовані та взяті за основу у звітах Європейської комісії. Інакше кажучи, Західна Європа не ставила собі за мету «демократизувати» Європу Східну. Саме тому асиметрична взаємозалежність, на думку М. Вахудової, посилила обумовленість процесу вступу до Європейського Союзу на ранніх стадіях.

2. Змушування, що випливає з асиметричної взаємозалежності, означає обов'язковість прийняття умов, які Європейський Союз висуває до країн-кандидатів, ще до їхнього вступу. Цей важіль можна пояснити щонайменше двома чинниками. По-перше, безпрецедентною кількістю держав, які на початку 1990-х рр. виявили бажання долучитись до європейського інтеграційного проєкту (а отже, на момент вступу вони мали б бути максимально готовими до інтеграції, позаяк велику кількість

нових членів бюрократичний апарат ЄС «проковтнути» не зміг би). По-друге, тим фактом, що попередні розширення Європейського Союзу (включно зі вступом Австрії, Фінляндії та Швеції у 1995 р.) стосувались держав із тяглою історією демократичних інститутів та ринкової економіки, які органічно «вливались» у ЄС (приклад Греції, яка стала членом у 1981 р. попри неготовність до цього, з нереалізованими сподіваннями на прискорення необхідних реформ у післявступний період, лише підтверджує цю тезу).

3. Меритократичність передбачає, що процес вступу до Європейського Союзу відбувається на основі заслуг (англ. merit-based): якщо країна-кандидат виконує всі висунуті вимоги, вона просувається далі на умовній шкалі наближення до членства; і навпаки, саботування необхідних реформ може навіть призвести до регресу у вступі. Цей важіль має важливу роль у контексті сприйняття європейської інтеграції як у відповідних суспільствах країн-кандидатів (як демонстрація правильності або, навпаки, хибності дій політичних еліт), так і всередині самого ЄС (відкидання побоювань, що майбутній член ЄС не відповідатиме засадничим цінностям об'єднання, тим самим підриваючи його ізсередини).

Зауважмо, що як активні, так і пасивні важелі Європейського Союзу безпосередньо стосуються і впливу, який на нові демократії Східної Європи чинила наддержавна європейська ідентичність, ґрунтована в засадничих цінностях ЄС. У першому випадку ліберальні цінності, які гарантували верховенство права, основні свободи, дотримання прав людини тощо, робили європейський інтеграційний проєкт привабливим в очах країн, які прагнули до нього долучитись. А позаяк ця привабливість ішла поруч із конкретними економічними вигодами, не можна не погодитись із українським істориком Я. Грицаком, який говорив, що «цінності мажуться на хліб» («Україна поволі рухається від цінностей виживання до самовираження», 2018). Що стосується активних важелів, то засадничі цінності ЄС були відображені в Копенгагенських критеріях членства, насамперед їхньому політичному блоці та вимозі виконання в повному обсязі всіх зобов'язань, що випливають із членства, – *acquis communautaire*, причому цей процес супроводжувався явною асиметрією у взаємодії ЄС та країн-кандидатів. Очевидно,

що на такі безкомпромісні й жорсткі умови нові демократії Східної Європи мали погодитись, відчуваючи беззаперечні й переважні вигоди від майбутнього членства – і маючи гарантію, що ці вигоди не будуть нескінченно відтерміновані в часі. Тож далі розглянемо, яким було сприйняття процесу європеїзації в Польщі та Угорщині та як вони долали виклики вступу з початку 1990-х рр. аж до «великого розширення» 2004 р.

Як уже зазначалось, для держав Східної Європи після ліквідації комуністичного режиму наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. європейська інтеграція, а точніше «повернення до Європи», стала одним із пріоритетів зовнішньої політики. Для них цей крок став логічним способом ліквідації штучно опущеної «залізної завіси» доби «холодної війни» та повернення до ліберально-демократичної Європи, яка гарантувала особисті свободи, дотримання прав людини та рівність перед законом – речі, які в радянському блоці якщо й реалізовувались, то у вкрай обмежений спосіб. Власне, гасло «повернення до Європи», поширене серед новоявлених політичних еліт Східної Європи, є в цьому сенсі не випадковим: Європейські Співтовариства ототожнювались із Європою як такою.

Не буде перебільшенням констатувати, що членство в Європейських Співтовариствах (після 1992 р. – Європейському Союзу) стало своєрідним імперативом зовнішньополітичних устремлінь нових східноєвропейських демократій. Як уже згадувалось, для самого європейського інтеграційного проєкту це мала б бути складова місії з об'єднання континенту під благородним гаслом запобігання збройним конфліктам (а події на Балканах, породжені розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, свідчили, що така загроза була аж ніяк не віддаленою). На цьому ж аргументі наголошував, приміром, перший президент Чехословацької Республіки В. Гавел, який у 1991 р. застерігав: «Нестабільність, бідність, нещастя і безлад в країнах, які позбулися деспотичного правління, можуть загрожувати Заходу так само, як і арсенал зброї колишніх деспотичних урядів» (цит. за: Drozdiak, 1991).

Якщо одразу після «оксамитових революцій» 1989 р. у польських та угорських еліт були сподівання на швидкий (у межах кількох років) вступ до ЄС, вже незабаром

їм довелось постати перед реальністю: члени європейського інтеграційного проєкту натоді не виявляли надмірної зацікавленості у швидкому розширенні на схід, зокрема й через відсутність спільної зовнішньої політики. Тому на перших порах – до середини 1990-х рр. – провідну роль у процесі європеїзації грали вже згадані пасивні важелі Європейського Союзу, що впливали із самої його привабливості для нових східноєвропейських демократій, зокрема й Польщі з Угорщиною. А процес зближення почався не з політичного, а з економічного треку.

Ще у 1988-1990 рр. держави Східної Європи уклали з Європейськими Співтовариствами двосторонні торговельні угоди. Вони мали обмежений вплив, лише скасувавши кількісні обмеження на експорт східноєвропейських товарів у західному напрямку на тлі скорочення експорту до Радянського Союзу. Наступним кроком у цьому напрямі стала вже згадана програма PHARE (липень 1989 р.), запроваджена спершу для допомоги економікам Польщі та Угорщини, а роком пізніше – поширена на всі країни Східної Європи. Для керування PHARE у квітні 1991 р. було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), завданням якого було управляти наданням кредитів на виробничі інвестиції у східноєвропейських країнах за умови демократичних та ринкових реформ (“European Community aid to Eastern Europe”, n.d.).

Новою віхою у двосторонніх відносинах Європейських Співтовариств і східноєвропейських держав мали стати «європейські», або асоційовані угоди. Ідея такої асоціації, вперше порушена ще на засіданні Європейської ради у Страсбурзі у грудні 1989 р., була формалізована Європейською комісією у квітні 1990 р. у проєктах «європейських угод». Переговори про угоди розпочались наприкінці грудня 1990 р. із Чехословаччиною, Угорщиною та Польщею та були фіналізовані наприкінці 1991 р. (“EUROPEAN AGREEMENTS WITH CZECHOSLOVAKIA, HUNGARY, AND POLAND”, 1991). «Європейські угоди» стали кроком уперед у діалозі Європейських Співтовариств і східноєвропейських держав, позаяк уперше запровадили двосторонній політичний діалог – регулярні зустрічі на високому рівні, серед цілей яких було зокрема й узгодження поглядів на питання зовнішньої політики, а також культурну співпрацю. Крім того, асоціація чітко відповідала

механізму обумовленості, який лежить в основі європеїзації: прогрес у доступі до спільного ринку Європейських Співтовариств – аж до вільної торгівлі, хай і з застереженнями щодо чутливих для членів ЄС товарів – в обмін на прогрес, досягнутий у сфері прав людини, багатопартійної демократії та економічної лібералізації. Стежити за втіленням угод мала Спільна рада, що складалася з представників країн – членів ЄС та відповідної східноєвропейської країни. Водночас, варто зауважити, ці угоди не містили чіткої обіцянки майбутнього членства, її прогностичних рамок чи критеріїв досягнення. Тільки під тиском польських, угорських і чехословацьких переговорників у преамбулі угод додали положення, що їхнє втілення розглядається новими східноєвропейськими демократіями як крок на шляху до досягнення «кінцевої мети» – членства (див., напр., угоду з Польщею: “Europe Agreement establishing an association”, n.d.).

Уже переговори щодо «європейських угод» підтвердили асиметричну взаємозалежність як одну з характерних рис європеїзації Східної Європи. Держави – члени Європейських Співтовариств змогли захистити ключові для себе сфери економіки, передбачили низку запобіжників для захисту власних виробників – а в процесі перемовин фактично диктували умови того, як саме відбуватиметься лібералізація двосторонньої торгівлі. Так, експорт на Захід металу, текстилю, сільськогосподарських товарів – чи не єдиних конкурентоспроможних товарів уражених структурною кризою економік Східної Європи – був обмежений; у моменти спаду виробництва в Європейських Співтовариствах / Європейському Союзі у 1991-1993 рр. були запроваджені квоти на промислові товари; у тому-таки 1993 р. члени ЄС запроваджували тимчасові заборони на імпорт східноєвропейських м’яса та фруктів. Частка членів Європейського Союзу у структурі експорту східноєвропейських країн зростала, але повільно. Станом на початок 1994 р. на імпорт зі Східної Європи припадало тільки 4,4% усієї торгівлі ЄС, а на саму Східну Європу припадало аж 5,3% усього експорту ЄС (Smith, 2004, p. 104).

Лише суттєвим впливом пасивних важелів ЄС можна пояснити, як попри наведене вище східноєвропейські держави, зокрема Польща та Угорщина, погодились на впровадження «європейських угод» – ба більше, намагались зі свого

боку прискорити їхню імплементацію, попри те, що чіткої перспективи членства ті не забезпечували.

І все ж, східноєвропейські держави цілком обґрунтовано зі свого боку продовжували порушувати питання більш конкретних умов і термінів набуття членства в Європейському Союзі. Ці вимоги накладались на дискусії всередині самого ЄС, яка назагал поділялась на прихильників поглиблення та розширення об'єднання.

Стартові позиції обох таборів були зрозумілі. Табір поглиблення пропонував взятись за питання внутрішньоінституційних реформ ЄС, аби довести інтеграцію до певного рівня, і вже після цього братись за проблему розширення на схід. Чільним представником цього погляду була Франція, яка на початку 1990-х рр. час від часу порушувала ідею Європи «концентричних кіл»: об'єднання Європейського континенту в єдину структуру, де ЄС має перебувати в основі, водночас із ексклюзивним доступом до членства. Інші варіації цієї пропозиції передбачали членство держав Східної Європи в інших інтеграційних об'єднаннях на континенті, наприклад Європейській асоціації вільної торгівлі чи Європейській економічній зоні. Годі й казати, що така позиція викликала супротив у східноєвропейських політичних еліт, які не погоджувались на жоден «сурогат» членства в ЄС, а подання французьких пропозицій як проміжних етапів сприймали як відкладання вступу їхніх держав у довгий ящик.

Табір розширення на чолі з Великою Британією натомість пропонував зосередитись на прийнятті нових членів до Європейського Союзу, а не на внутрішніх реформах. У британської сторони в цій позиції був очевидний особистий мотив: не дозволити європейській інтеграції поглибитись ще більше, що не відповідало інтересам Лондона. Долучення до Великої Британії об'єднаної Німеччини, зрештою, схилило шальки терезів на користь прихильників розширення. Хоча на практиці, як частково посвідчив попередній текст, розширення відбувалось разом із процесом поглиблення європейської інтеграції.

У таких умовах східноєвропейські держави природно прагнули посилити власну переговорну позицію, що спонукало до координації своїх дій у напрямі

європейської інтеграції. Так у лютому 1991 р. президент Польщі Л. Валенса, президент Чехословаччини В. Гавел та прем'єр-міністр Угорщини Й. Антал підписали в угорському замку Вишеград спільну декларацію про співпрацю «в прагненні європейської інтеграції» (“Declaration on Cooperation between”, 1991). Декларація проголошувала спільність цілей цих трьох держав – від «усунення всіх наявних суспільних, економічних і духовних аспектів тоталітарної системи» до «повного залучення в європейську політичну та економічну систему, як і систему безпеки та законодавства». Автори документа не оминули увагою й порушену дещо пізніше в Маастрихтському договорі дилему співвідношення національної та наддержавної ідентичностей, констатуючи, що «[в] об'єднаній Європі, в яку три країни прагнуть активно робити внесок, можливо підтримувати культуру й національний характер з одночасним повним утіленням усезагальної системи людських цінностей», які є «найбільш важливою складовою європейської спадщини» (“Declaration on Cooperation between”, 1991).

Значення новоствореної Вишеградської групи – неформального об'єднання трьох, а з 1993 р. – чотирьох східноєвропейських держав – полягало не лише в тому, що перспективні члени Європейського Союзу об'єднались задля досягнення конкретної мети членства та здійснювали для цього передусім політичний тиск. Звертає увагу й те, хто саме входив до цього об'єднання – найбільш демократичні з-поміж колишніх комуністичних держав, де повалення комуністичного ладу відбулось найперше у Східній Європі й чий постопозиційні уряди були представниками продемократичних сил із дисидентським минулим. Це забезпечувало й певні іміджеві важелі впливу (що ілюструють підвищена увага до Л. Валенси та В. Клауса з боку західних аудиторій та ЗМІ в той період).

Конкретним проявом згаданого політичного тиску можна вважати реакцію Вишеградської групи на невдале – з погляду їхніх перспектив членства – засідання Європейської ради в Единбурзі у грудні 1992 р. Попри обіцянки, саміт ЄС не дійшов згоди ані щодо критеріїв членства східноєвропейських держав (таке міністрам закордонних справ Вишеградської групи на зустрічі в жовтні 1992 р. заявили прем'єр-міністр Великої Британії Дж. Мейджор та президент Європейської комісії Ж. Делор),

ані щодо лібералізації торгівлі з ними, натомість був заклопотаний гальмуванням ратифікації Маастрихтського договору. У відповідь тодішня прем'єр-міністерка Польщі Г. Сухоцька закликала ЄС на Копенгагенському саміті підтвердити, що він прагне «бачити Польщу та інші асоційовані держави майбутніми членами Європейського Союзу» (цит. за: Smith, 2004, р. 116). Угорський прем'єр-міністр Й. Антал був ще категоричнішим, назвавши повноправне членство в ЄС питанням економічного життя чи смерті (цит. за: Вахудова, 2009, с. 117). Додатково у березні 1993 р. Вишеградська група ухвалила Центральноєвропейську угоду про вільну торгівлю, метою якої було зміцнення зв'язків між цими країнами та Європейським Союзом. Претензії у східноєвропейських держав викликав і запроваджений «європейськими угодами» політичний діалог: підготовка до зустрічей велась без їхньої участі, тож говорити про рівноправність не випадало й тут (Smith, 2004, р. 117).

Зрештою, відповіддю ЄС стали вже згадані висновки Копенгагенського саміту ЄС (червень 1993 р.), які вперше виклали критерії для членства східноєвропейських держав і пообіцяли, що після їхнього виконання вступ до Європейського Союзу буде розблокованим, а також інституціоналізували політичний діалог, перевівши його з *ad hoc* на регулярну основу. Ухваленню позитивного для перспектив розширення ЄС рішення посприяло, по-перше, вирішення проблем із ратифікацією Маастрихтської угоди в Данії, по-друге, рішення щодо приєднання до ЄС держав – членів Європейської асоціації вільної торгівлі; а по-третє, усвідомлення всередині самого ЄС (і Франції зокрема), що в кінцевому підсумку розширення на схід відповідало його ж інтересам (Smith, 2004, р. 119).

У 1994 р., коли угоди про асоціацію після ратифікації західними членами Європейського Союзу нарешті набули чинності, східноєвропейські держави заявили про намір офіційно подати заявку на членство в ЄС. Угорщина та Польща зробили це найпершими – 31 березня та 5 квітня 1994 р. відповідно, підтверджуючи свій статус євроінтеграційних «відмінників» (решта східноєвропейських держав повторять їхній приклад протягом 1994-1996 рр.). Пізніше, в липні 1994 р., Європейська комісія публікує передвступну стратегію для асоційованих держав, яка ґрунтувалась на діях у п'ятьох сферах: зміцнення структурованого партнерства; створення правових умов

для інтеграції; посилення можливостей у торгівлі; сприяння секторальній співпраці; допомога з боку ЄС для інтеграції та реформування.

Закріпило цю віху засідання Європейської ради в Гессені в грудні 1994 р., де додатково було схвалене укладання передвступної стратегії для асоційованих держав, причому такі стратегії мають бути «адаптовані до потреб країн, з якими були укладені європейські угоди, і буде застосовуватися до інших країн, з якими такі угоди будуть укладені в майбутньому» (“European Council Meeting on 9 and 10 December 1994 in Essen”, 1994). Таким чином, підтверджувався принцип меритократичності вступу – один із окреслених вище активних важелів ЄС. Крім того, Європейській комісії доручили підготувати «Білу книгу» для інтеграції держав Східної Європи у спільний ринок ЄС (буде затверджена на саміті ЄС у Каннах у червні 1995 р.) та відстежувати прогрес в імплементації запропонованих там заходів на щорічній основі.

Багато в чому відносний успіх Гессенського саміту ЄС вирішило німецьке головування, яке змогло подолати скептицизм Франції щодо розширення, поступившись їй у питанні середземноморської політики – проголошеної у висновках саміту «пріоритетною сферою стратегічного значення для Європейського Союзу» (“European Council Meeting on 9 and 10 December 1994 in Essen”, 1994). Додатковим реверансом у бік вимог Франції було рішення саміту в Гессені про скликання міжурядової конференції у 1996 р. щодо подальшого внутрішнього реформування ЄС. Знову-таки, процес розширення та поглиблення рухався фактично паралельно.

Таким чином, станом на початок 1995 р. розпочався новий етап безпосередньої підготовки східноєвропейських держав до вступу в Європейський Союз, ґрунтований насамперед на використанні ним активних важелів:

- існували хай порівняно розмиті, та все ж критерії членства (Копенгагенські критерії), які будуть у подальшому деталізовані й від виконання яких обумовлювався прогрес на шляху до членства;
- ЄС визначив інструменти, які б допомогли асоційованим державам втілити ці критерії;

- їхня реалізація була вперше підв'язана під чітку перспективу надання членства – крок, до якого нові демократії Східної Європи йшли майже чотири роки (хоч і без визначення конкретної дати, чого вони прагнули не менше).

Показовим у цьому сенсі є висновки засідання Європейської ради в Мадриді в грудні 1995 р. – через рік після Гессенського: «Розширення є одночасно політичною необхідністю та історичною можливістю для Європи. Воно забезпечить стабільність і безпеку на континенті і, таким чином, запропонує як державам-кандидатам, так і нинішнім членам Союзу нові перспективи для економічного зростання і загального добробуту» (“Madrid European Council”, 1995). Лише кілька років тому східноєвропейські лідери послуговувались ідентичними тезами, пояснюючи необхідність їхнього якнайшвидшого вступу до ЄС.

Наступним кроком – після визначення й подальшого уточнення критеріїв членства та подання заявок на вступ – мало стати відкриття переговорів про вступ зі східними державами ЄС. Хоча це виходить за межі цього дослідження, та вже у середині 1990-х рр. було зрозуміло, що не всі східноєвропейські держави зможуть одночасно набути членства; у нових демократіях неліберального зразка (Болгарія, Словаччина, Румунія) панували рентоорієнтовані еліти, які гальмували впровадження необхідних реформ, остерігаючись відповідних втрат (і лише активні важелі ЄС зумовили зміну ситуації в другій половині 1990-х рр.). Що ж стосується Польщі та Угорщини, то вони консенсусно розглядались як кандидати «першої хвилі» розширення Європейського Союзу на схід. У липні 1997 р., одночасно з рішенням НАТО про прийняття цих двох держав у свої лави, Європейська комісія публікує результати вже згаданої «Програми 2000». Польща та Угорщина там згадуються серед п'яти країн, які найкраще впорались із виконанням політичних критеріїв членства і наблизились до виконання економічних критеріїв та адаптації *acquis communautaire* у своїх національних законодавчих системах.

Пропозиція поділити десять держав Центральної та Східної Європи, що задекларували на той час прагнення до вступу в ЄС, на кілька хвиль розширення викликала критику з боку окремих членів ЄС (Данія, Італія, Швеція) та депутатів Європейського парламенту, які застерігали про можливі негативні наслідки для тих

країн, що опиняться «поза бортом» першої хвилі (Smith, 2004, p. 132). І все ж, засідання Європейської ради у Люксембургу в грудні 1997 р. схвалило звіт Європейської комісії та визначило проведення двосторонніх міжурядових конференцій про початок переговорів із п'ятьма державами, зокрема Польщею та Угорщиною (плюс Кіпром), навесні 1998 р., а з рештою п'ятьма «буде прискорено підготовку переговорів» (“Luxembourg European Council”, 1997). При цьому наголошувалось, що йдеться не про диференційований процес вступу: всі держави беруть у ньому участь «на рівних засадах». Це відображалось навіть у неофіційній брюссельській термінології, за якою п'ять східноєвропейських держав плюс Кіпр називали The Ins, тобто «ті, що розпочали вступ», а інші п'ять плюс Мальту, з якими переговори поки вирішили не розпочинати – The Pre-Ins, тобто «ті, хто перебуває перед початком вступу» (Piedrafita & Torreblanca, 2005).

Компонентами оновленого «процесу вступу», відповідно до рішення Люксембурзького саміту ЄС, були:

- угоди про партнерство заради вступу (англ. accession partnerships), які містили б детальний виклад пріоритетних заходів в імплементації законодавства ЄС та, відповідно, пов'язували б фінансову допомогу ЄС із прогресом держав у цьому напрямі;
- оновлена версія програми PHARE, яка передбачала суттєве збільшення передвступної допомоги, її поширення на сферу сільського господарства та запозичення елементів з Фонду згуртованості ЄС, долучення держав-вступників до роботи деяких секторальних програм ЄС для ознайомлення з внутрішніми процесами в основі їхньої роботи тощо.

На додачу до PHARE (який після 1998 р. перетворився у Phare («Маяк»)), Лондонський саміт ЄС (березень 1998 р.) запровадив два додаткові інструменти передвступної допомоги: Спеціальну програму для сільського господарства та розвитку сільських територій (SAPARD), покликану допомогти у структурній перебудові сільськогосподарських секторів, та Інструмент структурної політики для країн-кандидатів на вступ до ЄС (ISPA), що передбачає надання допомоги для

інфраструктурних проектів у сферах охорони довкілля та транспорту, що вважаються пріоритетними для ЄС.

12 березня 1998 р. із Польщею, Угорщиною та ще чотирма державами Європейський Союз провів міжурядову конференцію, яка засвідчила початок їхніх переговорів про вступ (вони фактично почались наприкінці місяця). Обидві держави рухались до цього процесу шляхом помітних внутрішніх перетворень.

Польща. Варто відзначити, що до моменту відкриття переговорів про вступ Польща підійшла після трьох виборчих циклів 1991, 1993 і 1997 рр., під час яких відбувалась почергова заміна керівної коаліції з постопозиційної правої на ліву й навпаки. Протягом цих виборчих циклів Польща також здійснювала кроки для утвердження та зміцнення демократичних інститутів. Це, по-перше, перехід до парламентської республіки з обмеженою роллю президента, який почався з ухвалення так званої Малої конституції 1992 р. (обмеження права президента блокувати призначення прем'єр-міністра), а завершився ухваленням Конституції 1997 р., яка посилила роль парламенту в політичному процесі. Ці зміни не відбувались гладко. На деякий час оприявнився конфлікт між президентом Л. Валенсою (обіймав посаду у 1990-1995 рр.) та лівим урядом у складі реформованої комуністичної партії – Соціал-демократії Польської Республіки та Польської селянської партії. Л. Валеса, розчарований програшом правих партій на ним же ініційованих дострокових парламентських виборах 1993 р., наполягав на виключному праві визначати питання зовнішньої політики та оборони, а тиснути на законодавчу гілку влади та уряд намагався ветуванням законів. Конфлікт завершився лише з обранням представника лівої політичної сили («Демократичного лівого альянсу») А. Квасневського новим президентом Польщі в листопаді 1995 р.

Серед інших внутрішньополітичних викликів для Польщі в цей період варто згадати люстрацію посадовців, підозрюваних у співпраці з комуністичним режимом. Після скандалів 1992 р. (відставка уряду Я. Ольшевського) та 1996 р. (скандал із прем'єр-міністром Ю. Олекси) за ініціативи коаліції правих партій «Виборча акція "Солідарність"», які саме прийшли до влади 1997 р., був ухвалений закон про перевірку топпосадовців уряду, державних установ і суддів на предмет співпраці з

радянськими спецслужбами. Також через її непопулярність гальмувалось ухвалення програми приватизації державних підприємств, схваленої ще у 1991 р.; її зрештою завершили аж у 1996 р., та політичні дискусії в цьому контексті тривали й далі.

Водночас поступу євроінтеграційних зусиль Польщі ці внутрішні виклики на заводі не ставали (Woźniak, 2024). Вона ще у 1990 р. призначила представника до натоді Європейських Співтовариств, а у 1991 р. – урядового уповноваженого з питань європейської інтеграції та допомоги. Далі, в листопаді 1992 р., польський уряд ухвалив план дій щодо пристосування польської економіки до вимог «європейської угоди», яку потрактував як інструмент допомоги в здійсненні економічних реформ та полегшення доступ польських товарів на ринок Європейських Співтовариств. У липні 1995 р. Польща також підписала додатковий протокол до угоди про асоціацію, який розширив її доступ до фінансування ЄС у межах програми PHARE.

З другої половини 1990-х рр. виникла потреба в інституційному посиленні механізмів, відповідальних за європейську інтеграцію, всередині Польщі. З цією метою у серпні 1996 р. посаду урядового уповноваженого з питань європейської інтеграції та допомоги замінили Комітетом з європейської інтеграції, який очолив прем'єр-міністр В. Цімошевич. До складу Комітету увійшли очільники міністерств і троє фахівців з європейської інтеграції, призначені главою уряду. За пропозицією Комітету у січні 1997 р. Польща ухвалила Національну стратегію з питань інтеграції (схвалену парламентом у травні 1997 р.), метою якої було визначення конкретних завдань, які держава мала ухвалити для виконання Копенгагенських критеріїв; делегування відповідної роботи урядовим структурам та її координація; а також підвищення рівня обізнаності суспільства щодо європейської інтеграції та наслідків майбутнього членства Польщі в ЄС. На основі Національної стратегії з питань інтеграції Комітет з європейської інтеграції підготував у червні 1997 р. Графік реалізації Національної стратегії з питань інтеграції (Podraza, 2000, р. 68). Після 1998 р. ці документи також будуть адаптуватись відповідно до звітів Європейської комісії про прогрес у виконанні критеріїв членства.

Ще одним важливим кроком у підготовці Польщі до членства в ЄС стала реформа Конституції, схвалена парламентом у квітні 1997 р. та затверджена на

референдумі у травні того ж року. Стаття 90 оновленої Конституції Польщі закріплювала важливе для імплементації Копенгагенських критерії положення про можливість «на підставі міжнародних договорів делегувати міжнародній організації або міжнародній установі компетенцію органів державної влади щодо певних питань» за умови схвалення двома третинами депутатів обох палат парламенту або шляхом референдуму. Ухвалення нової Конституції Польщі на референдумі вже свідчить про компроміс, на які пішов тодішній польський уряд, відмовившись від обов'язкової явки в 50% для визнання його результатів дійсними (у референдумі у травні 1997 р. узяли участь менш як 43% виборців, з яких понад 53% підтримали реформу).

Після скринінгу (процесу перевірки законодавства Польщі на відповідність законодавству ЄС, який мав закласти підґрунтя для безпосередніх переговорів), який завершився в листопаді 1998 р., розпочався процес переговорів за 31 розділом *acquis communautaire*.

Як уже зазначалось, це не були «переговори» в посутньому сенсі: йшлося про перевірку з боку держав – членів ЄС виконання вимог конкретною країною-вступником за певним змістовним блоком, і в раз позитивного рішення процес переходив до наступного змістовного блоку. Вони відбувались на двох рівнях: міністрів закордонних справ держав-членів і країни-вступника та на рівні постійних представників держав-членів і визначеного переговорника країни-вступника. Зі свого боку Польща сформувала переговорну команду та оголосила бажану дату вступу – 31 грудня 2002 р.

Неоднозначний характер переговорів про вступ із ЄС ілюструє історія з ухваленням програми SAPARD для Польщі. Угоду було підписано в січні 2001 р., але ліва коаліція в парламенті не була задоволена деякими її положеннями, зокрема квотами на молоко (обмеженнями на щоденний обсяг виробництва, що є особливою проблемою для Польської селянської партії, яка входила до коаліції), а також, наприклад, обмеженнями на роботу для польських медсестер. Це (як і можлива загроза розпаду коаліції) спонукало прем'єр-міністра Л. Міллера виїхати на термінові

переговори до Копенгагена в намаганні добитись кращих умов за програмою SAPARD (Woźniak, 2024).

У жовтні 2002 р. Європейська комісія оголосила дату вступу Польщі – 1 травня 2004 р., таку ж, як і в дев'ятьох інших держав-вступників на той час (за виключенням Румунії та Болгарії) – констатувавши, що вона виконала необхідні для вступу вимоги. Рішення офіційно схвалило засідання Європейської ради в Копенгагені у грудні 2002 р. Питання, які ще належало вирішити, стосувались сфери сільського господарства, рибальства, вільного руху товарів та інших – тут Польща отримала додатковий час на імплементацію *acquis communautaire*. На двосторонньому рівні – тобто з окремими державами – членами ЄС – вирішувалось питання вільного доступу на ринок праці (окремі держави не хотіли знімати обмеження, побоюючись напливу робочої сили з нових членів ЄС), тож для громадян Польщі такі обмеження зняли спершу лише Велика Британія, Ірландія та Швеція.

У березні 2003 р. Європейський парламент схвалив доповідь про розширення ЄС, у квітні того ж року – проголосував за вступ Польщі та ще дев'яти держав до ЄС. Після позитивного рішення Ради Європейського Союзу, 16 квітня 2003 р., було підписано Договір про вступ до ЄС. У Польщі його ратифікували на дводенному референдумі 7-8 червня 2003 р.: за явки майже 59% понад 77% проголосували за ратифікацію Договору про вступ (“Загальнонаціональний референдум щодо згоди на ратифікацію”, б.д.). Ратифікація Договору в державах-членах остаточно відкрила шлях для приєднання Польщі до Європейського Союзу з 1 травня 2004 р.

Назагал польські еліти протягом періоду як до, так і після початку переговорів про вступ Польщі до Європейського Союзу засвідчували загальний консенсус щодо необхідності європейської інтеграції. Це забезпечувало загальний високий рівень змагальності політичної системи, а також усувало проблему інформаційної асиметрії (адже в умовах вільної політичної конкуренції політичні актори мають однаковий доступ до ресурсів як отримання інформації, так і її поширення). Активні важелі, які почали діяти із середини 1990-х рр., укупі з більш чітко окресленою перспективою членства, спонукали Польщу до активніших дій для виконання необхідних для вступу вимог. Власне, основні політичні гравці як до, так і після середини 1990-х рр. активно

конкурували за статус сили, яка «приведе Польщу до ЄС», тобто виявиться більш ефективною в імплементації необхідних вимог.

Підтримка членства ЄС у польському суспільстві станом на 2002 р. трималась на рівні 55-60%, помітно впавши з майже 80% у 1994 р., відображаючи низку чинників: перехід до більш реалістичного сприйняття процесу вступу та самого членства на протигагу гаслу «повернення до Європи»; негативного сприйняття процесу вступу як серії поступок з боку Польщі без очевидних короткострокових переваг; природного процесу політизації дискурсу європейської інтеграції, за якого з'являється більше противників цього процесу (Szczzerbiak, 2002). Позитивний результат референдуму червня 2003 р. став свідченням загального консенсусу серед як політичних еліт, так і громадян Польщі у прагненні набути членства в Європейському Союзі.

Угорщина. Як і в Польщі, в Угорщині відбувалась почергова зміна політичних еліт: у 1990 і 1998 рр. до влади приходили постопозиційні праві уряди, тоді як у 1994 і 2002 рр. – реформовані комуністи (ліві). Водночас угорським елітам досить рано довелось відчувати вплив активних важелів ЄС, позаяк поміж політичних еліт від початку домінував чинник етнічного націоналізму, вкорінений у історичних обставинах початку ХХ ст., коли Угорщина втратила дві третини території та три чверті населення відповідно до положень Тріанонського договору 1920 р. Ще у 1990 р. Й. Антал у своїй промові висловив бажання стати «духовним» прем'єр-міністром 15 млн угорців, що перевищувало тодішнє населення Угорщини (Scheffer, 2024). Уряд Й. Антала загалом послуговувався темою угорської меншини у зовнішній політиці й із сусідніми Румунією та Словаччиною (намагавшись, приміром, ветувати вступ останньої до Ради Європи у 1993 р.) Зміна політичних еліт і тиск Європейського Союзу та США спонукав Угорщину підписати угоди про добросусідство («базові угоди») зі Словаччиною (1995 р.) та Румунією (1996 р.). І хоча практична імплементація угод з боку словацького уряду В. Мечіара та румунського І. Ілієску викликала питання, сам факт існування домовленостей із вирішенням проблем ставлення до етнічних меншин забезпечив Угорщині місце в першій хвилі розширення ЄС (Вахудова, 2009, с. 176).

Етнічна карта ще буде розіграна наступним постопозиційним урядом на чолі з лідером FIDESZ В. Орбаном (йдеться про його уряд у 1998-2002 рр.), який ініціює ухвалення законодавства про надання угорцям за кордоном широких прав на батьківщині. І знову під тиском Європейського Союзу та інших західних гравців Угорщина скорегує закон.

Поза тим, назагал політичні еліти, які приходили до влади в Угорщині в період до вступу до Європейського Союзу, не були рентаорієнтованими та здійснювали реальні кроки для виконання критеріїв членства. Оглядачі відзначають роль реформованої лівиці, себто колишніх комуністичних партій, які завдяки бюрократичному досвіду змогли ефективно втілювати необхідні реформи (Batory, 2002). Просування реформ відбувалось дещо повільніше в коаліційному уряді В. Орбана 1998-2002 рр. не лише через уже згадані труднощі щодо прав угорських меншин, а й через те, що на ці роки безпосередньо припали самі переговори про вступ. Одним із каменів спотикання була сфера сільського господарства через існування в Угорщині великої кількості дрібних землевласників, нездатних на той час ефективно конкурувати з виробниками в ЄС, а також позиції Незалежної партії дрібних господарів, яка якраз відповідає за сільськогосподарську політику в уряді В. Орбана. Відповідно, саме в цей період дискусії в суспільстві щодо вступу до ЄС переходять від символічного гасла «повернення до Європи».

Попервах Угорщина не мала єдиної стратегії виконання критеріїв членства в ЄС і окремо вирішувала питання економічної модернізації (середньострокова стратегія економічної політики 1995-1998 рр.), гармонізації законодавства (програма була ухвалена в січні 1995 р.) та інформування громадськості (комунікаційна стратегія підготовки до вступу Угорщини в ЄС Міністерства закордонних справ 1995 р.) (Podraza, 2002, р. 42). Тільки пізніше, у відповідь на рекомендації Європейської комісії, у 1998 р. була ухвалена перша комплексна Національна програма з адаптації *acquis*, яку наступного року супроводили додаткові плани імплементації програм Phare, SAPARD та ISPA, а також економічна Стратегія уряду з наздоганяння Європи (Podraza, 2002, р. 46).

Цікаво, що на відміну від Польщі, в Угорщині станом на 2002 р. серед громадськості не було помітно суттєвого спаду в підтримці майбутнього членства в Європейському Союзі: цей показник становив 84% (для Польщі він становив 62%). Цей показник у принципі підтвердився на референдумі 12 квітня 2003 р., коли на підтримку вступу до ЄС висловились майже 84% учасників (Elections: Hungarian Referendum 2003, n.d.). Водночас явка на ньому була порівняно низька – 45,6% (ухвалені у 2002 р. поправки до Конституції Угорщини оголошували дійсним референдум із явкою не менше 25%, тому результат був визнаний дійсним). У всьому іншому, починаючи з жовтня 2002 р., «графік» рішень на рівні Європейського Союзу про приєднання Угорщини був ідентичний.

У випадку як Польщі, так і Угорщини європейська інтеграція попервах розглядалась у переважно символічній площині «повернення до Європи», відновлення національної, західноорієнтованої ідентичності. На цьому етапі діяли передусім пасивні важелі Європейського Союзу, пов'язані з привабливістю членства в ньому – як політичною, так і економічною, а також бажання не допустити втрат у разі залишення «за бортом» європейської інтеграції. З плином часу, коли ілюзії про швидку інтеграцію непореформованих, слабких економік Східної Європи були розвіяні неготовністю обох сторін до різкого розширення ЄС, на сцену заступили активні важелі, виразниками яких стали щорічні звіти Європейської комісії про прогрес на шляху кандидатів до членства, фактичний хід переговорів про вступ, а також усвідомлення, що процес має меритократичну основу, тобто ґрунтується на принципі рівності для всіх кандидатів. Попри зауваги, які супроводжували вступ Польщі та Угорщини до ЄС у 2004 р., ця подія символізувала вінець понад десятирічних зусиль обох сторін із політичної та економічної інтеграції Східної Європи до європейського проєкту, в основі якого лежить наддержавна європейська ідентичність, складовою якої є ліберальні цінності демократії, верховенства права, дотримання прав людини та основних свобод, а пізніше – і дотримання прав меншин.

Відповідними були й оцінки фахових спостерігачів Східноєвропейського регіону. «Невеличкі політичні утворення, які знищили після 1918-го та 1945 року,

тепер могли існувати, бо їхню суверенність захищав новий європейський порядок», – підсумовує, приміром, американський історик Т. Снайдер (2020, с. 82).

2.3. Конфлікт неліберальних політичних еліт Польщі та Угорщини з інституціями Європейського Союзу: аксіологічна складова

Після «великого розширення» 2004 р., за яким послідувало приєднання Болгарії та Румунії у 2007 р., завдання з інтеграції частини Східної Європи, яка від початку падіння комуністичного режиму в Європі стала на шлях демократизації, здавалось завершеним. Для інших східноєвропейських держав демократичного зразка членство в Європейському Союзі видавалось належним зовнішньополітичним орієнтиром; а нові його члени були готові підхопити естафету, запропонувавши для подальшого розширення на схід формат Східного партнерства, до якого увійшла й Україна. Але вже на середину 2010-х рр. східноєвропейські держави, які перебували в авангарді першого розширення ЄС після завершення «холодної війни» – Польща та Угорщина – продемонстрували відкат у демократії. Попри переважну позитивну оцінку членства в Європейському Союзі з боку населення, політичні еліти користались можливістю звинувачувати абстрактну «брюссельську бюрократію» або конкретних персоналій з європейських інституцій у лихах, які застали ці держави-члени. Активніше почали використовуватись національні ресентименти та популізм. Європейська комісія була вперше в історії вимушена констатувати, що дії держав – членів ЄС суперечать цінностям, які лежать в основі об'єднання, і вжити санкційних заходів. Водночас, як свідчать численні розвідки, подібні тенденції не обмежуються згаданими Польщею та Угорщиною і притаманні не лише регіону Східної Європи.

Європейська ідентичність мислиться як ідентичність політична, що уможлиблює існування й інтеграцію різних національних спільнот. Первинно задуманий як економічний проект, процес євроінтеграції з другої половини ХХ ст. поступово інкорпорував політичні елементи й вивершився їхньою інституціоналізацією в Європейському Союзі. Його інституції є спробою – і це варто особливо наголосити, бо цей процес вочевидь не завершений – балансу інтересів ЄС

як наддержавного політичного актора (Європейська комісія); національних інтересів, що виражаються через політичні еліти (Європейська рада, Рада Європейського Союзу); й інтересів громадян держав-членів ЄС, які можуть не збігатись із інтересами політичних еліт (Європейський парламент, а також механізми штибу Європейської громадської ініціативи, що дозволяє громадянам ЄС ініціювати ухвалення європейського законодавства).

Політичний характер європейської ідентичності забезпечує апеляція до універсальних ліберальних цінностей, не дотичних до конкретної національної ідентичності. Можна стверджувати, що ЄС є єдиним об'єднанням світу, яке має кодифікований перелік цінностей, на якому ґрунтується і які покликане захищати. При цьому згадані європейські цінності не лише універсальні, а й сформульовані достатньо загально, аби під ними могла підписатись присутньо будь-яка держава. І саме на етапі, коли щодо держави втрачає свій вплив механізм обумовленості, а натомість на неї – вже як члена Європейського Союзу – поширюється правовий примус, виникає відмінність в інтерпретації цінностей на рівнях європейському та національному

Такі відмінності проявлялись під час усіх масштабних криз останніх років, які спіткали Європейський Союз та потребували злагоджених дій, підкріплених консенсусом. Глобальна фінансова криза 2008-2009 рр. вдарила насамперед по єврозоні та механізмах її регулювання (Velka, 2009), тож як Польщі, так і Угорщини присутньо не стосується; ба більше, Польща – єдина економіка ЄС, яка уникла рецесії в ті кризові роки, що пояснюється низкою чинників, зокрема і членством у Європейському Союзі (Drozdowicz-Bieć, 2011). І все ж, у тих країнах, які постраждали від кризи, виник запит на оновлення еліт, які безпосередньо мали справу з подоланням наслідків економічного спаду; тому прийдешні електоральні цикли засвідчили не просто зміну владних еліт, а й фрагментацію політичного поля, розширення його несистемної сфери, а також активне використання популізму – коротко його можна визначити як політично інструменталізований дискурс протиставлення «влади» та «народу», спрямований проти чинних еліт (Lynch & Norpin, 2018).

Вторгнення Росії в Україну у 2014 р. стало наступним масштабним випробуванням єдності Європейського Союзу. Хоча ЄС офіційно проголошує, що від початку російської військової агресії разом із державами-членами «тримав єдиний фронт у непохитній підтримці України та її народу» (“EU response to Russia's war of aggression against Ukraine”, n.d.), більш прискіпливий аналіз вказує на більш неоднозначну оцінку цієї єдності та підходів до підтримки (Мартінов, 2022). При цьому східноєвропейські держави як у 2014 р., так і у 2022 р. переважно посідали більш активну позицію в контексті підтримки України, засвідчуючи спільність історичного досвіду Східноєвропейського регіону та більш нагальне сприйняття Росії як загрози власній (а не лише українській) безпеці.

Імовірно, саме в контексті суперечностей між європейською та національними ідентичностями найбільш виразною стала міграційна криза 2015-2016 рр., спричинена напливом людей із країн Близького Сходу та Північної Африки в результаті загострення там геополітичної напруженості. Як вказують К. Швайгер і А. Віжіві, міграційна криза показала, що Східна Європа «повільно, але впевнено переходять від ролі переважно пасивних “сприймачів” політики до держав-членів, які посідають активнішу роль у процесі формування порядку денного ЄС» (Schweiger & Vizhivi, 2018, p. 1). Йшлося про активну опозицію східноєвропейських членів Європейського Союзу схваленню плану солідарного розподілу мігрантів, ініційованого Німеччиною, з покликаннями на загроженість їхнім національним ідентичностям. Рушійми цієї опозиції, що прикметно, стали праві націоналістичні еліти Угорщини та Польщі, оприявнюючи конфліктність європейської та національної ідентичності. Для них повага до людської гідності й прав людини мала свою межу – незаконну міграцію.

Дальшими випробуваннями в цьому плані стали вихід Великої Британії з Європейського Союзу й обрання президентом США Д. Трампа у 2016 р. – з огляду на те, що країни Східної Європи були традиційно орієнтовані на Лондон і Вашингтон як контрибуторів і донорів їхньої безпеки. У випадку Великої Британії Східна Європа втрачала союзника в межах ЄС із табору так званої «нової Європи», що на певний час порушило ймовірність виходу із Європейського Союзу, приміром, Польщі (Polexit).

А мінливість політики адміністрації Д. Трампа та підважування ним цінності НАТО посилювало побоювання у невиконанні США своїх безпекових зобов'язань – і це в умовах, коли безпекові ініціативи ЄС не могли задовольнити потреби держав Східної Європи. Це спонукало їх до активнішої зовнішньої політики, зокрема й на американському напрямі.

Відповідно, кризові явища на рівні Європейського Союзу – надто коли вони безпосередньо зачіпають східноєвропейську державу-члена – слугують приводом для мобілізації владних еліт у цих державах з тим, аби вони ставили на перший план національну ідентичність, навіть ціною відкидання засадничих цінностей в основі ідентичності європейської. Далі розглянемо детальніше, як це відбувалось у Польщі та Угорщині відповідно.

Дії постопозиційних еліт Польщі, які ініціювали необхідні демократичні та ринкові реформи й підготували державу до членства в Європейському Союзі, призвели до прийняття нею ліберальних, засадничих цінностей цього європейського проекту – від підтримання демократичних інститутів до додержання прав людини та поваги до прав меншин (це з'явилося в останньому на сьогодні установчому договорі ЄС – Лісабонському договорі). Інакше кажучи, Польщі за порівняно короткий строк вдалось реформувати неліберальну комуністичну систему, створити й зміцнити демократичні інститути, впровадити практики конституційного лібералізму, які своєю чергою спричинились до економічного зростання та подолання структурних економічних проблем, накопичених у роки панування комуністичного режиму. А членство в Європейському Союзі – кульмінація, після членства в НАТО, проголошеного польськими постопозиційними елітами «повернення до Європи» – слугує показником успішності цього процесу, як і той факт, що прем'єр-міністр Польщі (у 2007-2014 рр. та з 2023 р.) Д. Туск був у 2014 р. обраний президентом Європейської ради – це перше призначення такого рівня в європейських інституціях для східноєвропейських держав-членів (після цього лише у 2024 р. інший представник «незахідного ЄС» був обраний на співмірну посаду: колишня прем'єр-міністерка Естонії К. Каллас має стати Високою представницею з питань зовнішньої політики та політики безпеки).

У внутрішньополітичному контексті переламним моментом стала так звана Смоленська трагедія – загибель у квітні 2010 р. значної частини національної еліти, включно з тодішнім президентом Л. Качинським, в авіакатастрофі. Обставини події не лише актуалізували заклики про посилення національної безпеки, а й поляризували польське суспільство, підірвали довіру до нового національного уряду та заклали ґрунт до поширення теорій змови. Цим активно користалась консервативна партія «Право і справедливість» (до якої належав Л. Качинський і президентом якої був його брат Я. Качинський), що тоді перебувала в опозиції, та на парламентських виборах у жовтні 2015 р. змогла забезпечити першу з 1989 р. однопартійну більшість.

Восьмирічний період перебування «Права і справедливості» при владі в Польщі (2015-2023 рр.) приніс неоднозначні результати, а з погляду дотримання ліберальних цінностей вони були однозначно негативними. Голова партії Я. Качинський обґрунтовував необхідність відповідних змін поняттям правового «імпробілізму» (“Ярослав Качинський: Час панщини повинен закінчитися”), під чим розумів нездатність демократично обраного польського уряду втілити в життя «волю нації» через присутність тих-таки демократичних механізмів – системи стримувань і противаг, закріплених у Конституції Польщі. Понад те, у 2016 р. він заявляв, що в демократичній державі, де «сувереном є народ», а отже, обрані ним представники, «жоден орган державної влади, включно з Конституційним трибуналом (аналог Конституційного суду в Польщі. – Ред.), не може відкидати законодавство» (“Качинський: маємо справу з бунтом, у нас повстання”, 2016).

Відповідно, в перші роки перебування при владі політична сила зосередилась на інституційних реформах, пов’язаних із судовою гілкою влади: Верховному суді, Національній раді судочинства (орган, завданням якого є захист незалежності суддів та призначення суддів) та Конституційному трибуналі (аналог Конституційного суду).

Зміни почались із Конституційного трибуналу. По-перше, пов’язаний із «Правом і справедливістю» президент Польщі А. Дуда (також обраний у 2015 р.) ветоував призначення до трибуналу суддів, схвалених парламентом попереднього скликання, після чого новий склад парламенту, контрольований «ПіС», схвалив нові

кандидатури. Варто наголосити, що цей крок не був однозначно незаконним: парламентська більшість у складі «Громадянської платформи» та Польської селянської партії обрала кількох суддів Конституційного трибуналу незадовго до завершення повноважень тодішнього скликання парламенту, що суперечило закону. Але в результаті були відкликані кандидатури й призначених законно суддів Конституційного трибуналу. У супереч оцінці Комісії Ради Європи «За демократію через право» (відомій як Венеційська комісія), яка констатувала суперечливий характер нових призначень до Конституційного трибуналу (“Opinion on amendments to the Act of 25 June 2015”, 2016), вони все ж відбулись наприкінці 2016 р.

Таким чином, станом на початок 2017 р. Конституційний трибунал Польщі складався з лояльних тодішній владі суддів; серед іншого, чоловік голови Трибуналу Ю. Пшилебської був послом Польщі в Німеччині. Лояльний «Праву і справедливості» керівний склад Конституційного трибуналу міг маніпулювати розглядом справ, призначаючи в політично важливі справи склад суддів, пов’язаних із владою.

Наступним кроком стала спроба реформи Національної ради судочинства Польщі та Верховного суду. Потреба в подальшому реформуванні судової системи в країні справді існувала, що дало «Праву і справедливості» привід опублікувати свої законодавчі пропозиції на початку 2017 р. Після суспільного та міжнародного тиску (“Усі протести на одній мапі”, 2017; “«Це крок назад для Польщі»”, 2020) пропозиції були частково змінені й усе ж ухвалені протягом 2017 р. парламентом, а потім – підписані президентом А. Дудою.

По-перше, ухвалені зміни дозволили перезавантажити склад Національної ради судочинства шляхом чинних її членів та призначення нових шляхом більшості у три п’ятих голосів Сейму (нижньої палати парламенту Польщі) – іншими словами, нові призначення були політично залежними від «Права і справедливості», бо лише вона разом із союзними силами мала таку кількість голосів. У результаті членство Національної ради судочинства Польщі було призупинене в Європейській мережі рад правосуддя – органі, який об’єднує всі ради правосуддя держав Європейського

Союзу, вказуючи на втрату цим органом свого незалежного статусу (ENCJ suspends Polish National Judicial Council, 2018).

По-друге, відбулись важливі зміни у функціонуванні Верховного суду Польщі. Було відправлено у відставку суддів Верховного суду віком понад 65 років (раніше крайнім терміном було 70 років), а винятки зробили тільки для суддів, термін повноважень яких продовжував президент Польщі, причому критерії для такого рішення встановлені не були. Це фактично унеможливило подальшу роботу 27 із 72 суддів Верховного суду, включно з першим президентом (головою) Суду. Водночас уже у 2018 р. Суд Європейського Союзу в проміжному рішенні зобов'язав польську владу поновити звільнених суддів ("Poland backtracks on Supreme Court retirements", 2018), а у червні 2019 р. постановив, що це положення порушує право ЄС і принцип незалежності судової гілки влади ("European Commission statement on the judgment of the European Court of Justice", 2019).

Крім того, ухвалене законодавство розширило структурний склад Верховного суду Польщі, додавши туди дві нові палати – Дисциплінарну палату та Палату надзвичайного контролю та громадських справ.

- Дисциплінарна палата отримала особливий незалежний статус у складі Верховного суду (тому часто згадується як фактично окремий орган) і набула права ухвалювати остаточне рішення в будь-якій дисциплінарній справі, яка стосується суддів – тобто фактично стала найбільш впливовим органом із дискрецією позбавляти суддів недоторканності чи ініціювати їхнє усунення з посади. Додатково її очолювали прокурори, призначені міністром юстиції Польщі – лідером союзної «Праву і справедливості» правої партії «Суверенна Польща» З. Зьобро. У квітні 2020 р. Суд Європейського Союзу в проміжному рішенні зобов'язав Дисциплінарну палату призупинити розгляд дисциплінарних справ проти суддів

- Палата надзвичайного контролю та громадських справ отримала повноваження ухвалювати рішення про законність проведених виборів, а також право «надзвичайної апеляції» – перегляду протягом наступних трьох років практично будь-якого юридично обов'язкового рішення за поданням міністра юстиції Польщі. При цьому склад Палати був сформований повністю із суддів, призначених «новою»,

підконтрольною польській владі Національною радою судочинства. Ще у 2021 р. Європейський суд з прав людини у справі двох польських суддів, яким відмовила у призначенні Національна рада судочинства, ухвалив: Палата надзвичайного контролю та громадських справ не є незалежним органом влади (“Poland’s body reviewing judicial nominations is illegal”, 2021). Пізніше, у 2023 р., такого ж висновку дійшов і Суд Європейського Союзу (“Polish judicial system: an adjudicating panel of the Extraordinary Review and Public Affairs Chamber”, 2023).

Ще у 2017 р., аналізуючи не ухвалені на той час законопроекти про реформу Національної ради судочинства та Верховного суду Польщі, Венеційська комісія – один із найбільш авторитетних органів у питанні законодавчої експертизи – констатувала, що законопроекти «ставлять судову владу під прямий контроль парламентської більшості та президента» Польщі (“Poland - Opinion on the Draft Act amending the Act on the National Council of the Judiciary”, 2017). Тим не менш, обидва закони були ухвалені польським парламентом і підписані А. Дудою в грудні 2017 р.

Подальшим кроком у зусиллях «Права і справедливості» з реформування судової системи стали законодавчі поправки, ухвалені в грудні 2019 р. у парламенті й підписані президентом у лютому 2020 р. Закон передбачав, що Дисциплінарна палата має право стягувати заробітну плату або й узагалі звільняти судів за «політичні акти», під які на практиці потрапляла й критика судової реформи в широкому сенсі слова. Колишній голова Верховного суду Польщі назвав ці законодавчі зміни «законом про намордник» (цит. за: Ford, 2020), вказуючи на їхню роль в обмеженні незалежності судової гілки влади.

Сукупність дій у сфері судової влади спонукали європейські інституції реагувати. Ще у 2016 р. Європейська комісія оголосила про початок перевірки Польщі на тлі суперечливих змін до функціонування Конституційного трибуналу (Rankin, 2016). А в грудні 2017 р. Європейська комісія вперше ініціювала процедуру відповідно до статті 7 Договору про Європейський Союз, яка передбачає притягнення до відповідальності держави-члена, щодо якої є «явний ризик серйозного порушення» засадничих цінностей ЄС. Обґрунтовуючи запуск санкційної процедури, Єврокомісія наголошувала, що в результаті судових реформ, ініційованих «Правом і

справедливістю», «виконавча та законодавча гілки влади систематично отримують можливість політично втручатися у склад, повноваження, адміністрування та функціонування судової гілки влади» (“Rule of Law: European Commission acts”, 2017), що суперечить верховенству права – одній із засадничих цінностей ЄС, закріплених у його установчих документах. Відповідно, Європейська комісія звернулася до Ради Європейського Союзу визнати, що в Польщі «існує явний ризик серйозного порушення принципу верховенства права», зокрема в контексті «відсутності незалежного і легітимного конституційного контролю та незалежності судової влади» (“Rule of Law: European Commission acts”, 2017).

Відповідно до процедури, викладеної у статті 7 Договору про ЄС, санкційні заходи до держави-члена можуть застосовуватись після підтвердження не просто «серйозного ризику порушення цінностей» ЄС, а після того, як факт здійснення такого порушення був потверджений Європейською радою шляхом одностайного голосування (пункти 2 і 3). Це фактично унеможлиблює застосування крайнього заходу в межах цієї процедури – позбавлення держави-порушника права голосу в Раді Європейського Союзу, якщо є щонайменше одна держава-член, готова блокувати відповідне рішення. Тож на практиці аж до 2023 р., коли після зміни влади в Польщі Європейська комісія оголосила про припинення процедури за статтею 7, Європейська рада жодного разу не виносила на голосування питання подальших санкцій проти Польщі за порушення цінності верховенства права, позаяк існувало обґрунтоване побоювання, що рішення буде заблоковане Угорщиною. Дискусії щодо характеру та можливостей застосування статті 7 тривають і досі (Kochenov, 2021; Pech & Jaraczewski, 2023; Painot, 2024).

Водночас Європейська комісія скористалась іншою можливістю притягнення до відповідальності Польщі – процедурою порушення (англ. “infringement procedure”), передбаченою у статтях 258 і 260 Договору про ЄС, яка не вимагає одностайного рішення держав-членів. Вона, на відміну від статті 7, стосується випадків, коли держава-член порушує законодавство ЄС (а не засадничі цінності ЄС), і в загальних рисах складається з таких етапів:

1) Європейська комісія скеровує повідомлення про порушення, адресоване державі-члену, з проханням відреагувати на порушення протягом визначеного строку;

2) у разі, якщо Європейська комісія вважає відповідь незадовільною, вона скеровує державі-члену обґрунтований висновок (англ. “reasoned opinion”) із вимогою усунути порушення та дотримуватись законодавства ЄС;

3) якщо порушення не було виправлене у встановлений строк, Європейська комісія може скерувати питання до Суду ЄС;

4) якщо Суд ЄС встановлює факт порушення, він ухвалює рішення, де зобов’язує державу-члена його усунути;

5) якщо і в цьому випадку держава-порушник не усуває порушення, Європейська комісія отримує право скерувати справу до Суду ЄС, який своїм рішенням може накласти фінансові санкції на державу-члена – одноразову виплату чи щоденне стягнення.

Перша процедура порушення проти Польщі була розпочата Європейською комісією у липні 2018 р. у зв’язку з рішенням про зниження віку виходу на пенсію суддів Верховного суду Польщі. Як уже зазначалось, ще до винесення вироку Суду ЄС у червні 2019 р. Польща усунула це порушення, тож у цьому випадку до фінансових санкцій не дійшло.

У квітні 2019 р. Європейська комісія ініціювала іншу процедуру порушення щодо створення Дисциплінарної палати Верховного суду Польщі та відповідного нового дисциплінарного режиму для суддів, який «підриває судову незалежність польських суддів і не забезпечує необхідних гарантій захисту суддів від політичного контролю, як того вимагає Суд ЄС» (“Rule of Law: European Commission launches infringement procedure”, 2019). У липні 2021 р. Суд ЄС у тимчасовому рішенні повністю підтримав позицію Європейської комісії та встановив, що новий дисциплінарний режим щодо суддів у Польщі не відповідає законодавству ЄС. Паралельно у квітні 2020 р. Єврокомісія розпочала процедуру порушення через згаданий вище «закон про намордники», який, на її думку, підривав судову незалежність польських суддів і навіть забороняв їм посилатись на законодавство ЄС

чи звертатись до Суду ЄС для роз'яснень у справах, де застосовується законодавство ЄС (“Rule of Law: European Commission launches infringement procedure”, 2020).

У жовтні 2021 р. Суд ЄС наклав на Польщу 1 млн євро як щоденний штрафний платіж доти, доки наказ Суду про тимчасові заходи від липня 2021 р. не буде повністю виконаний (“EU fines Poland €1 million per day over judicial reforms”, 2021). На практиці втілення цієї штрафної процедури полягало у відрахуванні коштів, які Польща отримує з фондів ЄС. Воно тривало навіть попри формальну ліквідацію Дисциплінарної палати та заміну її на Палату професійної відповідальності – крок, на який польська влада пішла у червні 2022 р. (“EU rejects Poland’s request to end €1 million daily fines”, 2023). Водночас у квітні 2023 р. суму щоденного штрафу було зменшено з 1 млн євро на 500 тисяч євро рішенням Суду ЄС, який назвав зміни Польщі для дотримання законодавства ЄС недостатніми (Samut, 2023a).

Інші процедури порушення, задіяні Європейською комісією, не перейшли на етап фінансових стягнень, але варті згадки. Це запущена у грудні 2021 р. процедура через рішення Конституційного трибуналу Польщі, які проголосили верховенство національного законодавства над законодавством ЄС і фактично дали підстави владі Польщі не виконувати ані приписи Європейської комісії, ані рішення Суду ЄС. У межах цієї процедури порушення у лютому 2023 р. Європейська комісія скерувала справу до Суду ЄС.

Це не єдине контроверсійне рішення щодо законодавства ЄС, яке ухвалив контрольований «Правом і справедливістю» польський Конституційний трибунал. У грудні 2023 р. він назвав неконституційним рішення Суду ЄС накласти фінансові стягнення на Польщу у зв'язку з уже згаданою ситуацією щодо Дисциплінарної палати, а також окремим позовом Чехії (через відмову Польщі припинити видобуток бурого вугілля на шахті в м. Туров, що, як стверджувала Чехія, несло екологічні ризики). Показовою є аргументація судді Конституційного трибуналу З. Єнджеєвського, який стверджував, що в разі подальшого виконання рішень Суду ЄС «Республіка Польща перестане функціонувати як суверенна держава» (“Суд Польщі назвав незаконними проміжні заходи”, 2023).

Інший пласт відкату від ліберальних цінностей у Польщі простежувався в обмеженні свободи слова та плюралістичності, а також упослідженості прав меншин.

Міграція. Влада «Права і справедливості» подавала імміграцію до Європейського Союзу як загрозу польській національній ідентичності та культурі та охоче долучалась до критики міграційної політики ЄС, особливо ухваленої за ініціативи Німеччини у 2015 р. схеми розселення шукачів притулку серед країн-членів з метою зняття міграційного навантаження на так звані країни входу (насамперед Італію та Грецію). Приміром, партія приєдналась до спільної заяви крайніх правих сил у липні 2021 р., де закликалось поважати культуру та історію європейських держав, відкидати масову імміграцію, а Європейському Союзу закидали, що він «усе більше стає інструментом радикальних сил, які хотіли б здійснити культурну, релігійну трансформацію і, зрештою, безнаціональну конструкцію Європи» (“Orbán, Kaczyński, Salvini, Le Pen, Abascal and other right-wing leaders”, 2021).

Опозиція Польщі виявлялась і щодо запропонованого у 2020 р. Європейською комісією нового Пакту про міграцію та притулок, який був ухвалений Радою Європейського Союзу лише у червні 2023 р. Згідно з ключовою пропозицією Пакту, якщо держава – член ЄС зазнає міграційного тиску, то інші держави-члени повинні прийняти в себе частину шукачів притулку або, як альтернатива, зробити фінансовий внесок, щоб допомогти постраждалій країні впоратися з міграційним тиском, або запропонувати альтернативні заходи солідарності. Польща спільно з Угорщиною єдині проголосували проти ухвалення Пакту про міграцію та притулок, але він усе ж був ухвалений, оскільки для цього потребувалась кваліфікована більшість держав-членів.

Міграційна тема не стала причиною такого ж гострого конфлікту між Польщею та інституціями Європейського Союзу, як порушення верховенства права. У червні 2017 р. Європейська комісія подала до Суду Європейського Союзу на Польщу, Угорщину та Чехію через недотримання згаданого вище рішення ЄС 2015 р. про створення схеми екстреного переселення шукачів притулку. У квітні 2020 р. Суд ЄС постановив, що три згадані держави-члени не виконали своїх зобов'язань за

законодавством ЄС (“By refusing to comply with the temporary mechanism”, 2020). Але фінансових санкцій для Польщі в результаті цього не настало.

Тема міграції насамперед слугувала засобом мобілізації електорату «Права і справедливості», поясненням для внутрішньої аудиторії нібито упослідженого ставлення європейських інституцій до польських еліт. У цьому контексті перші особи польської держави послуговувались формулюваннями на кшталт «примус», «нав'язування», «захищати наші кордони» чи навіть «диктат з боку Брюсселя і Берліна» (останнє не випадкове, адже пов'язане з різким похолоданням відносин між Польщею та Німеччиною за правління «Права і справедливості»). Останні парламентські вибори у Польщі в жовтні 2023 р. польські еліти також намагались схилити на свою користь через міграційну тему, провівши в той же день референдум щодо тенденційно сформульованого питання: «Чи підтримуєте ви прийом тисяч нелегальних іммігрантів з Близького Сходу та Африки в рамках механізму примусового переселення, нав'язаного європейською бюрократією?» Референдум, однак, було визнано таким, що не відбувся, бо в ньому взяли участь менш як 50% виборців (“Results of voting in Nationwide Referendum 2023”, n.d.).

Права жінок. Консервативна ідеологія «Права і справедливості», вкорінена в національній релігії, католицизмі, передбачала підтримку «традиційних цінностей», зокрема сім'ї, а отже, стимулювання рівня народжуваності. З одного боку, політика партії передбачала запровадження гарантованої допомоги при народженні дитини та виплати для жінок, які хочуть мати більш як трьох дітей. З іншого ж, були обмежені доступи до протизапліднювальних препаратів та пов'язаних медичних процедур.

Протягом урядування «ПіС» у Польщі у 2015-2023 рр. питання репродуктивних прав жінок було одним із провідних у польському публічному дискурсі. Законодавство Польщі про аборти і до цього було одним із найсуворіших в Європейському Союзі. З 1993 р. були передбачені лише три підстави для цієї процедури: генетичні вади плоду, згвалтування, загроза життю і здоров'ю матері. Наміри консервативної польської влади у 2016 р. посилити законодавство про аборти (яке охрестили законом «Стоп аборт»), який пропонував виключити генетичні вади плоду з підстав для переривання вагітності, призвели до численних протестів, які їхні

учасники охрестили «Чорними протестами» (Костіна, 2016). Через протести, а також низьку підтримку серед населення законопроект «Стоп абортів» зрештою був відкликаний.

Друга спроба обмежити аборти в Польщі була здійснена у жовтні 2020 р. Цього разу рішення було ухвалене через підконтрольний польській владі Конституційний трибунал, а не шляхом ухвалення законопроекту, але присутньо вона відповідає законопроекту «Стоп абортів»: Трибунал вирішив, що переривання вагітності через генетичну ваду плоду – підстава, за якої здійснювались понад 90% усіх абортів у Польщі (“Polish parliament approves first steps”, 2024), – суперечить нормам Конституції щодо охорони життя. Це рішення Конституційного трибуналу, яке набуло чинності в січні 2021 р., викликало чергову хвилю масових протестів, які деякі оглядачі охрестили, «можливо, найбільшими масовими антиурядовими демонстраціями від 1989 р.» (Бабакова, 2021b). Ініційовані «Правом і справедливістю» зміни призводили до щонайменше кількох випадків, коли жінки, яким лікарі в Польщі відмовляли в абортах, помирали (World Report 2024: Poland, n.d.). У результаті питання абортів стало одним із помітних у політичних програмах опозиційних партій під час парламентських виборів 2023 р. у Польщі (Tronina & Kaźmierska, 2023).

Крім того, «Право і справедливість» ініціювало вихід Польщі з Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, відому також як Стамбульська конвенція (була ратифікована на початку 2015 р.), заявляючи про її ідеологію, «яка ставить під сумнів саму родину, шлюб, культуру, традицію, релігію» (Бабакова, 2020). У 2024 р. новий уряд Польщі скасував це рішення (“Туск відкликав з Конституційного суду заяву попередника”, 2024).

Права ЛГБТ. За влади «Права і справедливість» також були суттєво обмежені права ЛГБТ-спільноти. У результаті у 2022 р. вона стала останньою з-поміж держав Європейського Союзу за рівнем забезпечення прав ЛГБТ-спільноти за даними загальноєвропейської асоціації ILGA-Europe (“Rainbow Europe Map and Index 2022”, 2022).

Як і у випадку теми міграції, риторика проти ЛГБТ-спільноти використовувалась владними елітами в Польщі для мобілізації свого електорату. Найбільш яскраво це проявилось під час президентських виборів 2020 р., коли «Право і справедливість» звинувачували опозиційного кандидата, мера Варшави Р. Тшасковського. Тоді підтриманий владою А. Дуда, який переобирався на другий термін, назвав захист прав ЛГБТ-спільноти «ідеологією, гіршою за комунізм» (“Polish election: Andrzej Duda says LGBT 'ideology' worse than communism”, 2020), а опонента звинувачував у її насадженні (у лютому 2019 р. Р. Тшасковський підписав символічну декларацію на підтримку прав ЛГБТ-спільноти). У 2021 р. уряд «Права і справедливості» додатково ініціювали законопроект про заборону усиновлення дітей одностатевими парами (хоча це і до того не було дозволено в Польщі, але одностатеві пари користувались можливістю усиновлення самотніми людьми).

Крім того, ініціативи, спрямовані проти ЛГБТ, ухвалювались на місцевому рівні, де у владі переважали консервативні сили. До кінця 2020 р. у 94 муніципалітетах були проголошені так звані «зони, вільні від ЛГБТ» або «вільні від ЛГБТ-ідеології», які на практиці передбачали захист «дитячої моралі» або висловлення опозиції одностатевим шлюбам, які в Польщі не є легалізованими. У 2021 р. Європейська комісія попередила Польщу, що такі кроки суперечать законодавству ЄС про протидію дискримінації, й зрештою того ж року вона розпочала юридичну процедуру у зв'язку з порушенням. Процедура була закрита у лютому 2023 р. після того, як частина польських муніципалітетів відкликали анти-ЛГБТ-резолуції через загрозу втрати фінансування або ж вони були скасовані в судовому порядку (“EU ends legal action against Poland over anti-LGBT zones”, 2023).

Обмеження ЗМІ. «Право і справедливість» за врядування в Польщі також здійснювали кроки зі взяття під контроль інформаційного простору. У 2016 р. вона взяла під контроль профільний регулятор – Національну раду з питань радіомовлення і телебачення. Він, за оцінками профільних медійних організацій (“Poland: Media freedom at a crossroads”, 2023), використовував свої повноваження для переслідування незалежних мовників: приміром, у 2023 р. приватна радіостанція Radio Zet отримала штраф у розмірі понад 107 тис. євро за поширення інформації, яка «суперечила

польським національним інтересам»; такою інформацією став репортаж журналіста Radio Zet про те, що президент України В. Зеленський вирушив до США в грудні 2022 р. нібито без відома польських спецслужб (“Polish broadcaster gets half million zloty fine”, 2023).

Іншими важелями впливу на медійний простір польською владою були використання бюджетних коштів для розміщення реклами в лояльних ЗМІ та позбавлення такого заробітку незалежних мовників. Обурення польських медіа викликала спроба «Права і справедливості» у 2021 р. запровадити податок на рекламу, який би мав вдарити по їхніх і без того незначних доходах в умовах активного субсидування державних ЗМІ (Бабакова, 2021а). Інший закон, який мав би заборонити у Польщі діяльність ЗМІ з мажоритарною часткою власності за межами Європейської економічної зони та подавався як спосіб протидії впливу авторитарних держав штибу Росії та Китаю, вважався засобом тиску на конкретний комерційний канал TVN, який став головним майданчиком для польської опозиції в часи урядування «Права і справедливості» та власником якого була американська медійна група Warner Bros. Discovery (Marcisz, 2021).

Додатково польській владі закидали взяття під контроль суспільного мовника TVP, суспільного радіо «Польське радіо» та національного інформаційного агентства PAP, мовлення яких було непропорційно зосередженим на «Праві і справедливості» та упередженим щодо опозиційних сил. Лише за офіційними даними Національної ради з питань радіомовлення і телебачення, у другому кварталі 2023 р. владна коаліція Польщі отримувала 80% ефірного часу з-поміж усіх політичних сил на TVP, причому на «Право і справедливість» припадали 73%, а решта мовлення розподілялось між опозиційними партіями і було «в переважній більшості негативним» (Samut, 2023b). Іншим кроком на шляху до посилення контролю над медійним простором Польщі стала купівля контрольованою урядом Польщі нафтопереробною компанією PKN-Orlen у 2021 р. мережі місцевих газет та вебсайтів Polska Press, яка подавалась як бізнес-ініціатива, але супроводжувалась масовими звільненнями персоналу та більш позитивним висвітленням діяльності уряду Польщі (“Poland: Media freedom at a crossroads”, 2023).

Назагал, популярна соціальна політика «Права і справедливості», а також наголос на питаннях національної безпеки, який став особливо актуальним після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. поєднувались із підважуванням ліберально-демократичних інститутів, вживанням дій, які суперечили засадничим цінностям ЄС: демократії, верховенству права, дотриманню прав людини, зокрема пов'язаних із правами меншин. Станом на 2021 р. укладачі Індексу ліберальної демократії визначили Польщу як державу з найбільш стрімким регресом у бік автократії за останнє десятиріччя – нарівні з Угорщиною, яка посіла в тому рейтингу друге місце (“Poland is world’s ‘most autocratizing country’, finds democracy index”, 2021). Польща за урядування «Права і справедливості» по суті залишалась демократичною державою, але ініційовані нею процеси засвідчили відкат від демократії та підрив ліберальних цінностей ЄС.

Угорщина поруч із Польщею найчастіше наводиться як приклад держави – члена Європейського Союзу, де вкорінились неліберальні тенденції. Знову-таки, попервах євроінтеграційний «відмінник» Східної Європи перетворився на виразника концепту «неліберальної демократії» та асоціюється з постійними конфліктами з ЄС – від питань дотримання прав людини до участі в дискусіях про стратегічний рух європейського інтеграційного проєкту. Для Я. Качинського, який у 2011 р. проголосив намір створити «Будапешт у Варшаві» (“«Настане день, коли у Варшаві буде Будапешт»”, 2011), угорський політичний режим, що набував ознак неліберальної демократії, слугував взірцем подальших перетворень.

Підґрунтя для одноосібного приходу до влади у 2010 р. партії В. Орбана FIDESZ заклала виборча система Угорщини, яка від самого початку через свої особливості (насамперед співіснування виборчих списків та мажоритарних виборчих округів) віддавала перевагу великим політичним силам. Власне, Угорщина стала єдиною з колишніх комуністичних держав Східної Європи, яка вирішила не ухвалювати нового Основного закону, а лише внесла поправки у потворений під комуністичним впливом текст 1949 р. Імовірно припущення полягало в тому, що в умовах насиченої політичної конкуренції жодна партія не зможе здобути одноосібної більшості (Benková, 2019). Але вже перші демократичні вибори в Угорщині у 1990 р.

показали, що це не так: переможцем став правоцентристський «Угорський демократичний форум», який здобув 25% голосів, але отримав 43% місць у парламенті. Так само FIDESZ в альянсі з Християнсько-демократичною народною партією (KDNP) здобув 53% голосів, але отримав 68% місць у парламенті на виборах 2010 р. На практиці це вперше дало одному політичному центру в Угорщині фактично нероздільну владу – аж до зміни Конституції без будь-якої здатності опозиції вплинути на цей процес.

Варто коротко зупинитись на чинниках, які привели партію В. Орбана до такої карколомної (та безпрецедентної) перемоги. По-перше, вибори відбулись, коли Угорщина все ще потерпала від наслідків глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр., яка, як уже зазначалось вище, вдарила по владних елітах переважної більшості держав Європейського Союзу, змушених запроваджувати програми жорсткої економії. Ї хоча заходи в межах єврозони, приміром, безпосередньо Угорщини не стосувались, тодішній коаліційний лівоцентристський уряд Угорської соціалістичної партії (MSZP) та ліберального Альянсу вільних демократів (SZDSZ) на чолі з лідером MSZP Ф. Дюрчанем після непереконливої перемоги на виборах 2006 р. подав у відставку, поступившись технократичному уряду Г. Байнаї. Кризу поглибили підкинули опубліковані ЗМІ записи розмов Ф. Дюрчана з однопартійцями, де він фактично визнавав, що брехав виборцям під час кампанії 2006 р. про майбутню фінансову політику свого уряду. Цей інцидент В. Орбан не раз буде використовувати в подальшій риториці, покладаючи на своїх ліволіберальних політичних опонентів відповідальність за те, що вони «ввели виборців в оману та урядували проти них» (“Orban: Socialist-Liberal govt turned against people”, 2021).

Таким чином, провідні ліві та ліберальні сили Угорщини на 2010 р. були дискредитовані; права альтернатива у вигляді крайньої правої партії «Йоббік», що будувала свою кампанію на звинуваченні «космополітичних» еліт у фінансовій кризі та етнічному націоналізмі, була неприйнятною для широкого загалу. Це й проклало шлях для перемоги правого центру, репрезентованого альянсом FIDESZ-KDNP, на парламентських виборах 2010 р.

Одним із перших кроків «супербільшості» В. Орбана стало ухвалення нової Конституції Угорщини у 2011 р. Документ був розроблений без широкої консультації із суспільством та опозицією, а його обговорення у парламенті тривало менш як два тижні (Bánkuti et al., 2012), що не випадково призвело до його характеристики як «однопартійної Конституції» (Bogaards, 2018). К. Ковач і К. Шеппеле ідуть ще далі, стверджуючи, що новий Основний закон Угорщини ґрунтується на «суперечливому, націоналістичному, історичному та релігійному наративі», а кроки угорської влади скасували «практично всі механізми контролю над виконавчою владою, які вдалося встановити» після ліквідації комуністичного ладу у 1989-1990 рр. (Kovács & Scheppele, 2018).

Серед ключових змін у новій угорській Конституції було скорочення кількості депутатів парламенту удвічі – з 394 до 199. Ця зміна потребувала зміни виборчих округів у країні, що, знову-таки, вирішувала саме парламентська провладна більшість. Крім того, новий Основний закон Угорщини запровадив поняття «кардинальних законів», або законодавства, яке має регулювати окремі, чітко визначені в Конституції питання – офіційно це «основоположні конституційні права та основоположні інституції державного управління» (“The legislative process”, n.d.), – причому його ухвалення та зміна потребує більшості у дві третини голосів.

Існування «кардинальних законів», як констатував у 2018 р. Норвезький Гельсінський комітет, «може легко призвести до надмірного посилення політичних уподобань нинішньої влади і ускладнити майбутні реформи» (“Democracy and human rights at stake in Hungary”, 2018). Так сталося і у випадку визначення меж нових виборчих округів Угорщини, які регулював «кардинальний закон», у результаті чого великі за чисельністю населення округи охопили населені пункти, які голосували за опозиційні FIDESZ партії, а менші – навпаки, там, де були виборці тодішньої угорської влади. Станом на 2022 р. зі 106 виборчих округів Угорщини 25 не відповідали стандарту Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), згідно з яким їхній розмір не повинен відрізнятись більш як на 10% (“Hungary parliamentary elections and referendum 2022”, 2022, p. 11). Спостерігачі БДІПЛ на виборах відзначали «помітно

нерівномірний розподіл зареєстрованих виборців між округами» з відхиленням до 33%, що «суперечить принципу рівного виборчого права» (“Hungary parliamentary elections and referendum 2022”, 2022, p. 11).

Так само, як це було зроблено пізніше у Польщі, уряд В. Орбана домігся призначення в Конституційний суд своїх суддів, а також заклав утворення нового органу суддівського нагляду – Національна судова рада, яка замінила колегію суддів і керується однією людиною, збільшуючи вплив на процес призначення та звільнення суддів. Першу очільницю Національної судової ради Угорщини Т. Гандо звинувачували у тісних зв'язках із В. Орбаном (Міклоші, 2023).

Іншим кроком угорської влади стало посилення контролю над засобами масової інформації. У 2010-2011 рр. були ухвалені пакети законів про регулювання медійного простору, відповідно до яких було утворено Національне управління з питань ЗМІ та комунікацій (NMHH) – орган, який отримав повноваження штрафувати ЗМІ за досить розмитими критеріями, а також було запроваджене зобов'язання реєструвати всі ЗМІ при урядовому регуляторі – Раді з питань ЗМІ. Додатково у 2011 р. уряд Угорщини створив Цільовий фонд підтримки медіа-послуг (MTVA), покликаний інтегрувати всі державні та суспільні медіа, включно з державним інформаційним агентством Угорщини МТІ. Європейська федерація журналістів у 2019 р. констатувала, що діяльність MTVA позначена незбалансованістю в бік опозиційних сил та надмірним фаворитизмом щодо державної влади, а фінансування фонду та його робота не відповідають критеріям прозорості (“New report: Hungary dismantles media freedom and pluralism”, 2019). Інший показовий приклад діяльності угорських державних ЗМІ: під час останньої передвиборчої кампанії 2022 р. кандидат у прем'єр-міністри Угорщини від об'єднаної опозиції П. Маркі-Зай отримав тільки 5 хв прямиоефірного часу на головному телеканалі угорського суспільного мовлення М1 (Тужанський, 2023).

Консолідація контролю над угорськими засобами масової інформації продовжилась і після перших спроб у 2010-2011 рр. У 2018 р. уряд Угорщини утворив Центральноєвропейський фонд преси та медіа (KESMA), в управлінні якого перебувають майже 500 загальнонаціональних та регіональних угорських ЗМІ.

Прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан особисто втрутився у формування KESMA, окремим указом встановивши, що створення цього фонду відповідає «національним стратегічним інтересам». Серед завдань KESMA згадується зокрема сприяння «формуванню угорського публічного дискурсу, заснованого на національних цінностях, та вихованню наступного покоління національних цінностей» в угорських громадах (Преамбула до Статуту Фонду, б.д.).

Делегація Європейського парламенту в березні 2023 р. опублікувала звіт за підсумками візиту в Угорщину та аналізу свободи медіа, зокрема й роботи KESMA. Європарламентарі дійшли висновку, що цей Фонд слугує інструментом придушення діяльності незалежних угорських засобів масової інформації (Халмай, 2023). Оглядачі також звертали увагу на те, що KESMA став «централізованим медіахабом» керівної партії Угорщини, дозволивши їй здійснювати неформальний контроль за національним медійним простором (Nagy, 2024).

Зрештою, ще одним напрямом зусиль із централізації інформаційного простору в Угорщині стало створення у 2020 р. Megafon – структури, яка об'єднала угорських онлайн-впливовців для «посилення голосу правих і балансування панівного лівого мейнстріму в інтернеті» (“Orbán’s social media mouthpiece Megafon”, 2024). Створення Megafon стало наслідком місцевих виборів в Угорщині у 2019 р., коли FIDESZ зазнав поразки у великих угорських містах, пов'язавши це з відсутністю роботи з молодшою когортою виборців, які переважно споживають інформацію онлайн, а не через традиційні ЗМІ. Лише за перші п'ять місяців 2024 р., напередодні виборів до Європейського парламенту, Megafon витратив на просування реклами у соцмережі «Фейсбук» понад 1,7 млн євро – більше, ніж будь-яка інша політична партія в Європейському Союзі (“Orbán’s social media mouthpiece Megafon”, 2024).

Як і в Польщі, в Угорщині занепад свободи медіа та плюралізму наклався на загальний відкат демократії, що безпосередньо суперечить засадничим цінностям Європейського Союзу.

Іншим виразником усе більшої розбіжності між Європейським Союзом та Угорщиною стала тема міграції. Після перемоги на виборах у 2014 р. FIDESZ на чолі з В. Орбаном розпочали активно послуговуватись антимігрантською риторикою.

Спільно з іншими країнами «Вишеградської групи» Угорщина заявила, що виступає проти розміщення мігрантів із країн Близького Сходу на своїй території відповідно до механізму солідарності. В угорському інформаційному просторі ці заяви супроводжувались відповідною медійною кампанією, яка наголошувала на імміграції як загрозі національній ідентичності та «цінностям християнської Європи». У результаті станом на 2018 р. 63% жителів Угорщини – найбільший показник у Європейському Союзі – називали міграцію проблемою, а не можливістю, для ЄС (“Special Eurobarometer 469”, 2018).

Антиіммігрантська кампанія уряду Угорщини супроводжувалась публічними конфліктами з Європейським Союзом щодо правил надання притулку. У країні криміналізували незаконний перетин кордону, а також почали будувати паркан для відвадження нелегальних мігрантів на кордоні із Сербією, що стало прикладом і для інших європейських держав у той час. Уже згаданий позов до Суду Європейського Союзу проти Польщі, Угорщини та Чехії через порушення міграційних правил ЄС Угорщина прогнала ще у грудні 2020 р. У червні 2024 р. через ігнорування рішення Суду ЄС Угорщиною Суд виніс ще один вирок, наклавши на державу-порушницю 200 млн євро штрафу разом із додатковим щоденним штрафом у 1 млн євро за невиконання рішення (“Asylum policy: Hungary is ordered to pay”, 2024). Станом на осінь 2024 р. Угорщина все ще вела переговори з Європейською комісією щодо виконання цього рішення.

Щонайменше одна з цілей антиіммігрантської кампанії FIDESZ керувалась політичними розрахунками (Halmai, 2015): це була спроба нейтралізації потенційного електорального суперника – крайньої правої партії «Йоббік», яка попри свою антисемітську та націоналістичну риторику фінішувала третьою на виборах 2010 і 2014 рр. (Hutt, 2022; Szombati, 2015; Kerekó, 2017). Ця кампанія також засвідчила відносну ефективність цієї політтехнології для мобілізації угорських виборців. Наступною її мішенню став угорсько-американський мільярдер Дж. Сорос, чий фонд, як відомо, свого часу оплатив навчання В. Орбана в Оксфорді, коли той був студентом. Кампанія проти Дж. Сороса будувалась довкола тези, що він керує прихованою міжнародною «ліволіберальною» мережею, метою якої є завезти

мільйони іммігрантів до Європи з метою сприяння «культурній контрреволюції» (Kingsley, 2018). У цьому ж ключі була ухвалена поправка до Основного закону Угорщини у травні 2018 р., згідно з якою в країні заборонено оселятися «будь-якому іноземному населенню» (Trócsányi, 2018).

Відповідна риторика стала однією з провідних у передвиборчій кампанії партії влади Угорщини у 2018 р.: разом із Дж. Соросом вона змальовувала ворогом угорської національної ідентичності інституції Європейського Союзу. Тільки за попередній, 2017 р, угорська влада замовила реклами на 250 млн доларів, темою якої була протидія Брюсселю і Дж. Соросу.

Саме під приводом протидії «мережі» останнього уряд Угорщини ініціював ухвалення у червні 2018 р. пакета законів під назвою «стоп Сорос», який криміналізував допомогу в поданні заяв на отримання притулку в Угорщині, заборонив будь-яким особам або організаціям надавати допомогу нелегальним іммігрантам та запроваджував податок на іноземні пожертви неурядовим організаціям, які «підтримують міграцію». Супроводжувала ці законодавчі ініціативи зміна угорського Основного закону в липні 2018 р, згідно з якою «здійснення права на зібрання не може бути пов'язане з порушенням права інших осіб на приватне і сімейне життя або житло» (“Hungary's 7-Year-Old Constitution Is Amended for the 7th Time”, 2018). Кампанія влади Угорщини проти Дж. Сороса призвела до припинення діяльності підтримуваних ним Фондації «Відкрите суспільство» та Центральноєвропейського університету за межі держави.

Пакет законів «стоп Сорос» спонукав Європейську комісію у липні 2019 р. звернутись до Суду Європейського Союзу після того, як її не задовольнили відповіді Угорщини щодо відповідності законодавства праву ЄС (“Commission takes Hungary to Court for criminalising activities”, 2019). У листопаді 2021 р. Суд Європейського Союзу підтвердив порушення з боку Угорщини, вказавши, що криміналізація діяльності з допомоги шукачам притулку «впливає на здійснення прав, гарантованих законодавством ЄС, щодо допомоги тим, хто просить про міжнародний захист» (“EU court slams Hungary's 'Stop Soros' law”, 2021).

Зазначимо, що це був не перший випадок, коли виконавчий орган ЄС ініціював провадження проти Угорщини. Приміром, ще раніше, у грудні 2017 р., він звернувся до Суду ЄС через угорський закон, який «опосередковано дискримінує та непропорційно обмежує пожертви з-за кордону на користь організацій громадянського суспільства» (“Infringements -European Commission refers Hungary”, 2017). Суд ЄС визнав у червні 2020 р., що закон встановлював обмеження на неурядові організації, які не відповідали європейському законодавству (“The restrictions imposed by Hungary on the financing”, 2020). Хоча в результаті Угорщина скасувала цей закон (“Hungary to revoke 2017 anti-NGO law”, 2021), у 2023 р. угорська влада ініціювала створення Управління із захисту суверенітету, яке отримало повноваження контролювати закордонне фінансування неурядових організацій, ЗМІ та публічних осіб та ініціювати кримінальні провадження проти них. У жовтні 2024 р. Європейська комісія звернулась до Суду Європейського Союзу для оцінки, чи порушує відповідне законодавство Угорщини законодавство ЄС (“EU Sues Hungary Over Russian-Style Sovereignty-Defense Law”, 2024).

Окрім Дж. Сороса та Брюсселя, угорська влада спрямовувала інформаційну кампанію проти ЛГБТ-спільноти. Влада Угорщини протягом 2020 р. заборонила процедуру юридичної зміни статі та всиновлення представниками ЛГБТ-спільноти, а також внесла поправки до Основного закону, закріпивши, що «матір – це жінка, а батько – це чоловік, а також захист права дітей на ідентичність «відповідно до їхньої статі при народженні» та їхнього права на освіту «відповідно до конституційної ідентичності нашої країни та системи цінностей, заснованої на християнській культурі» (Vonny et al., 2023).

У червні 2021 р. в Угорщині ухвалили закон проти протидію педофілії та захист прав дітей, який, серед іншого, обмежував доступ неповнолітніх до контенту та реклами, які «пропагують або зображують» так зване «відхилення від самоідентичності, що відповідає статі при народженні, зміну статі або гомосексуальність». Обмежувальні заходи проти представників ЛГБТ-спільноти, передбачені цим законом, виправдовували необхідністю захисту дітей від «шкідливого контенту»; угорські ЗМІ неодноразово повідомляли про штрафи проти

книгарень, які не закривали обкладинки книг із ЛГБТ-тематикою, або перевірку відповідних мультфільмів (Goujard, 2022).

У Європейській комісії констатували, що ці законодавчі зміни порушують низку положень установчих актів ЄС, вторинного законодавства ЄС та Хартії Європейського Союзу про основні права, та почали процедуру порушення у липні 2021 р. (“EU founding values: Commission starts legal action”, 2021). Зрештою, у червні 2022 р. Європейська комісія звернулась до Суду ЄС щодо цього угорського законодавства (“Commission refers HUNGARY to the Court of Justice”, 2022).

Як і у випадку Польщі, щодо Угорщини також було активовано статтю 7 Договору про ЄС. У вересні 2018 р. Європейський парламент проголосував за схвалення звіту про верховенство права в Угорщині, підготовленого європарламентаркою від Нідерландів Дж. Сарджентіні, ініціювавши процедуру через підозру порушення цією державою засадничих цінностей ЄС. У звіті Дж. Сарджентіні підкреслювалось занепокоєння порушенням в Угорщині конституційної та виборчої систем, недоторканності приватного життя та захисту даних, свободи вираження поглядів та наукової свободи. Знову-таки, як і у випадку з Польщею, процедура статті 7 щодо Угорщини не перейшла далі етапу розгляду питання на Раді Європейського Союзу – попри неодноразові заклики як громадянського суспільства та міжнародних експертів, так і Європейського парламенту: тільки в січні 2024 р. він прямо заявив, що угорський уряд загрожує цінностям та інституціям ЄС (“The Hungarian government threatens EU values”, 2024). Комісар Європейської комісії з питань правосуддя Д. Рейндерс тоді заявив, що подальшому руху процедури за статтею 7 Договору про ЄС щодо Угорщини заважає побоювання, що для неї не знайдеться необхідного консенсусу (Liboreiro, 2024).

Водночас щодо Угорщини було вперше задіяно іншу штрафну процедуру на рівні Європейського Союзу. У грудні 2020 р. був ухвалений Регламент про загальний режим обумовленості для захисту бюджету Європейського Союзу, відповідно до якого порушення принципів верховенства права, які загрожують раціональному управлінню бюджетом ЄС, можуть стати підставою для блокування виділення коштів державі-порушниці з певних фондів ЄС (“Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the

European Parliament”, 2020). Водночас підкреслюється, що ця процедура є відмінною від процедури, передбаченої статтею 7 Договору про заснування ЄС. Угорщина та Польща намагались оскаржити цей механізм у Суді Європейського Союзу, але невдало (“Measures for the protection of the Union budget”, 2022).

У грудні 2022 р. Рада Європейського Союзу застосувала механізм обумовленості до Угорщини, заблокувавши виділення приблизно 6,3 млрд євро з фондів гуртування ЄС, які слугують допомогою у вирівнюванні економічної ситуації серед держав-членів (“COUNCIL IMPLEMENTING DECISION (EU) 2022/2506”, 2022). Додатково у 2021 р. ЄС ухвалив Регламент про спільні положення, який прив’язував використання коштів із восьми фондів ЄС, визначених семирічним бюджетом 2021-2027 рр., до дотримання державою-членом Хартії Європейського Союзу про основні права. У тому-таки грудні 2022 р. Європейська комісія вирішила заморозити 22 млрд євро, призначених для Угорщини, через невідповідність умовам, пов’язаним із незалежністю судової влади, свободою наукової діяльності, правами ЛГБТ та системою надання притулку (Abnett & Strupczewski, 2022). Частина цієї суми, 10,2 млрд євро, було розблоковано у грудні 2023 р., після того, як Європейська комісія визнала задовільними законодавчі зміни, здійснені в Угорщині для посилення незалежності судової влади (“Commission considers that Hungary's judicial reform”, 2023).

Крім механізму статті 7 Договору про заснування ЄС та бюджетної обумовленості, Угорщина стала об’єктом низки інших проваджень Європейської комісії, пов’язаних із порушенням засадничих цінностей ЄС: від верховенства права до обмеження прав людини, як-то свободи слова та зібрань, а також прав представників меншин (“Conflicts between the EU and Hungary between 2010-2020”, 2021).

Угорський випадок став ще одним показовим прикладом відкату демократії в державі, яка демонструвала один із найкращих темпів прогресу у втіленні необхідних для приєднання до європейського інтеграційного проекту демократичних та ринкових реформ. К. Шеппеле (Scheppele, 2022) ґрунтовно показала, як владі В. Орбана вдалось із 2010 р. перекроїти політичну та виборчу систему Угорщини з тим, аби за

формального збереження демократичних інститутів (парламенту, вільних виборів тощо) утримувати владу – починаючи від уже згаданих конституційних реформ до легалізації голосування угорської меншини в сусідніх державах, щодо якої стандарти перевірки достовірності голосування суттєво нижчі, ніж у випадку, приміром, угорської діаспори. А. Шмідт (Schmidt, 2023) зауважує, що неліберальні зміни в політичному режимі Угорщини, ініційовані В. Орбаном, були попервах поступовими, покликаними «не привертати зайвої уваги за кордоном», та спирались на розрахунок недостатньо жорсткої реакції Європейського Союзу: «Саме так йому вдалося залишитися в ЄС і продовжувати отримувати субсидії та пільги ЄС, навіть якщо він ухвалював закони, що виходили далеко за межі європейських норм» (Schmidt, 2023, р. 66).

Послаблення незалежності судової влади, обмеження прав груп, які становлять меншини, перешкоджання діяльності незалежних від владних еліт ЗМІ та неурядових організацій – ці «неліберальні тенденції» в Польщі та Угорщині, як їх визначають Л. Андерс і А. Лоренц, призвели до того, що колишні лідери демократизації та європеїзації «розглядаються як яскраві приклади відступу від демократії» (Anders & Lorenz, 2021, р. 1), а їхні дії стали порушенням засадничих цінностей Європейського Союзу.

Висновки до Розділу 2

Після усунення комуністичного режиму в регіоні Східної Європи постопозиційні еліти нових демократичних держав отримали нагоду втілити багаторічне гасло «повернення до Європи», яке стало їхнім *raison d'être* в умовах обмеження свободи слова та думки й радянського впливу. Як історичні, так і геополітичні умови кінця ХХ – початку ХХІ ст. склались на користь сценарію об'єднання Європейського континенту в межах єдиного інтеграційного проекту, який зміг не лише втілити початкову місію недопущення великої війни на континенті, а й розбудував інституції та практики, орієнтовані на демократію та індивідуальний добробут.

Процес інтеграції Східноєвропейських держав був, образно кажучи, напрямом з двостороннім рухом: зміни належало здійснити як Європейським Співтовариством, що у 1990-х рр. перетворились на Європейський Союз, так і самим потенційним членам. ЄС потрібно було внутрішньо підготуватись до розширення, визначити, за якими саме критеріями допускати нових членів, аби цей процес був справедливим і не підважив внутрішньої єдності ЄС. У цьому процесі викристалізувались і засадничі цінності європейського інтеграційного проєкту, на дотримання яких повинна зважати кожна держава-член: демократія, верховенство права, дотримання прав людини та її основних свобод, пізніше – повага до прав людей, що належать до меншин. З боку ж держав-членів належало переконати ЄС у необхідності якнайшвидшого вступу та засвідчити готовність до якнайшвидшого втілення висунутих умов.

Зрештою, остаточний вступ східноєвропейських держав до Європейського Союзу у 2004 та 2007 рр. засвідчив успіх європейського інтеграційного проєкту, його здатність спонукати до демократичних і ринкових трансформацій шляхом пасивних та активних важелів, що заклало підґрунтя до подальших зусиль ЄС із розширення на схід.

Водночас подальші кризові процеси – починаючи з глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр., вторгнення Росії в Україну у 2014 р., міграційної кризи (з 2015 р.) тощо – засвідчили й суттєві недоліки подальшої взаємозалежності учасників європейського інтеграційного проєкту, об'єднаних складною інституційною та законодавчою структурою. ЄС не зміг забезпечити оперативного та задовільного реагування на ці кризи, поглибивши розкол між наддержавною європейською ідентичністю, яка базується на абстрактних, проте універсальних європейських цінностях, та ідентичностями національними, утвердженню яких сприяли послаблення владних еліт унаслідок криз і запит європейських суспільств на більш спроможну альтернативу, яка враховує їхні сентименти та ресентименти.

Польща та Угорщина стали одними з яскравих виразників цього протистояння. Дії польських (2015-2023 рр.) та угорських (з 2010 р.) владних еліт часто відступали від засадничих цінностей ЄС і провокували пряму конфронтацію як із іншими державами-членами, так і з наддержавними європейськими інституціями, що є

виразниками європейських цінностей. В обох країнах за цей період спостерігався (або спостерігається) загальний відкат демократії: обмеження плюралізму, перекроювання демократичних інститутів на користь владних еліт, консолідація медійного простору, наступ на окремі права людини та основні свободи тощо.

Такі протистояння виражалися у процедурах порушення, ініційованих Європейською комісією; судових рішеннях Суду Європейського Союзу, уповноваженого інтерпретувати європейське законодавство; в окремих випадках – фінансових санкціях. Водночас, варто наголосити, єдиний механізм притягнення до відповідальності за порушення засадничих цінностей ЄС, передбачений статтею 7 Договору про заснування Європейського Союзу, так і не був застосований.

РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ВПЛИВУ НЕЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ ІНТЕГРАЦІЮ

3.1. Концептуалізація політичних режимів на основі неліберальних цінностей: теоретична модель

Демократичний відкат, євроскептицизм, навіть агресія в бік Брюсселя, виразниками яких стали згадані в попередньому розділі Польща та Угорщина, можуть свідчити про ознаки кризи європейського інтеграційного проєкту. Хоча в цих державах відрізняються політичні системи, а процеси «неліберального» повороту, описані вище, мали свої відмінності, все ж можна виокремити кілька спільних рис, що лежали в їхній основі (і які, як можна потвердити, справджуватимуться й для інших країн, які репрезентують подібний тренд). Виявлення цих рис дозволить концептуалізувати те, як неліберальні цінності виявляються в політичних режимах, запропонувавши більш-менш загальну модель.

Не меншим викликом залишається й оцінка неліберальних цінностей, про яку коротко згадувалось у Розділі 1. Проблема полягає щонайменше в тому, що наявні довготривалі опитування цінностей не визначали неліберальні цінності як такі. Крім того, такі дослідження, як уже зазначалось, можуть не відображати поведінку політичних еліт, яка є виразником неліберальних цінностей у своїй державі. Альтернативний підхід може полягати у використанні експертних оцінок або синтетичних показників, які поєднують соціологічні дані з експертними вимірюваннями. Це дозволить більш повно простежити неліберальні тенденції в Польщі та Угорщині та порівняти їх із ситуацією в Європейському Союзі, а також охарактеризувати їх у контексті європейської інтеграції.

Насамкінець, хоча це і не є основним фокусом цього дослідження, неможливо оминати і те, як можуть співвідноситись неліберальні цінності із ситуацією в Україні, яка декларує інтеграцію в євроатлантичну спільноту як частину не просто своєї зовнішньої політики, а й політичної ідентичності, що підкріплюється і відповідними

соціологічними опитуваннями. При цьому потрібно робити допущення з огляду на те, що щонайменше з огляду на повномасштабне російське вторгнення, яке триває з 2022 р., та збройний конфлікт меншої інтенсивності, який триває з 2014 р., Україна має об'єктивні підстави для обмеження певних демократичних інститутів, а також не перебуває в тих само умовах, що її «колеги» у Східноєвропейському регіоні у 1990-2000-х рр. під час свого процесу євроінтеграції.

Осмисленню тенденцій, які призвели до підважування європейського інтеграційного проєкту ізсередини, та поясненню причин, з яких основоположні цінності Європейського Союзу порушуються його ж державами-членами, присвячена низка розвідок. Охоплення їх усіх вийшло б за межі цього дослідження, тож у подальшому викладі зосередимось на викоремленні провідних характеристик і причин, які застосовують для опису принаймні польського та угорського випадків.

Серед структурних чинників, які є характерними для держав – виразників неліберальних цінностей, пропонується виокремити такі: демократичний інструменталізм; популізм / євроскептицизм; звернення в минуле, або «політика вічності» (термін, запропонований Т. Снайдером (2020)).

Нижче буде більш детально описано ці явища та запропоновано модель неліберального політичного режиму, в якій згадані структурні чинники постають у ролі «стовпів» режиму та співвідносяться з окремими ліберальними цінностями Європейського Союзу. Тут варто нагадати, що, як зазначено у статті 2 Договору про ЄС, об'єднання ґрунтується на таких спільних для його держав-членів цінностях, як «повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, зокрема прав людей, що належать до меншин», причому окремо підкреслюється, що в суспільствах держав-членів панують «плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками» («Treaty on European Union», 1992).

Демократичний інструменталізм. Як було показано в Розділі 2, Польща та Угорщина держави з неліберальними тенденціями не здійснили повноцінний перехід від демократії до автократії. У цих державах збереглись життєздатні атрибути демократичного ладу: виборність влади, функціональний парламент, механізми

впливу громадян на процес ухвалення рішень у державному апараті. Що ж вирізняє обрані нами держави, то це використання відповідних демократичних інститутів з інструментальною метою – від проведення власної політики, керованої ідеологічними міркуваннями, до утримання влади в межах демократичної системи без її повного демонтажу. Це явище пропонуємо називати демократичним інструменталізмом.

Цінності ЄС не конкретизуються в установчих документах Європейського Союзу, але рішення Європейської комісії, Суду Євросоюзу та Європейського парламенту щодо ініціювання штрафних процедур проти держав – порушниць цінностей (Польщі та Угорщини) дозволяють окреслити приклади, коли можна говорити про відступ від цінностей. Серед іншого, ідеться про кроки, які підважують незалежність судової влади (порушення цінності верховенства права); підважування плюралістичного характеру демократії, приміром, шляхом концентрації медійної власності в руках державного апарату чи створення привілейованих умов для партії влади (порушення цінностей демократії та свободи); ухвалення законодавчих та інших кроків, спрямованих на обмеження прав окремих категорій чи груп людей – жінок (Польща), ЛГБТ-спільноти (Угорщина) тощо (порушення цінностей свободи та поваги до прав людини). У досліджуваних нами країнах, таким чином, демократичний інструменталізм виявлявся у підважуванні плюралістичності; підважуванні верховенства права; упослідженні прав людини.

Укотре варто підкреслити, що відповідні кроки не призводять до ліквідації демократичного ладу, що засвідчують і відповідні дослідження. До прикладу, в авторитетному Economist Democracy Index, складеному The Economist Intelligence Unit (яке буде більш детально розглянуте далі), Польща та Угорщина з 2006 р. по 2023 р. обидві засвідчили відкат демократії: Польща – з 7,3 до 7,2; Угорщина – з 7,5 до 6,7 (за 10-бальною шкалою), й обидві нині підпадають під категорію «недосконалих демократій» – але не гібридних чи авторитарних режимів (Democracy index, n.d.).

Популізм / євроскептицизм. Іншим структурним чинником неліберального політичного режиму є популізм – дискурсивна практика, в межах якої окремі політичні суб'єкти за допомогою комунікативних засобів формують сприйняття

політики за дихотомією «свій-чужий». Популізм є засобом комунікації для неліберальних політичних сил, які протиставляють себе зовнішній силі (часто абстрактній), що переслідує корисливу мету за рахунок «простого народу» (електорату): чинним політичним елітам чи певній третій стороні – від іммігрантів до «брюссельського диктату». Популістський дискурс пропонує маніхейське бачення добра і зла, подаючи тих, хто його породжує, як рятувальників «простого народу» від цього ворога; як того, хто наважується про нього говорити та кидати йому виклик. Невипадковими в цьому сенсі є апеляції до походження носіїв популістського дискурсу або спрямування його на конкретну аудиторію.

У контексті Польщі й Угорщини та загалом Європейського Союзу випадає говорити про більш специфічний різновид популізму – євроскептицизм, у якому негативною зовнішньою силою постає навіть не сам ЄС як ідея інтеграції, а наддержавні європейські інституції як носії та захисники європейських цінностей. Відлік євроскептицизму Т. Шопін пропонує вести саме з процесу перетворення Європейських Співтовариств на Європейський Союз у 1990-х рр. та першу опозицію переважання наднаціонального над національним, яка тоді починала формуватись (Chopin, 2015).

Співвідношення між поняттями «популізм» та «євроскептицизм» не завжди чітке; у розвідках можна знайти гібридні терміни на кшталт «євроскептичний популізм» (Csehi & Zgut, 2020) чи «популістський євроскептицизм» (Pirro et al., 2018). Інші, наприклад М. Кноер, пропонують говорити про «тандем» популізму та євроскептицизму; як вказує дослідниця, «однією об'єднавчою рисою всіх успішних популістських партій (у Європейському Союзі. – О.П.) є їхня посилена євроскептична і навіть націоналістична позиція» (Kneuer, 2018).

Польські та угорські еліти використовували інструменти популізму/євроскептицизму для просування власних політичних цілей. Е. Жгут у своєму комплексному дослідженні євроскептицизму Польщі та Угорщини вказує, що цей дискурс дозволяє їм представляти ЄС як «корумповане» об'єднання, яке «діє всупереч принципам демократії, а отже, не представляє загальну волю “народу”» (Zgut, 2021, p. 5). Не оминає вона увагою й інструменталістський характер

евроскептицизму у виконанні польських та угорських владних еліт: представлення Європейського Союзу (тобто наддержавних інституцій ЄС, а не ідеї європейської інтеграції як такої) як корумпованого й недемократичного дозволяє – щонайменше для внутрішньої аудиторії, на яку спрямовані відповідні меседжі – делегітимізувати критику описаного вище демократичного інструменталізму.

Хоча Польща та Угорщина у дослідженнях євроскептицизму часто розглядаються разом, варто вказати на одну важливу відмінність між ними. У випадку Угорщини, стверджує Е. Жгут, євроскептична риторика – яка доходить до порівняння ЄС із Радянським Союзом у плані утисків окремих держав-членів – керована переважно прагматичними та фінансовими міркуваннями (інакше кажучи, пов'язана з опортуністичною зовнішньою політикою), тоді як польські євроскептичні еліти ґрунтували свою комунікативну стратегію на конкретних ідеологічних засадах євроатлантизму. Відповідно, й співпраця угорських та польських неліберальних політичних еліт була продиктована насамперед прагматичними міркуваннями – «дозволити національним конституційним судам ігнорувати або змінювати рішення Суду ЄС», констатує Е. Жгут (Zgut, 2021, p. 5).

Звернення в минуле. Неліберальні політичні режими, які розглядаються в межах цього дослідження, активно використовували чи використовують покликання на історію для легітимізації власних дій. Націоналістичні сентименти, пов'язані з прагненням відновлення національного суверенітету, і польська, й угорська політичні еліти корінять у намаганнях виправити історичні кривди імперської доби на Європейському континенті, коли й Польща, й Угорщина з різних причин були позбавлені суверенітету чи державності як такої.

Спроможну теоретичну рамку для аналізу цього аспекту неліберальних політичних режимів пропонує Т. Снайдер, який розрізняє «політику неминучості» та «політику вічності». «Політика неминучості» в цьому сенсі спирається на детерміністське бачення оптимістичного поступу людства, наперед визначеного силами за межами нашого контролю, й не вимагає і не потребує активної участі людей. Часто цитованим прикладом цієї політики є сформульована Ф. Фукуямою теза про «кінець історії», який настав по завершенні «холодної війни» та мав призвести

до, в кінцевому підсумку, універсального прийняття ліберально-демократичного стандарту. Натомість «політика вічності» – це так само детерміноване, але циклічне бачення людського поступу – від однієї катастрофи до іншої, незмінне незалежно від будь-яких дій. Образно кажучи, для «політики неминучості» час – це пряма лінія, скерована у незмінно краще майбутнє; для «політики вічності» – коло, яке раз у раз скеровує на одні й ті ж загрози з минулого. Т. Снайдер також порівнює «політику неминучості» з «комою», а «політику вічності» – з «гіпнозом: ми спостерігаємо за круговертю циклічного міфу, аж поки не впадаємо у транс, а тоді – вчиняємо щось шокує за вказівками інших» (Snyder, 2017, p. 124).

Якщо «політика неминучості» відображає впевненість – чи навіть самовпевненість – політичних еліт у майбутньому, то «політика вічності» прокладає шлях до нації – «обложеної фортеці», оточеної ворогами з минулого, де на політичні еліти покладається виключне завдання цим ворогам протистояти. «Політика вічності» органічно доповнюється дискурсом популізму: існує зовнішній ворог, що загрожує нації («простим людям»), тоді як політичні еліти ухвалюють рішення на благо нації та для протистояння ворогам.

Польські та угорські неліберальні політичні еліти, вдаючись до «політики вічності», переслідують мету мобілізації національної історичної пам'яті. Обидві держави мали, беззаперечно, складну й подекуди трагічну історію націєтворення: приміром, Польща наприкінці XVIII ст. була розділена між трьома панівними на той час імперіями; Угорщина по завершенні Першої світової війни втратила дві треті території та приблизно три чверті населення за умовами Тріанонського договору 1920 р., наслідки чого описують поняттям «травма Тріанону» (“Exploiting the Trauma of Trianon”, 2021); в обох відібрав самоврядність комуністичний режим у добу «холодної війни». Однак інкорпорація трагічних сторінок історії в офіційну державну політику є саме політичним вибором. У нього може бути й суто інструменталістська мета: гуртування електорату довкола питання, яке подається як націєтворче (а отже, потенційно об'єднавче). І для польських, і для угорських неліберальних політичних еліт червоною ризикою такої мобілізації стала провідна тема захисту власного суверенітету чи, ширше кажучи, агентності у зовнішніх зносинах. Як зауважив

польський науковець і державний діяч П. Коваль, відповідні уряди в Польщі та Угорщині «цинічно експлуатують історичні посттравматичні синдроми суспільств, ... [перетворюючи] національні рани на націоналістичну політику» (Kowal, 2021). Хоча тема суверенітету порушувалась польськими та угорськими елітами й до приходу до влади Я. Качинського та В. Орбана, саме вони перетворюють їх на одну з основних складових державної політики – приміром, порівнюючи Європейський Союз із Радянським Союзом, наголошуючи на репресивній природі комунізму, і таким чином замикаючи коло «політики вічності», прирівнюючи загрозу комуністичного режиму із загрозою «брюссельського диктату».

Іншими виразниками звернення в минуле стала активізація історичних конфліктів, яка, вочевидь, переслідувала згадану вже інструменталістську мету мобілізації електорату. Приміром, у випадку Польщі можна навести порушення теми Волинської трагедії (українська інтерпретація) чи Волинської різанини (польська інтерпретація) – масових убивств польського населення протягом 1943-1945 рр., здійснених українськими націоналістами. У липні 2016 р. польський парламент проголосував за визнання масових вбивств поляків на Волині «геноцидом польського народу, вчиненим українськими націоналістами». Тема Волинської трагедії/різанини неодноразово порушувалась у діалозі з Україною польськими політичними елітами в контексті євроінтеграційних прагнень останньої. Навіть після зміни влади в Польщі наприкінці 2023 р. тамтешня еліта продовжує дотримуватись лінії, що невирішеність суперечливих історичних питань стане на заваді подальшій європейській інтеграції України.

Для Угорщини часів В. Орбана таку роль зіграла ставка на захист угорської меншини за кордоном, яка у 2011 р. була офіційно проголошена в Основному законі як елемент національної політики. Тут, знову-таки, варто наголосити зв'язок цієї політики з вище згаданою «травмою Тріанону», позаяк піклування про угорські меншини в сусідніх державах стало для Угорщини елементом конституювання національної ідентичності. Водночас угорська національна меншина стала не лише інструментом додаткової підтримки угорських політичних еліт на виборах (Scherpele, 2022), а й засобом здійснення зовнішньої політики та тиску на Європейський Союз.

Це засвідчили, серед іншого, угорсько-українські відносини та показове блокування Будапештом низки рішень щодо підтримки України саме з покликанням на недостатнє забезпечення прав угорської національної меншини.

З урахуванням викладеного нижче запропонована модель, згідно з якою демократичний інструменталізм, популізм і звернення в минуле утворюють три стовпи неліберальних політичних режимів, кожен із яких забезпечує власну функцію (див. Табл. 3.1). Ці складники також є антитезою певної цінності чи цінностей, що є засадничими для Європейського Союзу. Хоча це виходить за межі цього дослідження, та потенціал запропонованої моделі може бути перевірений на інших державах, підозрюваних у неліберальних тенденціях.

Таблиця 3.1. Теоретична модель «неліберального політичного режиму»

Аспект неліберального політичного режиму	Цінність-антитеза	Функція	Пояснення
Демократичний інструменталізм	Демократія, верховенство права, повага до прав людини, свобода	Інституційна функція	Створення інституційної рамки, яка відповідає формальним критеріям демократії та водночас підтримує неліберальний режим
Популізм	Рівність, повага до людської гідності	Комунікативна функція	Поширення та донесення відповідних меседжів у політичному дискурсі
		Функція легітимації	Відкидання зовнішньої критики (з боку інституцій ЄС)
Звернення в минуле	Свобода	Ідеологічна функція	Забезпечення ідеологічної опори політиці, що спирається на неліберальні цінності
		Функція легітимації	Відкидання внутрішньої критики (з боку альтернативних політичних сил)

Джерело: складено автором.

Запропонована модель також дозволяє під час оцінки неліберальних цінностей певної держави зосереджувати увагу на чітко визначених аспектах: стані демократичних інститутів; популістському дискурсі панівних політичних еліт; інструменталістському використанні історичного нарративу для легітимізації внутрішніх дій.

3.2. Використання міжнародних рейтингів для оцінки неліберальних цінностей у Польщі та Угорщині

Як уже аналізувалось у Розділі 1, не існує надійної та загальновизнаної методології оцінки цінностей з огляду на елюзивність цього концепту. Дослідники соціальних наук назагал покладаються на соціологічні опитування для побудови ціннісної картини суспільства; відповідні загальновизнані бази даних, насамперед «Світове дослідження цінностей», містять дані за тривалі відтинки часу та дозволяють не лише здійснювати порівняльний аналіз, а й відстежувати динаміку ціннісних змін як в окремій країні, так і в цілому регіоні. Приміром, П. Акалійський у вже згаданому раніше дослідженні показав, як вступ держав Східної Європи до Європейського Союзу, а також проголошення євроінтеграційного курсу в інших державах призвело до конвергенції їхніх цінностей з цінностями ЄС (Akaliyski, 2019). Його інша робота з одним зі співавторів останніх «Світових досліджень цінностей» К. Ветцелем також потвердила наявність ціннісного розколу на Європейському континенті залежно від геополітичних устремлінь держав – на відповідно євразійську та західну частини (Akaliyski & Welzel, 2019).

Можна навести й інші приклади подібних розвідок, та, на наш погляд, надмірне покладання на соціологічні дані в контексті дослідження цінностей може принаймні почасти викривити реальний стан справ щонайменше з трьох причин.

По-перше, соціологічні дані не диференціюють громадську думку та поведінку політичних еліт, які часто можуть відрізнитись і які не завжди вдається виявити. Л. Андерс і А. Лоренц (Anders & Lorenz, 2021) зауважували, що неліберальні політичні режими в Польщі та Угорщині користувались назагал високою підтримкою

з боку населення (зрештою, якби це було не так, то FIDESZ В. Орбана попри маніпуляції системою голосування не зміг би утримувати владу з 2010 р. без суттєвих потрясінь, а «Право і справедливість» у Польщі так само не отримувало б відносної більшості голосів на парламентських виборах 2019 і 2023 рр.). Водночас – на тлі конфліктів Варшави й Будапешта з Брюсселем – у цих державах опитування «Євробарометр» фіксували порівняно високі рівні підтримки членства в Європейському Союзі (див. нижче). Це видається тим паче цікавим, якщо врахувати, що образ «Брюсселя» фігурував (та, у випадку Угорщини, фігурує) у риторичній владних еліт у підкреслено негативному ключі.

Інакше кажучи, «Світове дослідження цінностей» не показало б суттєвого відступу Польщі та Угорщини від ліберальних цінностей ЄС; а часовий лаг, із яким воно здійснюється, на тлі динамічної політичної ситуації не обов'язково дозволить адекватно відобразити ціннісні зміни в цих двох країнах. Варто також згадати критика моделі Інглгарта-Ветцеля М. Галлера, який слушно наголошував на необхідності враховувати «заяви офіційних представників, урядові програми та декларації, промови президентів, національні цінності та цілі, висловлені в конституційних текстах, тощо» для оцінки «назагал глобальних чи переважних цілей держави» (Haller, 2002, p. 150). Ідеться про те, що аналіз національних цінностей не буде повним без урахування специфічної поведінки політичних еліт та державного апарату загалом, яку соціологічні опитування відобразити не у змозі.

Таким чином, більш прискіпливий аналіз може довести неповність або й неадекватність висновків, зроблених на основі аналізу соціологічних опитувань про цінності, пов'язану з їхніми об'єктивними обмеженнями – що було детально показано нами в контексті аналізу цінностей України та Росії на тлі повномасштабного вторгнення (Dobrzhanska & Pavliuk, 2024).

По-друге, складність полягає в самому концепті неліберальних цінностей. Через відсутність сталого визначення та відносну новизну не видається надто надійним покладання на те-таки «Світове дослідження цінностей» або інші багаторічні опитування щодо цінностей. Приміром, ставлення до такої цінності, як «демократія», що безумовно належить до засадничих цінностей Європейського

Союзу, фігурує не в одному опитуванні; натомість, приміром, оцінка «інструменталізації демократії» (визначення якої як цінності *per se* перебуває під питанням) – ні.

Наш аргумент полягає в тому, що невисокий рівень підтримки ліберально-демократичних цінностей у політичній системі чи суспільстві не завжди означатиме підтримку цінностей неліберальних; а отже, варто запропонувати альтернативні шляхи виміру власне «неліберальності».

По-третє, позаяк модель неліберального політичного режиму ґрунтується на різних «стовпах», оцінка неліберальних цінностей, на наш погляд, не обов'язково повинна походити з одного джерела. Інструменталізація демократичних інститутів та використання популізму політичними елітами – два визначені раніше «стовпи» авторської моделі «неліберального політичного режиму» – є суттєво відмінними феноменами, які важко інкапсулювати в конкретний перелік цінностей, з якими нації себе можуть чи не можуть співвідносити. Саме тому їхню оцінку пропонується шукати в інших джерелах, які дозволяють водночас здійснити порівняння визначених «неліберальних цінностей» з іншими країнами та для окремої країни з плином часу.

Відповідно, запропонований підхід для оцінки неліберальних цінностей ґрунтується на використанні іншого джерела інформації – міжнародних рейтингів, кожен із яких фокусується на окремому аспекті неліберального політичного режиму. З огляду на те, що кількісна оцінка таких визначених вище «стовпів» неліберального політичного режиму, як звернення в минуле, є фактично неможливою, для цілей цього аналізу були обрані два авторитетні міжнародні рейтинги, які оцінюють стан демократичних інститутів (що співвідноситься з визначеним вище демократичним інструменталізмом) у переважній більшості країн світу: Economist Democracy Index та Freedom in the World. У межах аналізу порівнюватиметься динаміка позиціонування Польщі та Угорщини в цих рейтингах відносно середнього показника в Європейському Союзі, а також розраховуватиметься кореляція відповідних показників із показником підтримки членства в ЄС на основі даних регулярних опитувань Європейської комісії «Євробарометр», що дозволить встановити,

наскільки вираження неліберальних цінностей у випадку цих країн відповідає чи не відповідає загальноєвропейській динаміці.

Перш ніж перейти до власне аналізу, потрібно визнати недоймитки, які супроводжують обраний метод оцінки неліберальних цінностей. Насамперед, як уже зазначалось, ідеться про непорівнюваність різних рейтингових оцінок, які здійснюються за цілковито відмінними методологіями й часто охоплюють різні вибірки держав (хоча інші автори роблять відповідні спроби – див., напр., Кондратенко, 2023). Кожен міжнародний рейтинг також розробляється на основі відмінних джерел інформації, в результаті чого оцінка навіть одного й того ж явища для однієї й тієї ж держави може не збігатись чи суттєво розходитись. Позаяк у цьому випадку йдеться про два індекси, що оцінюють стан демократії, результати розрахунків так само розглядатимуться як взаємодоповнювальні, а не виключні.

По-друге, варто зважати й на обмеженість самих рейтингів. Жоден із них не здатен уповні й безсумнівно точно описати досліджуване явище, надто коли йдеться про оцінку демократії. Варто визнати, що і до Economist Democracy Index, і до індексу Freedom in the World в різний час висувались претензії щодо прозорості розрахунків, методологічної упередженості та коректності інтерпретації результатів (Mainwaring et al., 2001; Przeworski, 2003). Тому міжнародні рейтинги не можуть слугувати беззаперечною альтернативою інших форм аналізу цінностей, а лише однією з можливих альтернатив, яка, можливо, допоможе розкрити інші аспекти досліджуваного явища.

Насамкінець, обрання конкретного переліку рейтингів також обмежується суб'єктивним баченням дослідника, й використаний тут перелік навряд чи є повним.

Economist Democracy Index – індекс, який укладає аналітична група Economist Intelligence Unit медіагрупи Economist Group. Перший Economist Democracy Index бу оприлюднений у 2006 р. і виходив що два роки; після 2010 р. публікувався щорічно. Останнє видання Economist Democracy Index на момент написання цього дослідження вийшло у лютому 2024 р. і оцінює стан демократії станом на 2023 р. у 167 країнах і територіях, зокрема 164 державах – членах ООН (“Democracy Index: conflict and polarisation”, 2024).

Індекс ґрунтується на аналізі національних соціологічних опитувань та експертних опитуваннях за 60 індикаторами, які ґрунуються в п'ять категорій:

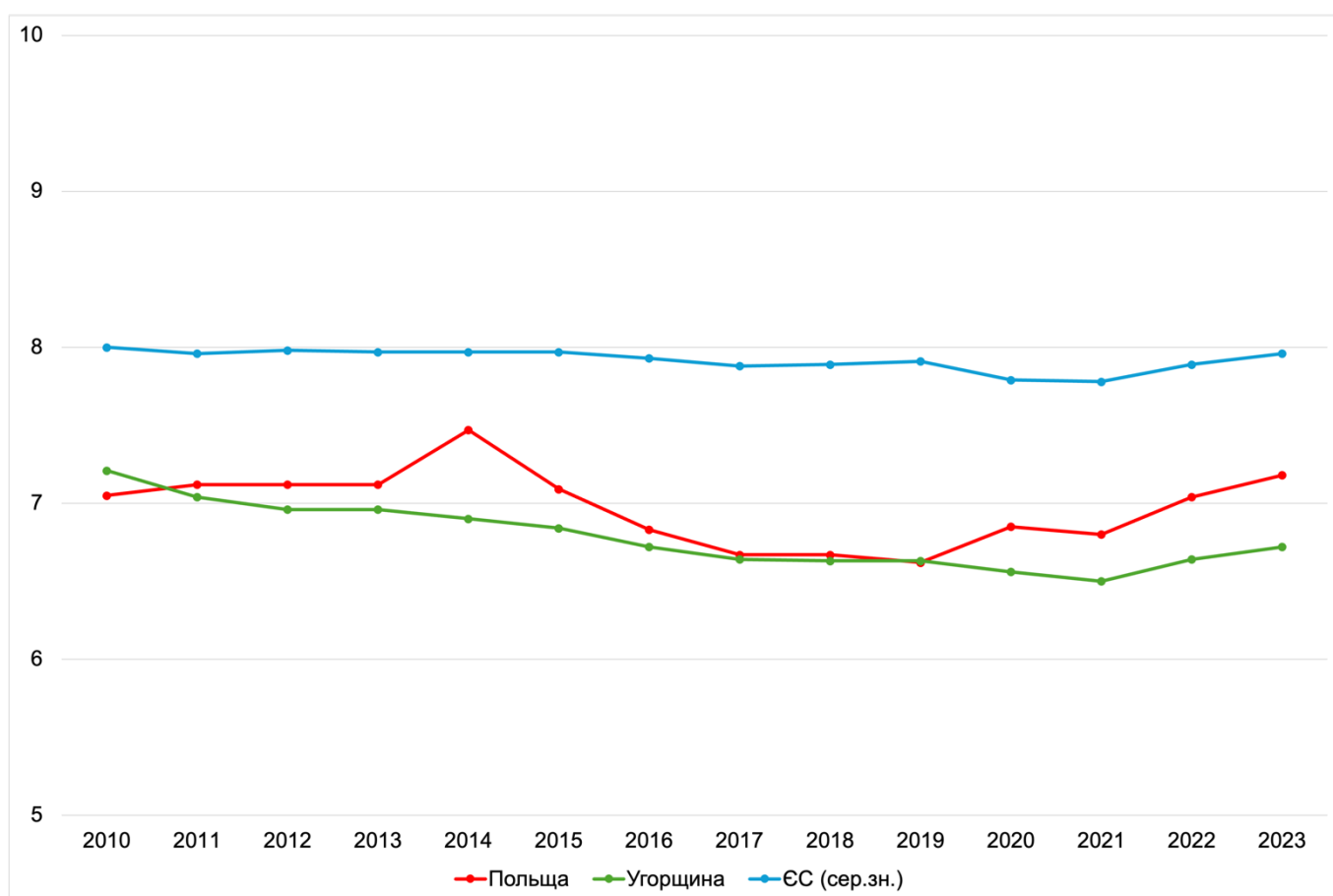
- 1) виборчий процес і плюралізм – оцінка належності проведення вільних і чесних виборів як основи виборчої демократії;
- 2) функціонування державного апарату – оцінка якості державного управління, зокрема того, наскільки воно здатне втілювати демократично ухвалені рішення;
- 3) політична участь – оцінка залученості громадян конкретної держави до демократичного процесу шляхом не лише виборів, а й участі в громадському секторі, публічних обговореннях нагальних проблем тощо;
- 4) політична культура – оцінка ставлення населення конкретної держави до демократичних практик, зокрема прийняття поразки на виборах та сприяння мирному переданню влади;
- 5) громадянські свободи – складова ліберальної демократії, яка визначає рівень дотримання в конкретній державі основних прав людини та свобод: свободи слова, висловлювань, релігії, зібрань, право на справедливий суд тощо.

Ці індикатори оцінюються за номінальною шкалою «0 – 1» або «0 – 0,5 – 1»; деякі індикатори впливають на оцінку інших індикаторів категорії або на загальну оцінку за відповідною категорією. Після оцінки всіх індикаторів виводяться оцінки для категорій за відносною шкалою від 0 до 10, а індекс, який визначається в результаті, є арифметичним середнім цих показників, округленим до двох знаків після десяткової коми (Kekic, 2007). Фінальна оцінка визначає тип політичного режиму, як його класифікують в Economist Democracy Index: повноцінна демократія (оцінка 8,01 – 10); недосконала демократія (6,01 – 8,00); перехідний режим (4,01 – 6,00) та авторитарний режим (0,00 – 4,00).

Для цілей цього аналізу були порівняні оцінки за Economist Democracy Index за період 2010 – 2023 рр. для Польщі й Угорщини та середній показник для всіх 27 держав – членів Європейського Союзу (“Democracy Index 2010”, n.d.; “Democracy Index 2011”, n.d.; “Democracy Index 2012”, n.d.; “Democracy Index 2013”, n.d.; “Democracy Index 2014”, n.d.; “Democracy Index 2015”, n.d.; “Democracy Index 2016” ,

n.d.; “Democracy Index 2017”, n.d.; “Democracy Index 2018”, n.d.; “Democracy Index 2019”, n.d.; “Democracy Index 2020”, n.d.; “Democracy Index 2021”, 2022; “Democracy Index 2022”, n.d.; “Democracy Index 2023”, n.d.). Що стосується Великої Британії, то були взяті до уваги показники тільки до 2019 р. включно, коли вона ще залишалась членом Європейського Союзу; для Хорватії показники брались із 2014 р. включно з урахуванням того, що вона стала членом ЄС 1 липня 2013 р.). Результати цього порівняння можна побачити на графіку нижче (Рис. 3.1).

Рисунок 3.1. Порівняння сукупних показників Economist Democracy Index для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.)

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Таким чином, і в Польщі, і в Угорщині за урядування неліберальних еліт спостерігалось помітне падіння показника Economist Democracy Index. Так, у Польщі з 2014 по 2019 рр. показник опустився з 7,47 до 6,62, продемонструвавши найнижче

значення за весь досліджуваний проміжок часу. В Угорщині з 2010 по 2021 рр. Economist Democracy Index упав з 7,21 до 6,50 (так само найнижче значення за весь досліджуваний період). Ці показники корелюють із викладеними у Розділі 2 спостереженнями поступового засвоєння неліберальних цінностей польськими та угорськими політичними елітами в їхньому протистоянні з інституціями Європейського Союзу. Варто, однак, наголосити, що обидві країни за весь досліджуваний період перебували в категорії «недосконалих демократій», а не, приміром, «перехідних режимів», тобто формально залишались демократіями в інтерпретації Economist Democracy Index.

Цікаво, що у випадку Польщі та Угорщини спостерігається помітна кореляція між показниками Economist Democracy Index із середнім значенням у ЄС: для Польщі коефіцієнт кореляції становить 0,6, а для Угорщини – 0,84. Це може свідчити, що розвиток демократичних інститутів у цих державах принаймні частково відображає загальноєвропейські тенденції.

Додатково звернемо увагу на відносну позицію Польщі та Угорщини щодо всіх держав-членів Європейського Союзу в рейтингу Economist Democracy Index за досліджуваний період, що підсумовується у Табл. 3.2.

Таблиця 3.2. Відносне місце Польщі та Угорщини серед держав – членів Європейського Союзу в рейтингу Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Польща	24	23	23	23	21	25	25	25	25	26	23	23	23	23
Угорщина	23	25	25	25	26	27	27	26	26	25	25	25	24	25

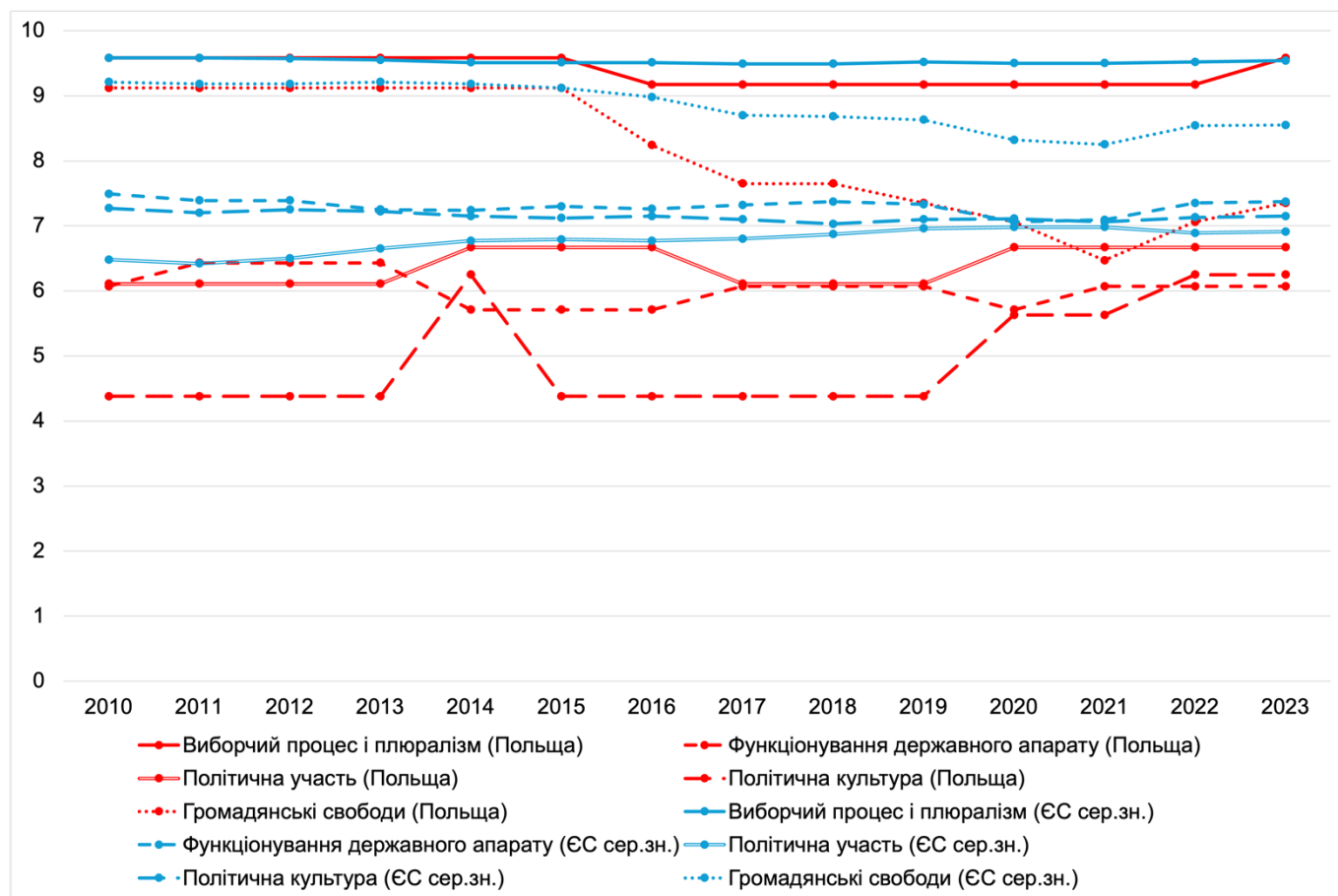
Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

З таблиці наочно видно, що і Польща, й Угорщина перебувають на одних із найнижчих позиціях з-поміж держав Європейського Союзу, причому Угорщина у 2015 та 2016 рр. оцінювалась упорядниками Economist Democracy Index як держава

ЄС із найменш дієвими демократичними інститутами за винятком Румунії (що не обов'язково збігається з абсолютними показниками індексу).

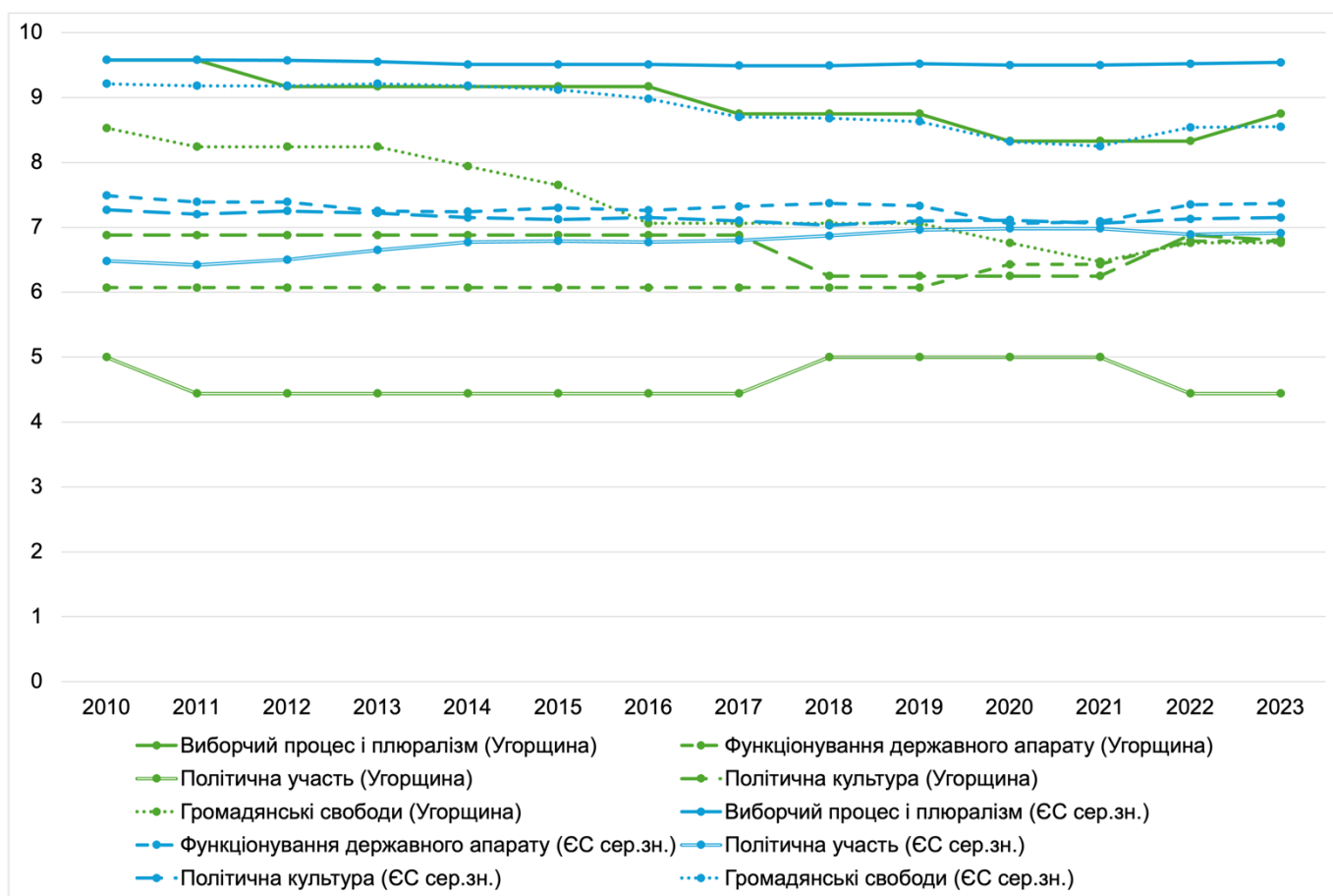
Для більш детального аналізу ситуації з демократією в Польщі та Угорщині було також проаналізовано показники за кожною з п'яти категорій Economist Democracy Index: виборчий процес і плюралізм; функціонування державного апарату; політична участь; політична культура; громадянські свободи. Результати для Польщі та Угорщини (а також порівняння із середнім значенням у ЄС) наведені на графіках нижче (Рис. 3.2 і Рис. 3.3).

Рисунок 3.2. Порівняння показників Economist Democracy Index для Польщі та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.) за категоріями

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Рисунок 3.3. Порівняння показників Economist Democracy Index для Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.) за категоріями

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Графіки дозволяють наочно побачити, що і для Польщі, й для Угорщини показники Economist Democracy Index за всіма категоріями помітно нижчі, ніж у середньому в Європейському Союзі за досліджуваний період. У випадку Польщі помітне відставання спостерігається в категорії «Політична культура», яка лише з 2020 р. почала зростати, тоді як в Угорщині суттєво відстає показник «Політична участь» (до того ж, він єдиний не виявляє тенденцію до зростання – на відміну від тієї-таки Польщі, де поступовий прогрес спостерігається за всіма категоріями) та «Виборчий процес і плюралізм» (відставання із загальноєвропейським показником перевищило 1 пункт у 2020-2022 рр.).

Обидві країни також об'єднує помітне падіння показника «Громадянські свободи» (в обох країнах воно обвалилось із 2010 р. на понад півтора пункта). Якщо

у Європейському Союзі в середньому обвал припав на 2020-2021 рр. (що можна пов'язати з пандемією коронавірусу, коли громадянські свободи справді обмежувались з огляду на запроваджені заходи контролю над громадським здоров'ям), для Польщі та Угорщини низхідна динаміка чітко корелює з приходом до влади неліберальних політичних еліт у 2015 і 2010 рр. відповідно. На додачу, для Угорщини ця ж динаміка стосується і «Виборчого процесу та плюралізму», відображаючи зусилля уряду В. Орбана з впливу на виборчу систему на користь своєї партії FIDESZ (детальніше див. Розділ 2.3).

Ґрунтуючись на показниках Economist Democracy Index, можна стверджувати, демократичні інститути Польщі та Угорщини в цілому перебували в гіршому стані, ніж інститути в середньому в ЄС, причому за окремими показниками низхідна динаміка збіглась із приходом до влади неліберальних політичних еліт. Аби детальніше проаналізувати цю динаміку та відмінності для кожної з досліджуваних держав, додатково було розраховано коефіцієнти кореляції за кожною з категорій Economist Democracy Index для Польщі та Угорщини та середнім значенням у ЄС, наведені в Табл. 3.3.

Таблиця 3.3. Кореляція показників Economist Democracy Index для Польщі Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.) за категоріями

	Польща-ЄС	Угорщина-ЄС
Виборчий процес і плюралізм	0,72	0,69
Функціонування державного апарату	0,43	-0,19
Політична участь	0,55	0,35
Політична культура	-0,22	0,68
Громадянські свободи	0,99	0,93
Сукупний показник	0,6	0,84

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Розрахунки дозволяють вказати на схожості та помітні відмінності в траєкторії розвитку демократичних інститутів Польщі та Угорщини в досліджуваний період, відповідно до оцінки Economist Democracy Index. Насамперед, попри помітне

розходження за категоріями «Виборчий процес та плюралізм» та «Громадянські свободи», проілюстроване вище, їхні зміни у Польщі та Угорщині помітно корелюють із середнім значенням у ЄС. Можна висувати, що зусилля польських та угорських неліберальних політичних еліт із впливу на виборчу систему та громадянські свободи є не відступом, а лише більш виразним відображенням загальноєвропейського тренду, пов'язаного з розчаруванням європейського виборця в традиційних партіях і виборчій системі та зі зростанням популярності правих і ультраправих партій. Як уже коротко пояснювалось у Розділі 2, не останню роль у цьому зіграли глобальна фінансова криза 2008-2009 рр., а також міграційна криза, яка охопила Європейський Союз із 2014-2015 рр.

Менш однозначними є результати, отримані за іншими трьома категоріями Economist Democracy Index. Слабка кореляція за категорією «Функціонування державного апарату» дозволяє припустити, що тут ситуація в Польщі та Угорщині не співвідноситься з тенденцією в ЄС у цілому. Помітно низький показник Угорщини за категорією «Політична участь» та слабка кореляція засвідчує відступ від загальноєвропейської тенденції. У випадку Польщі ця ж тенденція спостерігається за категорією «Політична культура»: хоча в останні роки досліджуваного періоду відповідний показник почав зростати, назагал він був низьким і слабо корелює із тенденцією в середньому в ЄС.

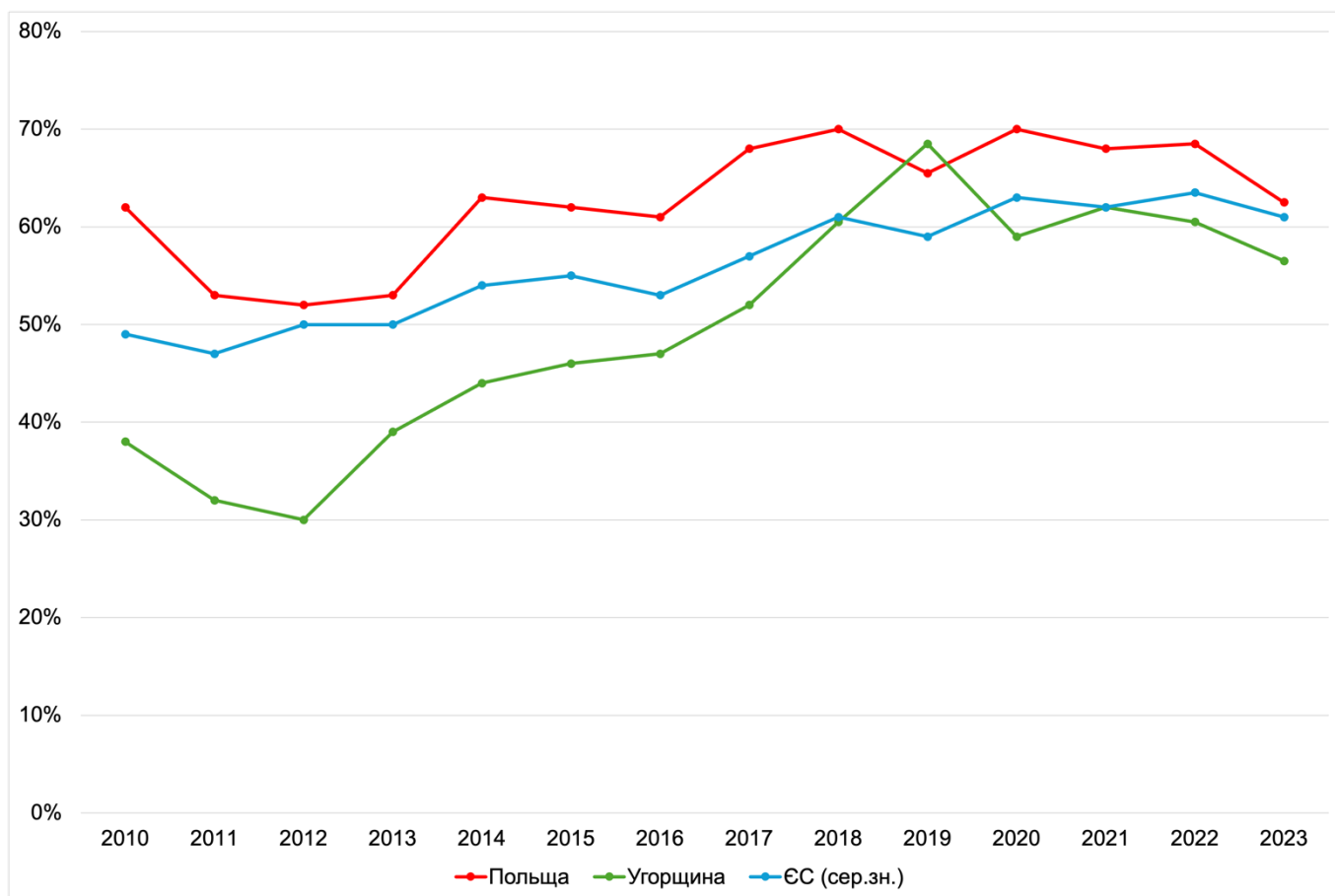
Аби відстежити зв'язок між станом демократичних інститутів у Європейському Союзі та європейською інтеграцією, додатково було проаналізовано кореляцію показників Economist Democracy Index зі ставленням держав-членів до членства в ЄС. Для цього були використані результати регулярних опитувань «Євробарометра» за період 2010-2023 рр., а у випадку, коли були доступні кілька результатів за один рік, використане середнє арифметичне значення (“Standard Eurobarometer 73 - Spring 2010”, 2010; “Standard Eurobarometer 75 - Spring 2011”, 2011; “Standard Eurobarometer 77 - Spring 2012”, 2012; “Two years to go to the 2014 european elections”, 2012; “European Parliament Eurobarometer (EB79.5)”, 2013; “European Parliament Eurobarometer (EB/EP 82.4)”, 2015; “European Parliament Eurobarometer (EB/EP 84.1)”, 2015; “Parlemeter 2016. Analytical overview”, 2016; “Parlemeter 2017: A stronger voice”, 2017; “Parlemeter

2018 – Taking up the challenge”, 2018; “Parlemeter 2019: Heeding the call beyond the vote”, 2019; “Parlemeter 2020: A Glimpse of Certainty in Uncertain Times”, 2020; “EP Autumn 2021 Survey”, 2021; “EP Spring 2022 Survey”, 2022; “EP Autumn 2022 Survey”, 2022; “EP Spring 2023 Survey”, 2023; “EP Autumn 2023 Survey”, 2023).

Опитування «Євробарометра» оцінюють рівень підтримки членства в ЄС за допомогою питання: «Загалом кажучи, чи вважаєте ви, що членство (вашої країни) в Європейському Союзі є гарною річчю / поганою річчю / ані гарною, ані поганою річчю?»

Насамперед розглянемо динаміку підтримки членства для Польщі, Угорщини та Європейського Союзу в цілому за період 2010-2023 рр. (Рис. 3.4).

Рисунок 3.4. Порівняння підтримки членства в Європейському Союзі для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.)

Джерело: складено автором на основі доступних даних «Євробарометра» (2010-2023 рр.)

Графік засвідчує, що в Угорщині підтримка членства в Європейському Союзі за досліджуваний період назагал була нижчою, ніж у середньому в ЄС, тоді як у Польщі – навпаки, вищою. Водночас і візуалізація динаміки зміни ставлення до членства, і розрахунок кореляції (0,86 для Польщі та 0,92 для Угорщини) засвідчує, що в обох країнах цей показник змінювався відповідно до загальноєвропейської динаміки.

Далі розрахуємо кореляцію між підтримкою членства в ЄС і показниками Economist Democracy Index для Європейського Союзу в середньому, Польщі та Угорщини (Табл. 3.4).

Таблиця 3.4. Кореляція показників Economist Democracy Index для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС та показників підтримки членства в ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.) за категоріями

	ЄС	Польща	Угорщина
Виборчий процес і плюралізм	-0,73	-0,75	-0,84
Функціонування державного апарату	-0,46	-0,59	0,48
Політична участь	0,93	0,37	0,51
Політична культура	-0,8	0,39	-0,72
Громадянські свободи	-0,92	-0,77	-0,88
Підсумковий індекс	-0,75	-0,53	-0,87

Джерело: складено автором на основі доступних даних «Євробарометра» та Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

У цьому аналізі нас не так цікавить пояснення від'ємної кореляції між підтримкою членства в ЄС та оцінкою демократичних інститутів, як відмінності між показниками кореляції для Європейського Союзу в цілому та Польщею й Угорщиною. Тим не менш, таку кореляцію легко було передбачити з огляду на вихідний набір даних, де підтримка членства в ЄС зростала, тоді як показники Economist Democracy Index, навпаки, демонстрували тенденцію до падіння чи залишались назагал на одному й тому ж рівні. Варто зауважити, що лише для показника політичної участі вдалось підтвердити позитивну кореляцію на рівні всього ЄС; інакше кажучи, оцінка громадянами членства в ЄС фактично прямо

співвідноситься з тим, наскільки вони відчувають причетність до політичної діяльності у своїх країнах.

Розрахунки підтверджують попередні висновки про розходження тенденцій розвитку демократичних інститутів у досліджуваних країнах. Якщо у ЄС у цілому оцінка членства практично абсолютно корелює із політичною участю, то в Угорщині та особливо Польщі цей зв'язок набагато менш помітний. На додачу, у випадку Польщі спостерігаються значні розходження в динаміці політичної культури, а Угорщини – щодо функціонування державного апарату (в останньому випадку, попри недостатньо сильну кореляцію в обох випадках, вона є від'ємною для ЄС у цілому й Польщі, але позитивною для Угорщини).

Підсумовуючи, аналіз показників Economist Democracy Index засвідчує, що неліберальні тенденції в Польщі та Угорщині мало й спільні, й відмінні риси. В обох країнах прихід неліберальних політичних еліт позначився на рівні громадянських свобод, який суттєво відставав від середнього в ЄС; цікаво, що ця тенденція корелює зі зростанням підтримки членства в Європейському Союзі. До того ж, рівень політичної участі, який у середньому в Європейському Союзі співвідноситься зі зростанням підтримки членства, в Польщі та Угорщині такої кореляції не демонструє. Особливістю польського випадку є відносно низький рівень політичної культури (що, ймовірно, можна пояснити активною протестною діяльністю критиків «Права і справедливості» в питаннях, приміром, прав жінок на аборти та судової реформи), а угорського – відносно низький рівень політичної участі (що своєю чергою дозволило FIDESZ активніше впливати на виборчий процес на власну користь).

Окремо слід зауважити виявлену негативну кореляцію між показниками Economist Democracy Index та підтримки членства в Європейському Союзі. Позаяк аналіз лише цих двох наборів даних не дозволяє виявити причинно-наслідковий зв'язок, можна лише констатувати, що ставлення до членства в ЄС назагал не обов'язково корелює зі становищем демократичних інститутів у державах-членах, що доводять і випадки Польщі та Угорщини, де обчислена кореляція була в підсумку від'ємною (причому у випадку Угорщини, як і ЄС у середньому, спостерігалась надійна від'ємна кореляція).

Таким чином, проаналізовані дані частково підтверджують наше вихідне припущення про вплив неліберальних політичних еліт на політичну систему країни – члена ЄС, але не підтверджують зв'язок між поширенням неліберальних цінностей та позитивним ставленням до членства в ЄС.

Freedom in the World – це щорічний індекс американської неурядової організації Freedom House, який оцінює рівень громадянських свобод та політичних прав у більшості країн і територій світу з 1973 р. Останній звіт Freedom in the World, опублікований у 2024 р., охоплює оцінку 195 країн і 15 територій протягом попереднього, 2023 р. Індекс Freedom in the World укладається групою штатних і позаштатних фахівців Freedom House, які опираються на матеріали ЗМІ, наукові публікації, звіти інших неурядових організацій, джерела на місцях і польові дослідження; їхні оцінки обговорюються та за потреби корегуються під час закритих експертних дискусій, аби підвищити рівень об'єктивності фінальної оцінки (“Freedom in the World Research Methodology”, n.d.).

Оцінка індексу Freedom in the World формується шляхом двоступеневого процесу. На першому етапі кожену країну та територію оцінюють за шкалою «0 – 4» за 25 індикаторами, які поділяються на категорії та підкатегорії:

1. Політичні права: виборчий процес (3 індикатори), політичний плюралізм та участь (4 індикатори), функціонування державного апарату (3 індикатори). Ця категорія також містить додаткове питання щодо примусових демографічних змін, за яке з категорії можуть бути відняті від 0 до 4 балів. Загалом на категорію «Політичні права» припадає 40 балів.

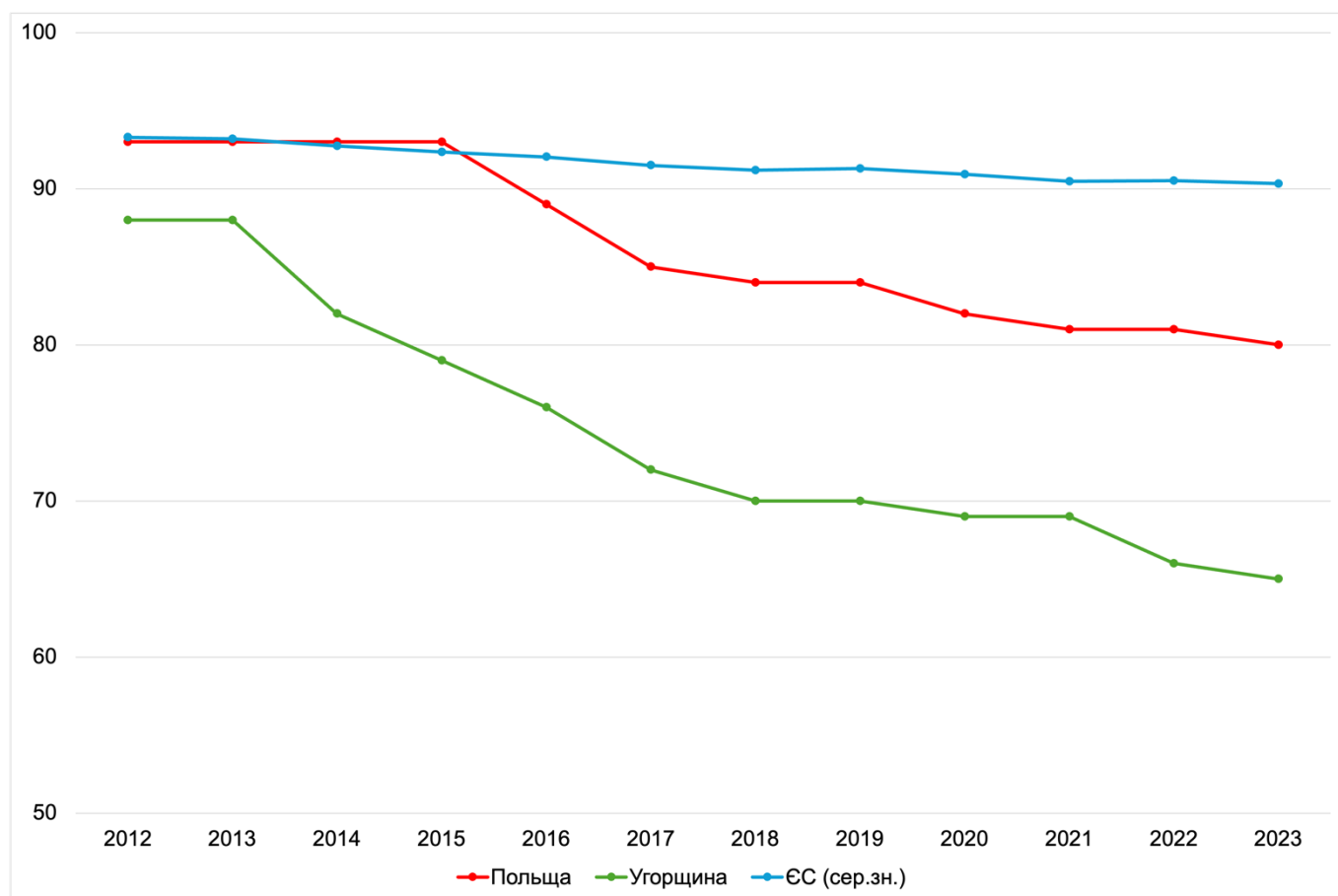
2. Громадянські свободи: свобода висловлення та переконань (4 індикатори), права на зібрання та організації (3 індикатори), верховенство права (3 індикатори), особиста автономія та права людини (4 індикатори). Загалом на категорію припадають 60 балів.

На другому етапі відбувається якісний аналіз результатів оцінки, й країни та території отримують статус вільних, частково вільних або невільних. Додатково Freedom in the World запровадив позначення «виборчої демократії» на позначення країн, які «відповідають певним мінімальним стандартам політичних прав і

громадянських свобод»: для цього показник за підкатегорією «Виборчий процес» має бути 7 і вище; за категорією «Політичні права» – 20 і вище; за категорією «Громадянські свободи» – 30 і вище.

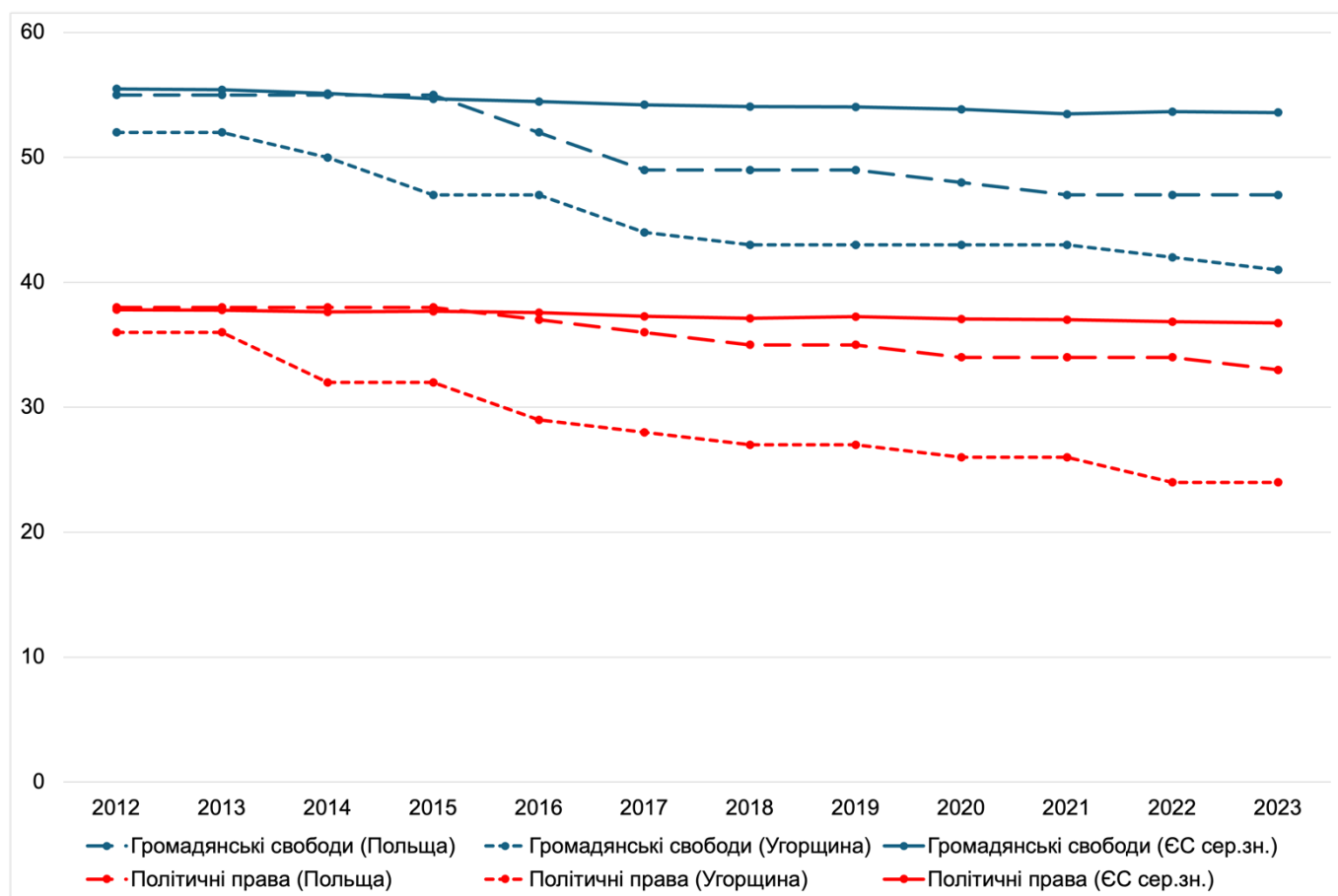
Для цілей цього аналізу були проаналізовані результати індексу Freedom in the World за період 2012-2023 рр. (повні дані доступні лише починаючи зі звіту за 2013 р., який охоплює оцінку за попередній, 2012 р.) – як загальна оцінка індексу, так і оцінка за кожним із блоків критеріїв окремо: політичні права та громадянські свободи (“All Data, FIW 2013-2024 (Excel Download)”, n.d.). Нижче наведена динаміка зміни цих двох категорій індексу Freedom in the World для Польщі та Угорщини в порівнянні із середнім значенням у ЄС, яке розраховувалось за тим же принципом, що й для Economist Democracy Index (Рис. 3.5, 3,6).

Рисунок 3.5. Порівняння показників індексу Freedom in the World для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.)

Джерело: складено автором на основі даних Freedom in the World (2012-2023 рр.)

Рисунок 3.6. Порівняння показників індексу Freedom in the World за категоріями «Громадянські свободи» та «Політичні права» для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.)

Джерело: складено автором на основі даних Freedom in the World (2012-2023 рр.)

Графіки наочно свідчать, що з 2013 р. показники як громадянських свобод, так і політичних прав у Польщі та Угорщині падали, причому суттєво швидше, ніж для Європейського Союзу в середньому, де падіння хоч і спостерігалось, та було відносно незначним. В Угорщині падіння показників було більшим, ніж у Польщі: 11 пунктів для громадянських свобод і 12 – для політичних прав (8 і 5 відповідно для Польщі та 1,89 та 1,07 – для ЄС у середньому).

Як і у випадку з Economist Democracy Index, були розраховані відносні показники Польщі та Угорщини з-поміж держав Європейського Союзу за показниками рейтингу Freedom of the World: як загального показника, так і показників кожної з двох категорій (Табл. 3.5). З неї можна зробити аналогічні висновки: і

Польща, й Угорщина перебувають на одних із найгірших позицій у ЄС; відносна позиція Польщі почала стрімко знижуватись із 2015 р., після приходу до влади неліберальних політичних еліт, а в Угорщини це зниження спостерігається дещо раніше – аж до того, що з 2015 р. вона стабільно перебуває на останньому місці (з 2020 р. кількість держав-членів ЄС зменшилась до 27).

Таблиця 3.5. Відносне місце Польщі та Угорщини серед держав – членів Європейського Союзу в рейтингу Freedom of the World (2012-2023 рр.)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
	Громадянські свободи											
Польща	17	17	18	16	21	24	24	24	24	25	25	25
Угорщина	23	23	24	27	27	28	28	28	27	27	27	27
	Політичні права											
Польща	14	14	13	13	19	20	23	24	25	25	25	25
Угорщина	22	23	28	28	28	28	28	28	27	27	27	27
	Сукупний показник											
Польща	17	17	17	17	20	24	25	25	25	25	25	25
Угорщина	22	23	27	28	28	28	28	28	27	27	27	27

Джерело: складено автором на основі даних Freedom in the World (2012-2023 рр.)

Додатково було проаналізовано та візуалізовано динаміку індексу Freedom in the World за кожною з підкатегорій:

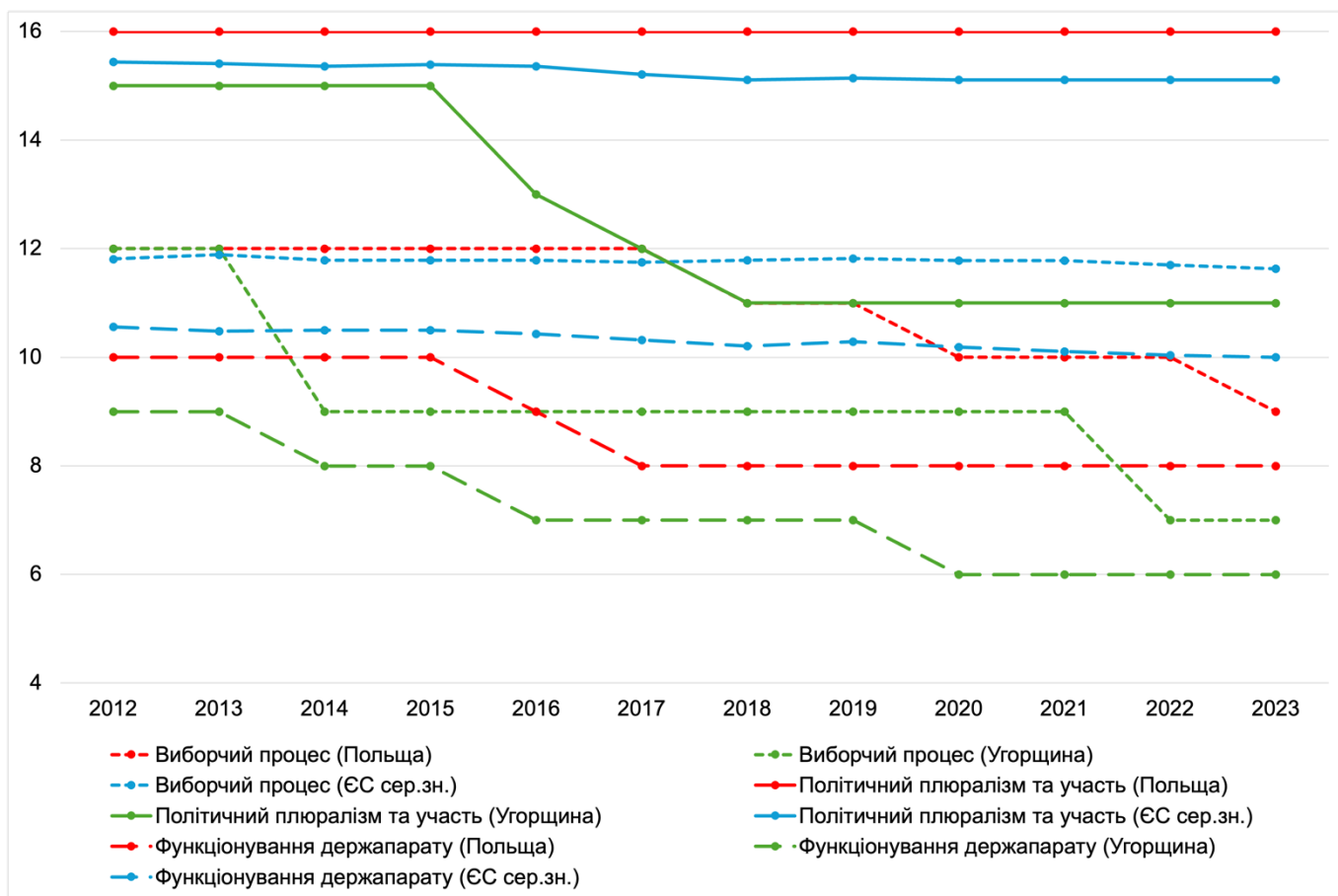
- Політичні права (максимальна оцінка – 40 балів): виборчий процес (максимальна оцінка – 12 балів), політичний плюралізм та участь (максимальна оцінка – 16 балів), функціонування державного апарату (максимальна оцінка – 12 балів).

- Громадянські свободи (максимальна оцінка – 60 балів): свобода висловлення та переконань (максимальна оцінка – 16 балів), права на зібрання та організації (максимальна оцінка – 12 балів), верховенство права (максимальна оцінка – 16 балів), особиста автономія та права людини (максимальна оцінка – 16 балів).

Результати візуалізації відображені на Рис. 3.7 та Рис. 3.8 нижче.

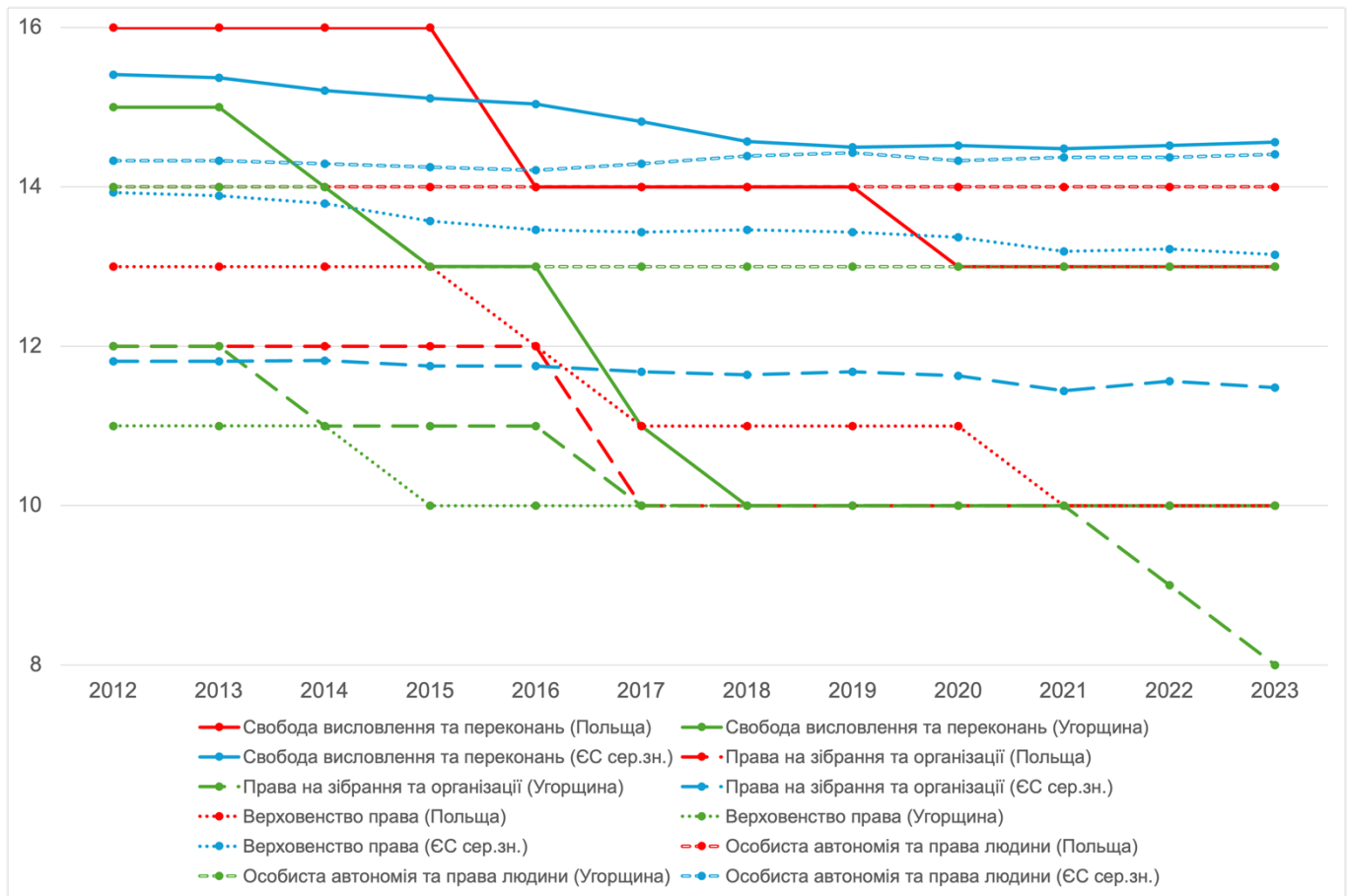
Рисунок 3.7. Порівняння показників індексу Freedom in the World для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.)

(категорія «Політичні права»)

Джерело: складено автором на основі даних Freedom in the World (2012-2023 рр.)

Рисунок 3.8. Порівняння показників індексу Freedom in the World для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.) (категорія «Громадянські свободи»)

Джерело: складено автором на основі даних Freedom in the World (2012-2023 рр.)

У контексті категорії «Політичні права» звертає увагу суттєве падіння показника політичного плюралізму та участі протягом 2015-2018 рр. з 15 до 11, де він залишався до 2023 р. включно, та виборчого процесу протягом 2012-2023 рр. з 12 до 7 (нагадаємо, що 7 – мінімальний показник для підкатегорії «Виборчий процес» для класифікації країни як виборчої демократії у індексі Freedom in the World). У Польщі показник виборчий процес протягом досліджуваного періоду також спадав, але не настільки помітно (з 12 до 9), а показник політичної участі стабільно тримався на максимальному рівні, що навіть перевищує середнє значення в ЄС. Зауважимо, що середнє значення за всіма підкатегоріями для Європейського Союзу протягом 2012-2023 рр. залишалось назагал незмінним.

Що стосується категорії «Громадянські свободи», то й тут середні для ЄС показники за підкатегоріями за 2012-2023 рр. зазнали порівняно незначних змін (за винятком підкатегорії «Свобода висловлення та переконань», яка впала на 1 пункт – із 15,41 до 14,56). Натомість і для Польщі, й для Угорщини падіння фіксується за всіма чотирма підкатегоріями. Для Угорщини це падіння було більш суттєвим, особливо за підкатегорією «Свобода висловлення та переконань» (з 15 до 10) та «Права на зібрання та організації» (з 12 по 8). В Польщі найбільш помітне падіння – за підкатегорією «Верховенство права» (з 13 по 10).

З графіків наочно видно, що у випадку Польщі помітне просідання показників за підкатегоріями починається з 2015 р., а для Угорщини – з 2013 р., тобто назагал корелює з приходом до влади неліберальних політичних еліт.

Нижче наведена розрахована кореляція між показниками індексу Freedom in the World за категоріями «Політичні права» та «Громадянські свободи» та показників підтримки членства в Європейському Союзі (Табл. 3.6).

Таблиця 3.6. Кореляція показників Freedom in the World для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС та показників підтримки членства в ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.) за категоріями

	ЄС	Польща	Угорщина
Політичні права	-0,94	-0,69	-0,88
Громадянські свободи	-0,94	-0,76	-0,91
Сукупний показник	-0,95	-0,74	-0,9

Джерело: складено автором на основі даних Freedom in the World та «Євробарометра» (2012-2023 рр.)

Як і можна було очікувати, кореляція між показниками є негативною, причому у випадку Польщі вона є слабшою, ніж у випадку Угорщини чи показників ЄС у середньому. Це можна пояснити зокрема тим, що за деякими підкатегоріями показники індексу Freedom in the World для Польщі за досліджуваний період не змінювались узагалі, тоді як позитивне ставлення до членства в ЄС практично стабільно зростало.

Підсумовуючи, аналіз обраних міжнародних рейтингів підтверджує регрес демократичних інститутів у Польщі та Угорщині в період, коли при владі в них були або є неліберальні політичні еліти. Обидва рейтинги – Economist Democracy Index та Freedom in the World – показують, що в угорському випадку падіння показників рівня демократії почалось раніше та було більшим, ніж у випадку Польщі, де неліберальні політичні еліти прийшли до влади дещо пізніше. Під час аналізу обох рейтингів також було виявлено помітне падіння показників, які стосуються громадянських свобод; що стосується інших показників, то Польщі та Угорщині були притаманні власні тенденції – що додатково дозволяє наголосити на специфіці вираження неліберальних політичних цінностей у цих країнах. Насамкінець, назагал індекси стану демократичних інститутів як для Польщі та Угорщини, так і для Європейського Союзу в цілому протягом досліджуваного періоду засвідчували падіння, тоді як показник позитивної оцінки членства демонстрував зростання; таким чином, між цими наборами даних була встановлена від’ємна кореляція, за винятком показника «Політична участь» в Economist Democracy Index – він, навпаки, має сильну додатну кореляцію з показником підтримки членства в ЄС.

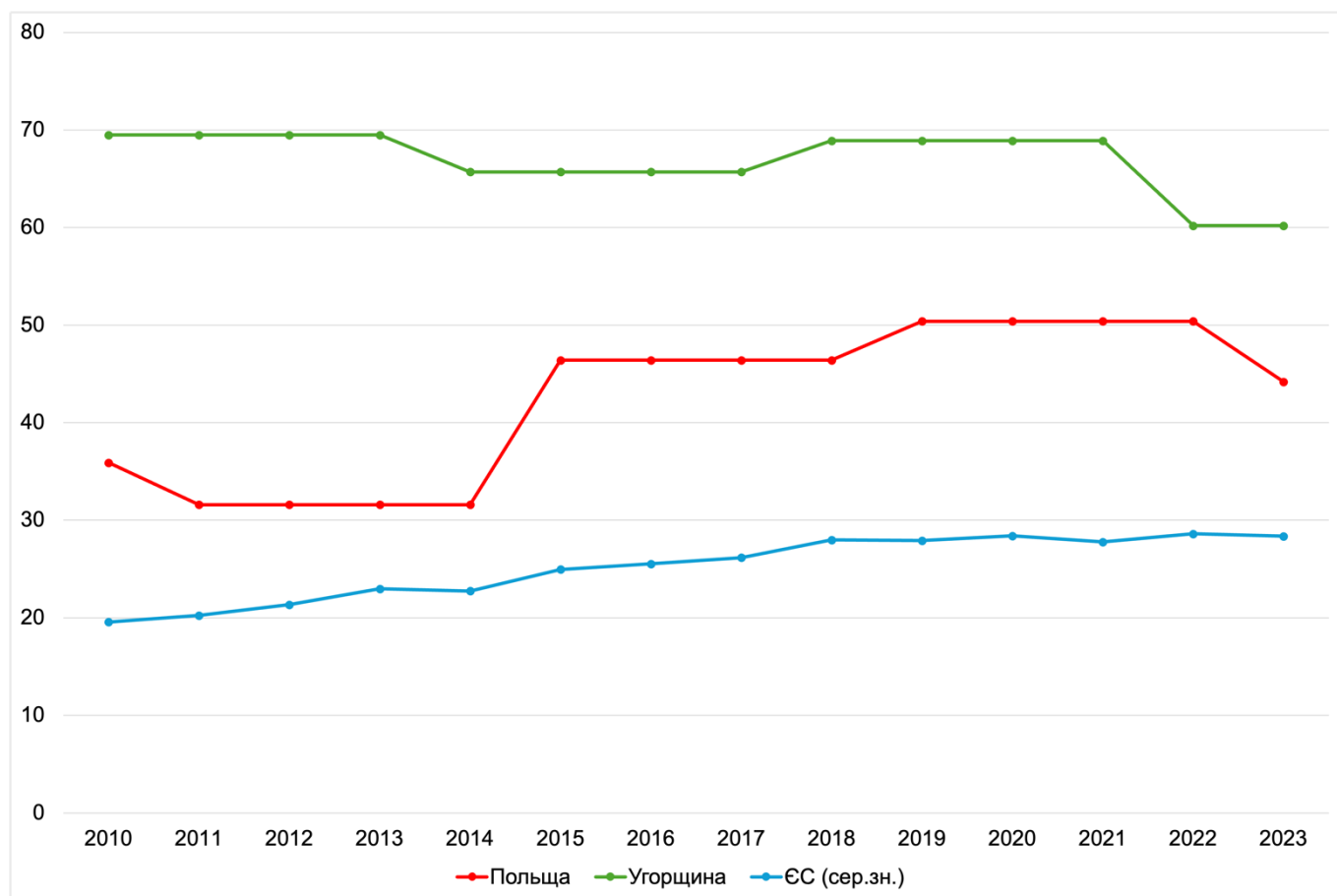
Наведене дозволяє виснувати, що неліберальні політичні еліти в розглянутих державах Європейського Союзу справді впливають на демократичні інститути, ймовірно інструменталізуючи їх для досягнення власних цілей. Водночас це не обов’язково корелює зі зменшенням привабливості членства в ЄС; навпаки, у випадку Угорщини та меншою мірою Польщі спостерігається якраз обернена кореляція, коли підважування демократичних інститутів назагал корелює зі зростанням привабливості членства – що відбувалось на тлі зусиль політичних еліт із демонізації європейських інституцій.

Насамкінець, для додаткової оцінки другого «стовпа» неліберального політичного режиму, як це було визначено вище, було використано базу даних Authoritarian Populism Index (Індекс авторитарного популізму), укладеного шведським аналітичним центром Timbro (“TIMBRO Authoritarian Populism Index 2024”, 2024).

Authoritarian Populism Index є оглядом основних ідеологічних тенденцій у європейській політиці крізь призму ідеологічних установок основних політичних партій (за методологією укладачів – тих, які на виборах у певному році здобули щонайменше 1% голосів). Індекс містить інформацію про ідеологічну класифікацію політичних партій 31 європейської держави, включно з усіма членами Європейського Союзу, з року проведення в них демократичних виборів. Уперше Authoritarian Populism Index був опублікований у 2016 р., наступні його видання вийшли у 2017, 2019 та 2024 р. та, як стверджується, «отримали широке висвітлення у ЗМІ по всій Європі, а сам Індекс широко використовується науковими дослідниками» (). У класифікації європейських партій індекс покладається на вторинні дослідження, беручи до уваги, що авторитарні чи популістські партії не завжди репрезентують себе як такі. Водночас згадане в останньому звіті Authoritarian Populism Index визначення популістського світогляду, «який полягає в тому, що політику слід розглядати як конфлікт між народом та елітою» (“TIMBRO Authoritarian Populism Index 2024”, 2024, р. 17), відповідає вказаному вище визначенню популізму.

Для цілей цього аналізу було відібрано дані про підтримку популістських партій у державах – членах Європейського Союзу за 2010-2023 рр. (“Download the report & data”, n.d.). Нижче наведена динаміка зміни рівня підтримки популістських партій у Польщі, Угорщині та в середньому в ЄС (Рис. 3.9), а також відносне місце Польщі та Угорщини за цим показником з-поміж інших держав Європейського Союзу (Табл. 3.7).

Рисунок 3.9. Рівень підтримки популістських партій у Польщі, Угорщині та в державах – членах ЄС у середньому за даними Authoritarian Populism Index (2012 – 2023 рр.)

Джерело: складено автором за даними Authoritarian Populism Index (2010-2023 рр.)

Таблиця 3.7. Відносне місце Польщі та Угорщини серед держав – членів Європейського Союзу за рівнем підтримки популістських політичних партій за даними Authoritarian Populism Index (2010-2023 рр.)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Польща	6	5	6	8	8	4	5	6	7	4	3	3	3	5
Угорщина	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Джерело: складено автором за даними Authoritarian Populism Index (2010-2023 рр.)

Графік і таблиця засвідчують, що частка голосів на користь популістських політичних сил і в Польщі, і в Угорщині значно перевищує середній показник у Європейському Союзі. В Угорщині підтримка популістських партій за досліджуваний період не опускалась нижче 60%, й за цим показником вона перебуває на першому місці з-поміж держав ЄС. У Польщі натомість сплеск підтримки популістських політичних партій припав на період з 2015 р., що, знову-таки, збігається і з приходом до влади в країні неліберальних політичних еліт.

Додатково було підраховано кореляцію підтримки популістських політичних сил і підтримки членства в Європейському Союзі для Польщі, Угорщини та ЄС у середньому (Табл. 3.8).

Таблиця 3.8. Кореляція показників підтримки популістських політичних партій за даними Authoritarian Populism Index для Польщі, Угорщини та держав – членів ЄС та показників підтримки членства в ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.) за категоріями

	ЄС	Польща	Угорщина
Підтримка популістських партій	0,95	0,82	-0,31

Очікувано, що з огляду на тенденцію до зростання позитивного ставлення до членства в Європейському Союзі як у середньому в ЄС, так і в Польщі та Угорщині зростання рівня підтримки популістських партій даватиме позитивну кореляцію. Це справджується у випадку Польщі, де зростання останнього показника, відповідно до бази даних Authoritarian Populism Index, спостерігається у переважній частині досліджуваного періоду (2015-2022 рр.) – і, навпаки, не справджується у випадку Угорщини, де попри лідерство за підтримкою популістських політичних сил у Європейському Союзі їхня популярність усе ж дещо впала.

Додатково варто врахувати, що популістські політичні еліти в Угорщині урядують протягом усього досліджуваного проміжку (2010-2023 рр.), тоді як у Польщі цей період припадає на 2015-2023 рр.; крім того, в польській системній політиці представлена більша кількість політичних сил, а партія влади там ніколи не досягала абсолютної більшості місць у законодавчому органі влади.

Підсумовуючи, з огляду на дані Authoritarian Populism Index можна стверджувати, що неліберальні політичні еліти в Польщі та Угорщині справді послуговувались або послуговуються популістським дискурсом, який був раніше визначений як один зі «стовпів» неліберального політичного режиму в контексті забезпечення його комунікативної функції (комунікації політики політичного режиму та додатково відкидання зовнішньої критики з боку інституцій Європейського Союзу). Хоча проаналізованих даних недостатньо для встановлення причинно-наслідкового зв'язку, але можна стверджувати, що позитивне ставлення до членства в Європейському Союзі не обов'язково співвідноситься з рівнем підтримки популістських політичних сил у державі – члені ЄС.

Узагальнюючи проаналізовані міжнародні рейтинги, які співвідносяться з окресленими вище двома «стовпами» у нашій моделі неліберального політичного режиму – демократичному інструменталізмі та популізмі, – з'ясувалось, що ані однозначної кореляції, ані надійного причинно-наслідкового зв'язку між цими «стовпами» та ставленням до членства в Європейському Союзі для проаналізованих держав і для ЄС у цілому встановлено не було. Це може вказувати на те, що громадяни в державах Європейського Союзу можуть умовно «розводити» питання, пов'язані з членством у ЄС, та трансльовані неліберальними політичними елітами відповідні цінності.

Можна запропонувати два окремі, але не обов'язково взаємовиключні пояснення отриманим результатам, перевірка яких потребуватиме більш детальних досліджень.

По-перше, для виборців у Польщі та Угорщині у питанні підтримки політичних еліт, всупереч засадничому припущенню теорії Р. Інглгарта, головна вага може віддаватись матеріальним цінностям – простіше кажучи, економічному добробуту – на противагу цінностям нематеріальним (якими ліберальні цінності, закріплені в установчих документах Європейського Союзу, і є). У такому разі ерозія демократичних інститутів та використання популістського дискурсу може не зустрічати такого спротиву, як би це було у випадку економічного добробуту.

Цю тезу підтверджують і фактичні акценти політики розглянутих неліберальних політичних еліт. Приміром, у Польщі «Право і справедливість» запровадило низку соціальних виплат, орієнтованих саме на менш заможні верстви населення (Włodarczak-Semczuk, 2023). У цьому контексті можна навести, серед іншого, програму «500+» із виплати 500 злотих на кожну дитину, запроваджену у 2016 р., яка активно експлуатувалась «ПіС» під час виборчих кампаній; збільшення витрат на підтримку сімей до 3% ВВП; більш ніж подвійне зростання мінімальної заробітної плати в Польщі за вісім років урядування «ПіС». Ці заходи були популярними серед польських виборців та консолідували підтримку «Права і справедливості» як партії влади попри помітний спротив її іншим діям, які сприймалися як підриг демократичних інститутів.

Угорський випадок має дещо інший контекст. Партія В. Орбана FIDESZ прийшла до влади у 2010 р. у розпал економічної кризи на тлі розчарування попередніми ліволіберальними урядами, тоді як у Польщі наслідки кризи були не такими значними, а економіка продовжувала зростати за рахунок припливу зовнішніх інвестицій та промислового виробництва (Boguslawski, 2023). Економічну політику угорських неліберальних політичних еліт – яку деякі джерела охрестили «Орбаномікою» (Byrne, 2015) – можна в загальних рисах поділити на дві складові. По-перше, це, послуговуючись терміном С. ван Доорн (van Doorn, 2020, р. 6), «націоналістична» внутрішня економічна політика, що полягала у відмові від кредитів міжнародних фінансових установ та відповідному скороченні державних видатків, які поповнювались збільшенням податкового навантаження на іноземних інвесторів з одночасним його послабленням на місцевий бізнес. По-друге, це політичний прагматизм у зовнішніх відносинах, який дозволяє налагоджувати економічну співпрацю з усіма державами, навіть якщо ідеться про відверто недемократичні політичні режими (Росія, Китай, Іран, держави Центральної Азії тощо). Цей прагматизм, зумовлений зокрема й політичною ізоляцією Угорщини в Європейському Союзі та блокуванням виплат зі структурних фондів ЄС, зберігся і після повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 р. (Greilinger, 2023). Назагал же угорський виборець за урядування FIDESZ не надавав питанням

демократії та ліберальних свобод такої ж ваги, як власному економічному добробуту (Bíró-Nagy, 2017).

Друге пояснення може полягати в тому, що у випадку Польщі та Угорщини питання національної ідентичності та суверенітету стали важити більше за ліберально-демократичну модель Європейського Союзу – інакше кажучи, ідеться про визначальну роль зверненості в минуле як «стовпа» неліберального політичного режиму. Як уже зазначалось вище, і польські, й угорські неліберальні політичні еліти послуговувались нетривалою модерною історією незалежності своїх держав, а також представляли своїм виборцям дії інституцій Європейського Союзу за аналогією з періодом радянської окупації наступом на національний суверенітет.

На це пояснення вказував і Ж. Рупнік (Rupnik, 2023), який пропонує шукати витoki «неліберальної демократії» в східноєвропейських державах-членах у самій природі їхньої демократизації. Першим чинником тут постає сприйняття демократії як такої. В опитуванні 2019 р. більшість громадян у Східній Європі вказували на демократію як на найбільш бажану форму політичного режиму, але її функціонуванням у своїх державах була задоволена відчутна меншість (серед них 24% угорців та 43% поляків). Водночас на підтримку «сильного правителя» на чолі держави висловились 46% респондентів у східних членах ЄС, тоді як у західних – лише 27%. Це, як писав Ж. Рупнік, засвідчувало «привабливість централізації політичної влади за рахунок стримувань і противаг, пов'язаних з верховенством права» (Rupnik, 2023, p. 14).

Другою складовою цього процесу дослідник визначає актуалізацію націоналістичних ресентиментів та їхню привабливість для пояснення актуальних викликів, перед якими постали східноєвропейські суспільства. Вони проявились зокрема під час міграційної кризи Європейського Союзу, що, на думку дослідника, можна пояснити двома чинниками: це, по-перше звернення до етнокультурної концепції «нації», сформованої німецькими теоретиками у XIX ст. (на противагу більш модерній політичній «нації», яка вкорінилась у західних суспільствах), як пояснення негативних наслідків фінансової та особливо міграційної криз – як-то заяви В. Орбана про те, що мігранти становлять загрозу «християнській» Європі

(Karnitschnig, 2015); по-друге, помітна етнічна та мовна гомогенізація східноєвропейських суспільств у роки після Другої світової війни, внаслідок чого досвід мультикультуралізму в них був не настільки помітним.

Наведені два фактори – пріоритезація матеріальних цінностей над постматеріальними й звернення в минуле – можуть бути не єдиними поясненнями відсутності кореляції між сприйняттям членства в Європейському Союзі та трансляцією неліберальних цінностей політичними елітами в Польщі та Угорщині. Водночас події, які відбулись у цих державах, уже підштовхнули ЄС до початку дискусії про внутрішні зміни, які неминуче стосуватимуться й подальшого процесу розширення.

3.3. Чинник неліберальних цінностей у процесі європейської інтеграції України

Європейська інтеграція, як відомо, є одним зі стратегічних пріоритетів зовнішньої політики України, закріпленим в Основному законі. Євроінтеграційні зусилля України не припинялись – ба більше, лише прискорились після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р.: у березні 2022 р. Україна подала заявку на членство в ЄС (спонукавши інших учасників так званого Асоційованого тріо – Молдову та Грузію – наслідувати цей приклад); у червні 2022 р. Україна отримала офіційний статус кандидата на членство в ЄС; у грудні 2023 р. ЄС затвердив рішення про початок переговорів про вступ із Україною; у червні 2024 р. відбулась так звана міжурядова конференція, яка дала фактичний старт переговорам про вступ. Українські посадовці публічно декларували та декларують намір максимально стиснено в часі втілити вимоги, які Європейський Союз висуває до країн-кандидатів. Це, а також упевнено високий рівень підтримки членства в Європейському Союзі серед українського населення дає підстави говорити, що цей напрям зовнішньої політики України в коротко- й середньостроковій перспективі навряд чи буде переглянтий, а отже, продовжуватиме визначати внутрішньо- й

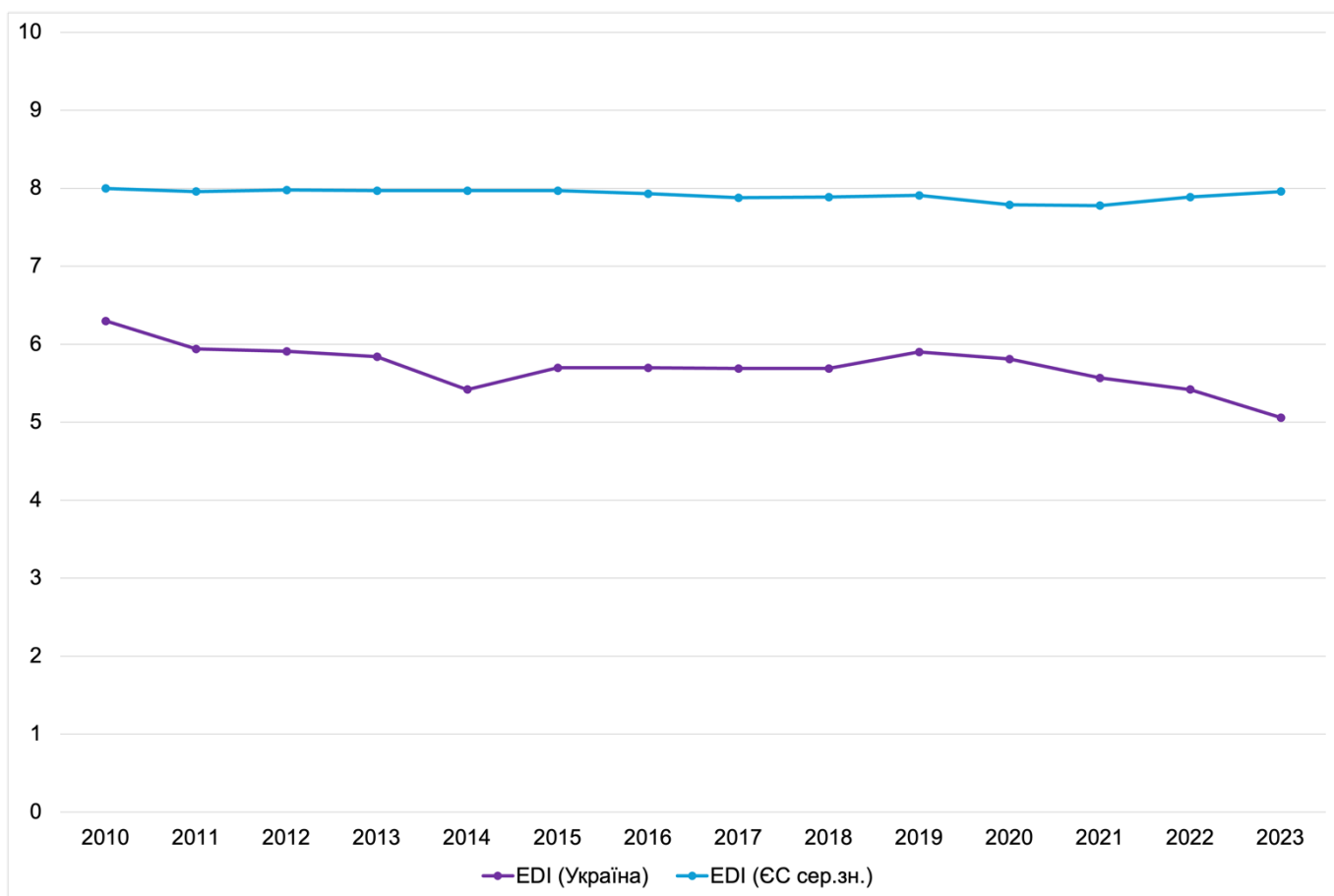
зовнішньополітичний порядок денний України, що особливо важливо з огляду і на повномасштабне російське вторгнення Росії (Шуляк, 2024).

Повномасштабне вторгнення та запроваджений у результаті режим воєнного стану, який передбачає обмеження конституційних прав і свобод громадян у зв'язку з надзвичайними обставинами, об'єктивно ускладнює аналіз впливу (не)ліберальних цінностей на євроінтеграційний процес. І все ж, тенденції попередніх років, особливості нинішнього поступового розширення Європейського Союзу, а також той факт, що Україна як майбутній член ЄС – за відсутності кардинальних змін в установчих документах об'єднання – буде зобов'язана підтвердити відданість закріпленим у статті 2 Договору про ЄС цінностям, засвідчує, що євроінтеграційні зусилля України повинні враховувати і цей чинник як у процесі виконання передвступних вимог, так і у відносинах із ЄС після набуття членства в принципі. Відповідно, постає необхідність оцінити роль і вплив неліберальних цінностей у контексті євроінтеграційних прагнень України, для чого пропонується застосувати запропоновану вище теоретичну модель і метод аналізу міжнародних рейтингів, як це було здійснено для Польщі та Угорщини.

Застосувати обрані вище міжнародні рейтинги для аналізу України за визначеною вище теоретичною моделлю неліберального політичного режиму вдасться лише для аналізу «стовпа» демократичного інструменталізму; *Authoritarian Populism Index* не містить даних про підтримку популістських політичних партій в Україні.

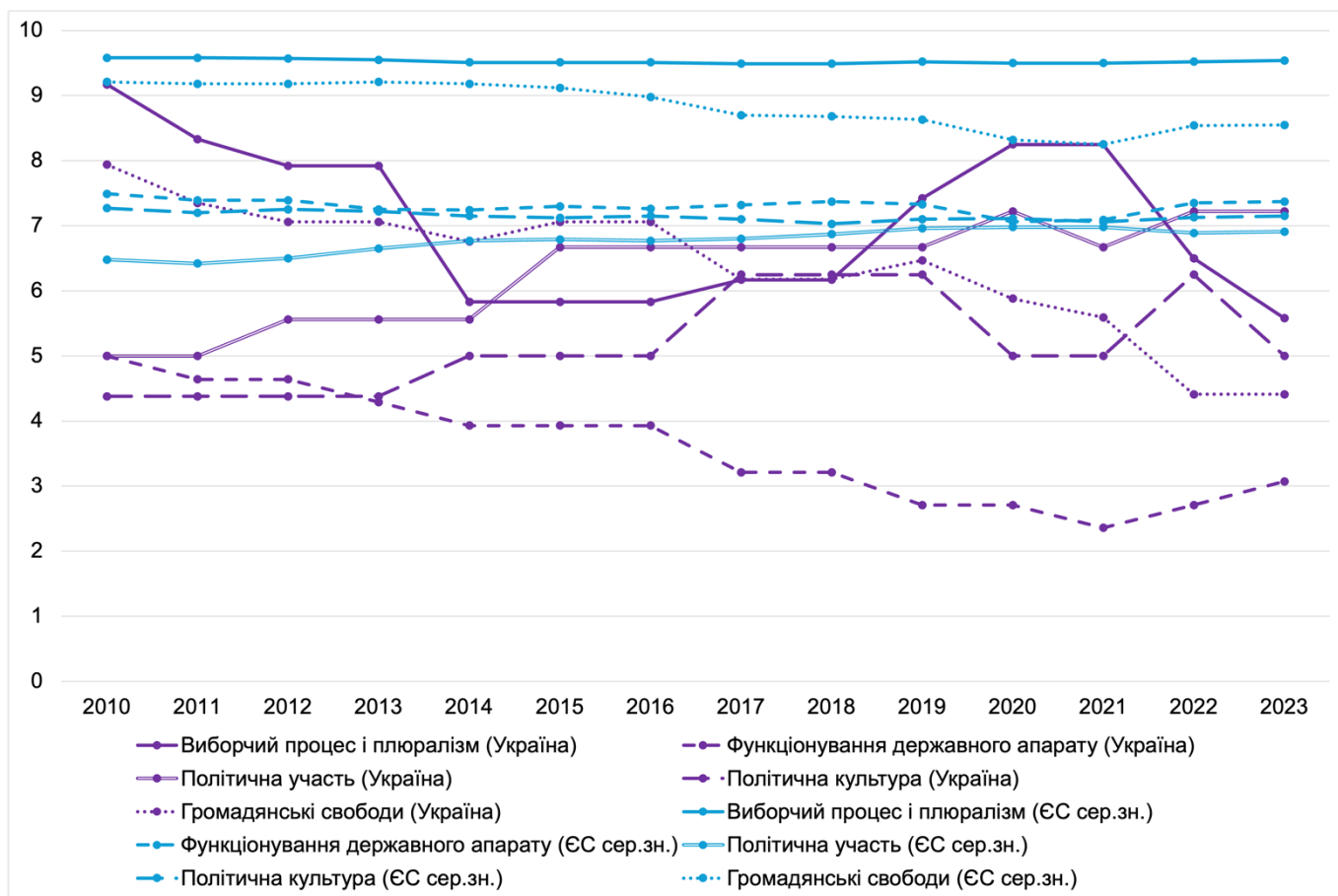
Насамперед було проаналізовано показники України у міжнародних рейтингах *Economist Democracy Index* та *Freedom in the World* – як агрегатні показники, так і показники за категоріями. На Рис. 3.10 та 3.11 наведено порівняння показників *Economist Democracy Index* для України та в середньому для Європейського Союзу; для зручності було обрано той же часовий проміжок, що й у випадку Польщі та Угорщини – 2010-2023 рр. У Табл. 3.7 наведені розраховані показники кореляції показників *Economist Democracy Index* для України та держав – членів ЄС у середньому.

Рисунок 3.10. Порівняння показників Economist Democracy Index для України та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.)

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Рисунок 3.11. Порівняння показників Economist Democracy Index для України та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.) за категоріями

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Таблиця 3.7. Кореляція показників Economist Democracy Index для України та держав – членів ЄС у середньому (2010 – 2023 рр.) за категоріями

Виборчий процес і плюралізм	0,56
Функціонування державного апарату	0,56
Політична участь	0,89
Політична культура	-0,74
Громадянські свободи	0,79
Сукупний показник	0,19

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Таким чином, за Economist Democracy Index Україна за якістю демократичних інститутів помітно відстає від показника в середньому в Європейському Союзі та за класифікацією упорядників рейтингу перебуває в категорії «гібридних режимів». Слід відзначити, що низхідна динаміка сукупного показника спостерігається для України з 2019 р. – року останніх виборів президента та парламенту.

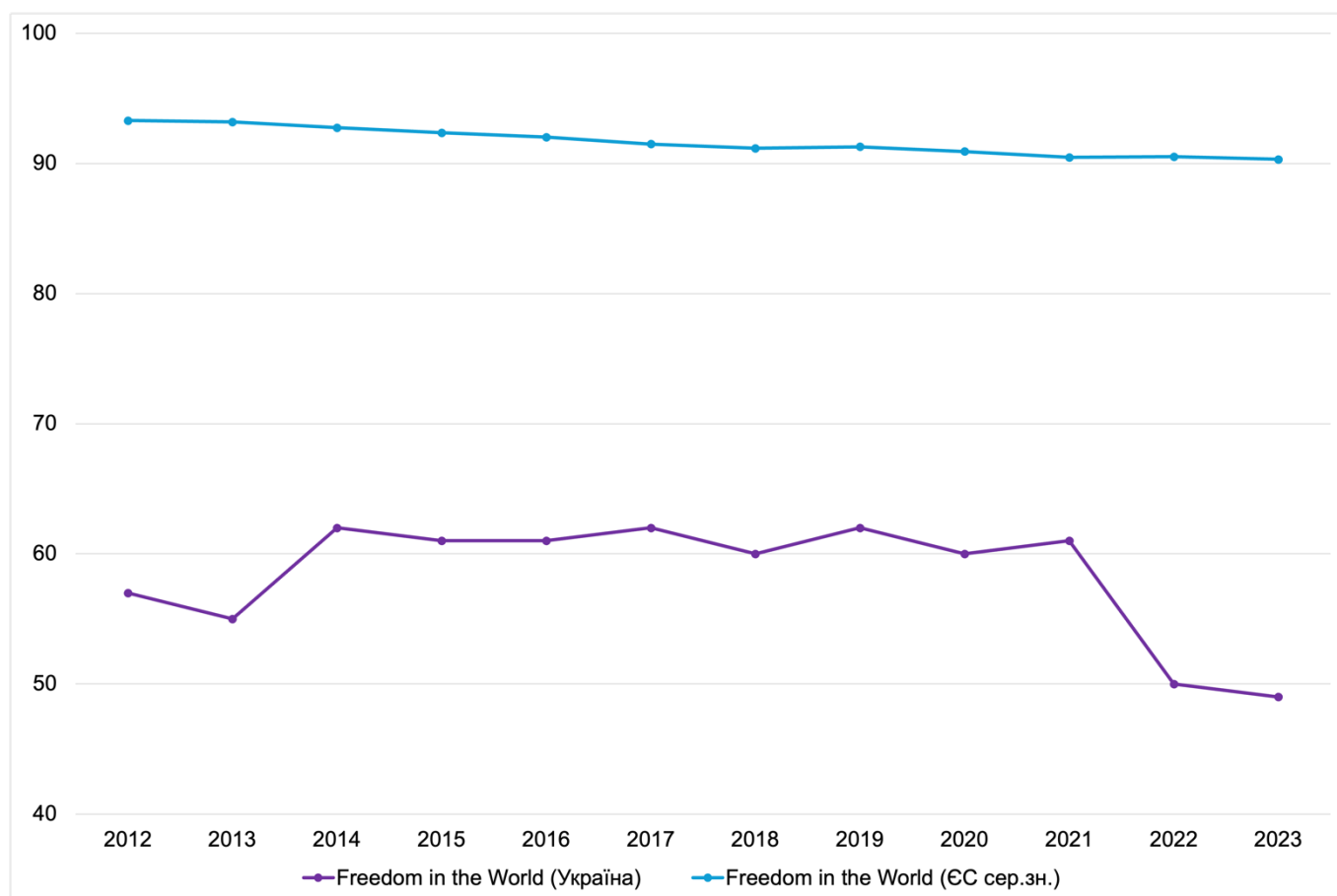
Що стосується України, то динаміка зміни Economist Democracy Index за окремими категоріями є цілковито різною. Приміром, «Виборчий процес і плюралізм» після суттєвого падіння у 2014 р., коли відбулось вторгнення Росії в Україну, різко зріс у 2019-2020 рр. на тлі оновлення політичних еліт, зазнавши чергового суттєвого падіння у 2022-2023 рр. Драматичним – у 3-4 пункти або більше – є розрив від середнього показника в Європейському Союзі за категоріями «Функціонування державного апарату» (цікаво, що його зростання припало саме на 2022-2023 рр., імовірно відображаючи централізацію влади) та «Громадянські свободи» (низхідна тенденція тривала практично весь досліджуваний період і, зрозуміло, поглибилась у 2022-2023 рр.). «Провисання» України за категорією «Політична культура» у 2020-2021 рр., імовірно, відображає загострення політичної боротьби за підсумками виборчого циклу 2019 р.. Що цікаво, Україна з 2020 р. випереджає ЄС у середньому за категорією «Політична участь» – на що не вплинуло навіть повномасштабне вторгнення Росії в Україну; це також чи не єдина категорія, де показники України протягом 2010-2023 рр. зростають, відображаючи розвиток громадянського суспільства та зацікавленість українців у впливі на ухвалення рішень у своїй державі.

Хоча за сукупним показником рейтингу Economist Democracy Index між Україною та Європейським Союзом не вдалось виявити кореляції, варто відзначити сильну кореляцію за категоріями «Політична участь» та «Громадянські свободи»: в першому випадку спостерігається висхідна тенденція зміни цих показників для України та ЄС у середньому, в другому – навпаки, низхідна. Варто нагадати, що для Польщі та Угорщини кореляції із середнім показником у Європейському Союзі за категорією «Політична участь» виявити не вдалось, натомість низхідна тенденція до ерозії громадянських свобод, відповідно до Economist Democracy Index,

спостерігалась і в них; водночас, на відміну від України, за сукупним показником рейтингу вдалось виявити помітну кореляцію для цих досліджуваних держав і середнім значенням у ЄС. Також звертає увагу від'ємна кореляція за категорією «Політична участь»: якщо в Європейському Союзі в середньому вона залишається на відносно стабільному рівні протягом досліджуваного періоду, в Україні – зазнає сплесків і падінь, та залишається на помітно нижчому рівні.

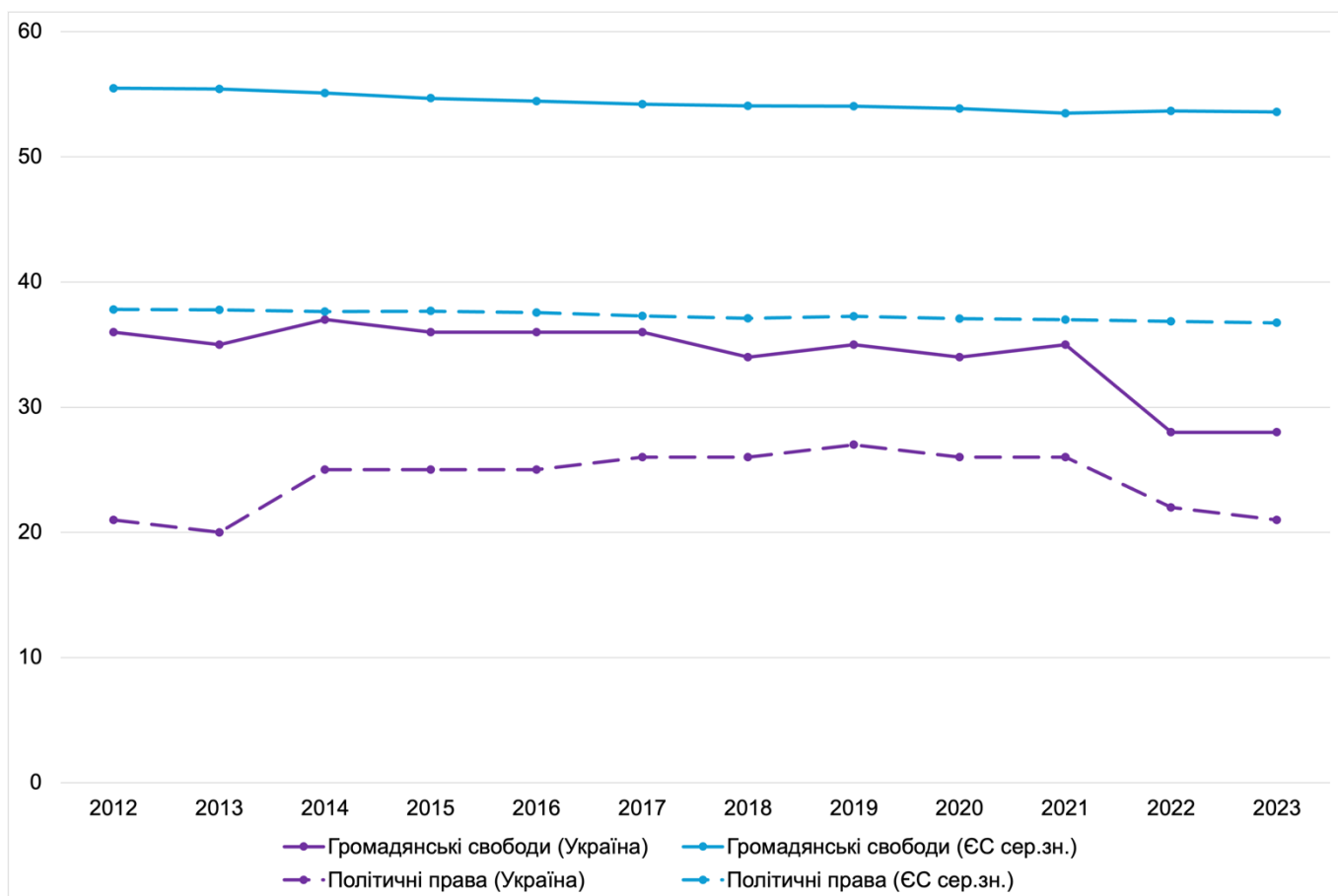
На Рис. 3.12, 3.13, 3.14 та 3.15 наведено порівняння показників рейтингу Freedom in the World для України та в середньому для Європейського Союзу; для зручності було обрано той же часовий проміжок, що й у випадку Польщі та Угорщини – 2012-2023 рр. У Табл. 3.7 наведені розраховані показники кореляції показників Economist Democracy Index для України та держав – членів ЄС у середньому.

Рисунок 3.12. Порівняння показників індексу Freedom in the World для України та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.)

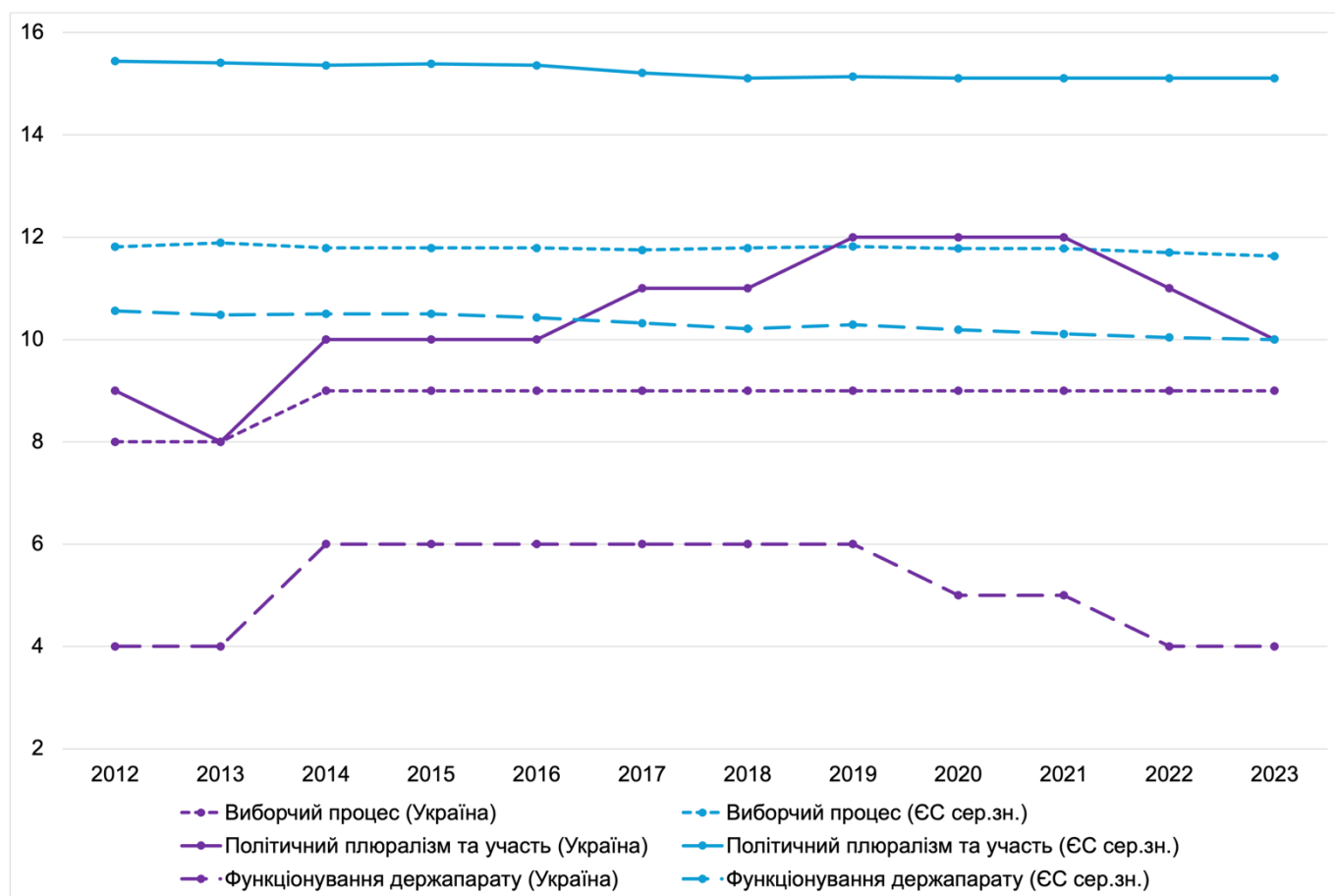
Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Рисунок 3.13. Порівняння показників індексу Freedom in the World за категоріями «Громадянські свободи» та «Політичні права» для України та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.)

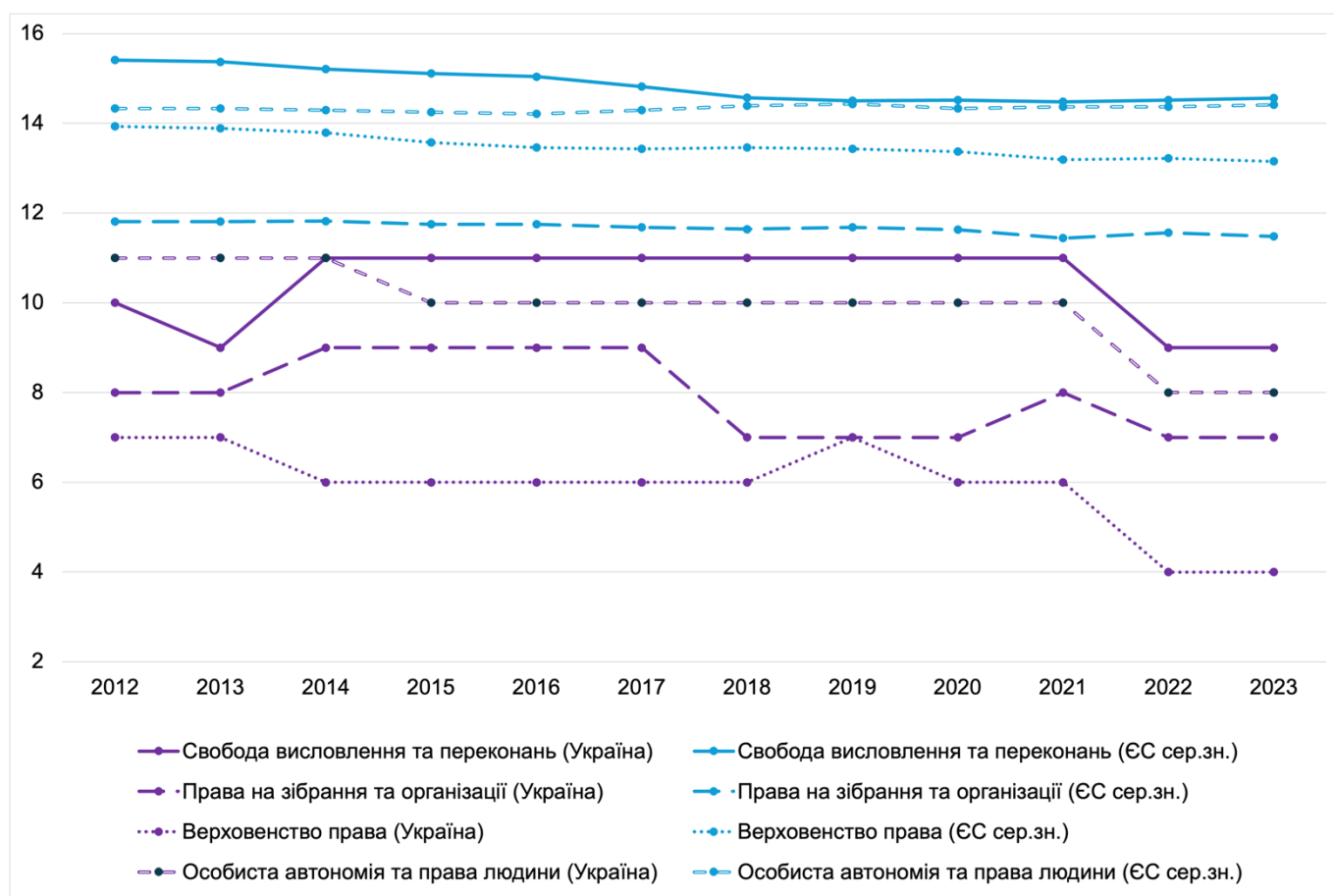
Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Рисунок 3.14. Порівняння показників індексу Freedom in the World для України та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.) (категорія «Політичні права»)

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Рисунок 3.15. Порівняння показників індексу Freedom in the World для України та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.) (категорія «Громадянські свободи»)

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Таблиця 3.6. Кореляція показників Freedom in the World для України та держав – членів ЄС у середньому (2012 – 2023 рр.) за категоріями

Політичні права	0,59
Громадянські свободи	-0,15
Сукупний показник	0,27

Джерело: складено автором за даними Economist Democracy Index (2010-2023 рр.)

Як і для Economist Democracy Index, аналіз рейтингу Freedom in the World засвідчує, що оцінка якості демократичних інститутів України помітно відстає від

середнього показника в Європейському Союзі, з незначним зростанням після 2014 р. та прогнозованим помітним падінням після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. Цікаво також зауважити, що для України падіння показників було не таким стрімким, як для Польщі та Угорщини: з 2012 по 2023 рр. сукупний показник індексу Freedom in the World у них становив 13 (з 93 до 80) та 23 (з 88 до 65) пункти відповідно, тоді як для України – 8 пунктів (з 57 по 49); до того ж, якщо не враховувати 2022-2023 рр., коли падіння обумовлюється повномасштабним вторгненням Росії, «український» сукупний показник Freedom in the World був навіть близьким до «угорського» (61 і 69 відповідно).

Водночас, на відміну від Economist Democracy Index, показники Freedom in the World за жодною з категорій чи підкатегорій навіть не наближаються до середніх у ЄС.

У контексті категорії «Політичні права» Україна, згідно з даними рейтингу Freedom in the World, показала найкращий процес у питанні політичного плюралізму та участі: відповідний показник стабільно зростає, наближаючись до середнього в ЄС; оцінка аспекта виборчого процесу залишалась на стабільному рівні, нижчому за середній у ЄС; натомість вкрай низько упорядники Freedom in the World оцінювали функціонування державного апарату України, включно з падінням після 2019 р.

Що стосується категорії «Громадянські свободи», то переважно протягом аналізованого відтинку часу показники перебували на стабільному рівні після потрясіння 2014 р. та до повномасштабного вторгнення 2022 р. Помітним є падіння за підкатегорією права на зібрання та організації у 2018 р.; у відповідному звіті це пояснили хвилею фізичних нападів на громадських активістів та відсутню їхнього ефективного розслідування (“Ukraine: Freedom in the World 2019 Country Report”, n.d.).

Розрахунок не виявив помітної кореляції між показниками рейтингу Freedom in the World для України та в середньому для Європейського Союзу, хоча з огляду на незначне падіння оцінок за категорією «Політичні права» для них обох тут була виявлена незначна кореляція.

Назагал можна констатувати, що, без урахування наслідків повномасштабного російського вторгнення, демократичні інститути України, як це оцінювалось у проаналізованих вище міжнародних рейтингах, демонстрували спроможність та тенденцію до покращення за окремими аспектами. Варто зауважити своєрідний «консенсус» упорядників Economist Democracy Index та Freedom in the World у тому, що стосується політичної участі українських громадян: ці показники до 2022 р. покращувались, що може вказувати на зростання ролі громадянського суспільства в ухваленні рішень. Іншим «консенсусним» індикатором з певними допущеннями можна назвати функціонування державного апарату: тут в обох міжнародних рейтингах було засвідчене падіння цього показника та його помітне відставання від усіх інших показників для України, не кажучи вже про середнє значення для Європейського Союзу. За іншими категоріями та показниками назагал можна констатувати або відсутність значних змін, або незначний спад, що так само спостерігається і в середніх розрахованих значеннях для ЄС.

Здійснений аналіз дозволяє констатувати, що в процесі подальшої європейської інтеграції Україні потрібно буде звернути окрему увагу на питання функціонування державного апарату, або, інакше кажучи, бюрократичну структуру, яка лежить в основі демократичного ладу. Слабкість демократичних інститутів в Україні часто згадується дослідниками в контексті ширшого аналізу стану демократії як до, так і після повномасштабного вторгнення (Szostek & Toremark, 2023; Budjeryn, 2024; “Supporting Ukraine's Democracy after the War”, 2022). Очевидно, що для Європейського Союзу як для спільноти, в основі якої лежать ліберально-демократичні цінності, резильєнтність демократії відіграватиме помітну роль в оцінці будь-яких майбутніх членів, і Україна тут не є винятком.

Іншим важливим аспектом, який потребує врахування, є процеси внутрішніх змін Європейського Союзу та їхній потенційний вплив на аксіологічний вимір європейської інтеграції.

По-перше, досвід приходу до влади неліберальних політичних еліт у Польщі та Угорщині й відповідних конфліктів, які це породило у відносинах між цими державами-членами та європейськими інституціями, демократичного відкату в згаданих

державних членах можна констатувати, що питання якості демократичних процесів продовжуватиме відігравати чільну роль в оцінці готовності країн-кандидатів до членства в Європейському Союзі. Варто також нагадати, що переговорний кластер «Зasadничі розділи» (англ. Fundamentals), який пов'язаний із засадничими цінностями Європейського Союзу, відкривається під час переговорів першим та закривається останнім, а в контексті переговорного процесу України на відповідні реформи – а саме зміцнення демократії та верховенства права – Європейський Союз обіцяє звертати «ще більш посилену увагу» (Emerson & Blockmans, 2024, p. 2). До того ж, цей кластер є єдиним із шести, де регрес в імплементації відповідних вимог тягне за собою наслідки для всього переговорного процесу та передвступної фінансової допомоги країні-кандидату.

По-друге, напружена геополітична ситуація та відповідне посилення безпекової компоненти політики Європейського Союзу (відображенням чого стало створення окремої посади в новій Європейській комісії, яка розпочала роботу 1 грудня 2023 р.) можуть вплинути і на перегляд засадничих цінностей ЄС. Річ полягає в тому, що ліберально-демократична модель, репрезентована цими цінностями, де на чільному місці перебуває особиста автономія, може вступати в конфлікт із необхідністю захисту держави від зовнішніх загроз та вимушеної відмови від прав чи їхніх обмежень (Белєсков, 2024; Павлюк, 2022; Павлюк, 2023а); навіть питання оборонних витрат у цьому контексті аналізуються крізь призму скорочення видатків на соціальні потреби та послуги для населення.

Відповідно, на тлі нинішніх випробувань і глобальної геополітичної нестабільності Європейський Союз – всередині якого вже відбуваються дискусії про реформу для готовності до розширення – підштовхуватиметься до змін.

Водночас дозволимо припустити, що західний світ загалом і Європа зокрема навряд чи можуть дозволити собі повністю відмовитись від ліберально-демократичних цінностей, бо цим вони автоматично стають на один рівень із неліберальними автократичними режимами, що кидають їм виклик. Тим паче, саме введення цінностей у геополітичний дискурс забезпечує своєрідну моральну перевагу Заходу. Тому варто очікувати, що Захід загалом і ЄС зокрема вестимуть тривалий

процес суміщення ліберально-демократичних цінностей із потребами в гарантуванні більшої безпеки та оборони – процес, який можемо описати як зовнішній вектор захисту засадничих цінностей Європейського Союзу.

Таким чином, не можна виключати, що реформування Європейського Союзу тягтиме за собою важливі зміни в описі засадничих ліберально-демократичних цінностей – приміром, передбачатимуться виключні умови їхнього обмеження або ж вони будуть доповнені таким чином, аби відображати нову реальність із наголосом на безпеці та обороні. Безумовно, ці зміни впливатимуть на Україну і як країну-кандидата, і як майбутнього члена Європейського Союзу; а отже, вона повинна бути частиною внутрішньої дискусії ЄС про ці ціннісні зміни.

Таким чином, аксіологічний вимір європейської інтеграції для України полягає у вжитті заходів для покращення демократичних інститутів та залученості у внутрішньоєвропейські процеси, які безпосередньо дотичні до змін чи перегляду засадничих цінностей Європейського Союзу. Проактивна зовнішня політика України, досвід якої вона набула після 2022 р., та збереження спроможності українського демократичного суспільства є необхідними передумовами втілення цих цілей.

Висновки до Розділу 3

На прикладі Польщі та Угорщини було запропоновано теоретичну модель неліберального політичного режиму, в якому політичні еліти, які сповідують неліберальні цінності, ґрунтують це на трьох «стовпах»: демократичний інструменталізм, популізм та звернення в минуле. Кожен зі стовпів може бути співвіднесений із засадничими цінностями Європейського Союзу, закріпленими в установчих договорах. Відповідно до запропонованої моделі, неліберальний політичний режим не є антидемократичним чи недемократичним, але використовує демократичні інститути для досягнення егоїстичних цілей політичних еліт: збереження влади та мобілізації електорату довкола специфічних питань політичного порядку денного.

Оцінку неліберальних цінностей здійснено за допомогою аналізу релевантних міжнародних рейтингів, які визначають стан демократичних інститутів у державі. Було показано, що ерозія демократичних інститутів у Польщі та Угорщині співвідносилась із приходом до влади неліберальних політичних еліт, але не призвела до скасування політичного ладу як такого. Були виявлені як національно-специфічні особливості розвитку неліберальних політичних режимів у розглянутих державах – членах Європейського Союзу, так і тенденції, що відповідали усередненій ситуації в ЄС у цілому. Окремо показана відсутність надійного зв'язку між існуванням неліберального політичного режиму в Польщі та Угорщині й оцінці населенням цих держав членства в Європейському Союзі, що може пояснюватись розведенням питань, пов'язаних із матеріальними та постматеріальними цінностями (за класифікацією Р. Інглгарта), історичним бекграундом держав і відповідною експлуатацією історичного нарративу неліберальними політичними елітами або поєднанням згаданих факторів.

Для України, що оголосила європейську інтеграцію одним із пріоритетів зовнішньої політики, важливим є врахування і аксіологічного аспекту цього процесу. Він полягає, по-перше, в необхідності засвідчити спроможність втілювати засадничі цінності Європейського Союзу (насамперед пов'язані з функціонуванням демократичного ладу), що постає пріоритетом і у фактичному процесі переговорів про вступ, а по-друге, в реагуванні на внутрішні зміни в ЄС, які можуть торкнутись засадничих цінностей та впливатимуть і на європейську інтеграцію, і на майбутнє членство України в об'єднанні. Аналіз міжнародних рейтингів якості демократичних інститутів, не враховуючи очевидні негативні наслідки повномасштабного вторгнення Росії в Україну, засвідчує порівняно високий рівень політичної участі українського суспільства разом з низьким рівнем розвитку інститутів, покликаних забезпечувати опору демократичному ладу.

Ймовірно, викликом у процесі як подальшого демократичного поступу України, так і конкретно європейської інтеграції залишатиметься розбудова інституційної структури демократії, невразливої до політичної кон'юнктури, з одночасним недопущенням виникнення та розвитку неліберальних тенденцій як у

питанні демократії, так і в інших визначених у теоретичній моделі «стовпах» неліберального політичного режиму: експлуатації популістського дискурсу та спроби вкорінення української національної ідентичності у нерелевантний історичний контекст.

ВИСНОВКИ

1. Показано, що дослідження міжнародних відносин в останні десятиліття стали звертати все більшу увагу не лише на матеріальну, а й на ідеаційну площину, відображаючи трансформацію їхнього феномена та зростання ваги нематеріальних чинників. Відповідні дослідження зосереджуються, серед іншого, на питаннях ролі культури (С. Гантингтон) чи емоцій (Д. Муазі) в міжнародній системі, трансформації класичних концептів на кшталт сили (Дж. Най-молодший) або інтеграції (С. Лукареллі). У цьому руслі зростає увага дослідників міжнародних відносин і до концепту «цінності», який у загальних рисах пов'язує із певним набором уявлень, правил, норм тощо, притаманних конкретним міжнародним акторам чи соціальним системам. Також варто звернути увагу на поширення вживання цього концепту в політичному дискурсі.

Виявлено, що концепт «цінності» не має єдиного узгодженого визначення, а відповідні політологічні дослідження назагал не зосереджуються на проблемі їхньої дефініції, беручи за основу робочі визначення. Водночас окреслено множинність підходів до вивчення цінностей у філософських, соціологічних та політологічних дослідженнях, а також ґрунтовну методологічну базу, яка підкріплює відповідні дослідження, насамперед у межах соціологічного підходу (Р. Інглгарт, К. Вельцель, Ш. Шварц).

На основі аналізу філософських, соціологічних і політологічних підходів до цінностей було окреслено дві їхні ключові риси – нормативний (фіксація ідеальних чи бажаних уявлень про певний предмет чи явище) і перформативний (задання певного напрямку діяльності з огляду на ідеальне уявлення) аспекти та запропоновано авторське визначення, що відповідає цілям і завданням цього дослідження: цінності – це суб'єктивно визначений імператив, що задає певний напрям діяльності.

2. Розкрито сутність поняття «цінності Європейського Союзу» в контексті європейської інтеграції. Показано, що цінності ЄС, або європейські цінності, ототожнюються з ліберально-демократичними цінностями, закріпленими в

установчих договорах ЄС, і тісно пов'язані зі становленням наддержавної європейської ідентичності. Цей процес супроводжував суттєвий відтинок часу розвитку європейського інтеграційного проекту та призвів до закріплення конкретного переліку європейських цінностей та зобов'язання їх захищати. Описано такі функції європейських цінностей, як внутрішня інтеграція та екстраполяція.

Показано, що на противагу ліберально-демократичному баченню Європейського Союзу постає неліберальне бачення, витoki якого можна знайти в низці кризових явищ, які уразили європейський інтеграційний проект – від глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр. до міграційної кризи з 2014-2015 рр. Виразниками цього неліберального бачення в ЄС стали окремі держави Східноєвропейського регіону, які увійшли в прямиий конфлікт із європейськими інституціями як гарантами ліберальних європейських цінностей. Підкреслено, що таке неліберальне бачення виникло після стрімкого вступу східноєвропейських держав Європи до Європейського Союзу.

3. Висвітлено історичні та політичні передумови приєднання східноєвропейських держав до Європейського Союзу як передумови конфлікту цінностей між ними та європейськими інституціями. Аналіз європейської інтеграції запропоновано здійснювати крізь призму концепту європеїзації, яка може розглядатись як двосторонній, але асиметричний процес змін у самому ЄС та державах-членах, між якими існує взаємовплив та який ґрунтується на механізмі обумовленості. Показано, що у країнах Східної Європи та на міжнародній арені на кінець 1980-х рр. виникли сприятливі умови для зближення і, зрештою, інтеграції в межах єдиного об'єднання: для східноєвропейських держав – передусім як утілення гасла «повернення до Європи», а для самих на той час Європейських Співтовариств – як втілення мети об'єднання континенту та недопущення повторення масштабних воєнних дій.

З огляду на визначену аналітичну рамку європеїзації розкрито особливості процесу вступу Польщі та Угорщини до Європейського Союзу як сукупність перетворень як усередині європейського інтеграційного проекту, так і в східноєвропейських державах. Показано, що всі етапи внутрішніх трансформацій ЄС

у 1990-2000-х рр., протягом яких відбувалась його підготовка до розширення, були пов'язані зі становленням наддержавної європейської ідентичності, заснованої на ліберальних європейських цінностях, і підкреслено, що ці цінності беруть витoki ще у другій половині ХХ ст. під час активізації процесів політичної інтеграції на Європейському континенті. Розкрито роль (за М. Вахудою) активних і пасивних важелів впливу Європейського Союзу на держави-кандидати на вступ з тим, щоб цей процес базувався на єдиних критеріях та мав меритократичну основу. Ці чинники вкупі з асиметричністю, притаманною європеїзації, відіграли важливу роль у стимулюванні східноєвропейських держав виконувати висунути ЄС вимоги для отримання членства.

Зі свого боку, майбутні члени Європейського Союзу займали проактивну позицію у європейській інтеграції та використовували доступні для них засоби впливу на ЄС для прискорення цього процесу. Водночас звернено увагу, як у процесі інтеграції роль пасивних важелів (привабливості Європейського Союзу як такого) заступили активні важелі (механізми примушування держав-кандидатів до дотримання правил та процедур вступу). У цьому контексті показано, що виконання критеріїв членства (як політичних, так і – особливо – економічних) передбачало, по-перше, наявність досвідченої бюрократії, спроможної забезпечувати втілення необхідних змін, а по-друге, готовність еліт іти на необхідні політичні поступки з огляду на непопулярність кроків, на які вони йдуть.

Підкреслено, що Польща та Угорщина у групі держав Східної Європи демонстрували найбільше прагнення до швидкої європейської інтеграції та бажання втілювати необхідні зміни, що в результаті привело до їхнього вступу у 2004 р.

4. Проаналізовано особливості конфліктних відносин Польщі та Угорщини з Європейським Союзом останніх років під аксіологічним кутом. Показано, що аксіологічна дивергенція польських та угорських політичних еліт із європейськими інституціями відбувалась на тлі кризових процесів у Європейському Союзі, які поставили під сумнів його здатність утілювати в життя захист основоположних європейських цінностей – глобальна фінансова криза 2008-2009 рр., вторгнення Росії в Україну у 2014 р., міграційна криза 2014-2015 р. Прихід до влади неліберальних

політичних еліт у Польщі та Угорщині відбувався на тлі розчарування попередніми елітами, які були дискредитовані через нездатність впоратись із нагальними економічними та політичними викликами.

Докладно розглянуто особливості конфліктів еліт, які прийшли до влади в Угорщині (FIDESZ В. Орбана, з 2010 р.) та Польщі («Право і справедливість» Я. Качинського, 2015-2023 рр.), із європейськими інституціями в їхньому аксіологічному вимірі. Показано, що в обох державах неліберальні політичні еліти не вдавались до демонтажу демократичного ладу, але вчиняли кроки для концентрації контролю над гілками влади – насамперед судової, для чого ухвалювались відповідні реформи, збільшення впливу на засоби масової інформації, жорсткій антиміграційній позиції тощо; також виявлено національно-специфічні чинники, як-то спроби впливу на виборчу систему (Угорщина) чи зосередження на ідеологічних питаннях, важливих для електорату політичних еліт (Польща). Цей процес супроводжувався націленням на окремі соціальні групи (жінок, мігрантів, ЛГБТ-спільноту) або іноземних акторів (європейські інституції, Дж. Сороса).

Проаналізовано дії європейських інституцій у відповідь на порушення Польщею та Угорщиною європейських цінностей. Виявлено, що ЄС має кілька процедур притягнення до відповідальності держав-порушників на різних рівнях – від фінансових санкцій до позбавлення голосу в Раді Європейського Союзу (стаття 7 Договору про ЄС). На практиці, попри ініційовані Європейською комісією десятки процедур порушення та ініціювання європейськими інституціями процедури за статтею 7 – вперше в історії Європейського Союзу, – до Польщі та Угорщини не була застосована крайня опція позбавлення права голосу в Раді ЄС. Водночас щодо Угорщини так само вперше було застосовано механізм обумовленості, який передбачав узалежнення виділення коштів із фондів ЄС від утілення вимог, пов'язаних із європейськими цінностями – забезпеченням прав людини та верховенства права.

5. Запропоновано авторський метод оцінки неліберальних цінностей у східноєвропейських державах – членах Європейського Союзу та їхнього впливу на європейську інтеграцію. У цьому зв'язку на основі аналізу конфлікту цінностей між

Польщею і Угорщиною, з одного боку, та європейськими інституціями, з іншого, запропоновано теоретичну модель неліберального політичного режиму, яка ґрунтується на трьох «стовпах»: демократичному інструменталізмі, популізмі та зверненні в минуле (на основі розрізнення Т. Снайдером «політики неминучості» та «політики приреченості»), в якій остання передбачає циклічне бачення історії та постулює необхідність постійного захисту національної ідентичності від зовнішніх загроз).

На основі цієї моделі запропоновано оцінювати неліберальні цінності на основі міжнародних рейтингів як інструменту, що дозволяє повніше, ніж соціологічні опитування, проаналізувати ситуацію в конкретній державі з огляду як суспільства, так і політичних еліт. З огляду на це було оцінено вплив неліберальних цінностей на європейську інтеграцію у Польщі та Угорщині на основі одного зі стовпів запропонованої моделі неліберального політичного режиму – демократичного інструменталізму – на основі даних авторитетних рейтингів Economist Democracy Index та Freedom in the World, а також даних опитувань «Євробарометр» про підтримку членства в Європейському Союзі. Додатково проаналізований другий «стовп» моделі неліберального політичного режиму – популізм – на основі даних Authoritarian Populism Index, який оцінює рівень підтримки популістських політичних партій.

Встановлено, що період урядування неліберальних політичних еліт у Польщі та Угорщині засвідчив падіння показників якості демократичних інститутів, динаміка якого була суттєво відмінною із середнім значенням у ЄС. Підтверджено, що за цей період не відбулось демонтажу демократичного ладу, в результаті чого і Польща, й Угорщина і далі класифікуються як ліберальні демократії. Водночас на основі графічного аналізу та розрахунку кореляції не було виявлено зв'язку між показниками якості демократичних інститутів та показниками підтримки членства в Європейському Союзі як для Польщі та Угорщини, так і для середніх значень у ЄС; ба більше, падіння першого показника назагал супроводжується стабільною підтримкою членства або й його зростанням. Запропоновані два альтернативні, але не взаємовиключні пояснення цього феномена, пов'язані з матеріальними та

постматеріальними цінностями (за класифікацією Р. Інглгарта), історичним бекграундом держав і відповідною експлуатацією історичного нарративу неліберальними політичними елітами або поєднанням згаданих факторів.

Додатково на основі відібраних рейтингів проведено аналіз стану розвитку демократичних цінностей в Україні та визначено можливі наслідки впливу європейських неліберальних течій на її європейську інтеграцію. Виявлено, що до повномасштабного вторгнення Росії 2022 р. Україна не завершила процеси зміцнення демократичних інститутів з тим, аби вони відповідали щонайменше середнім показникам в ЄС. Водночас з огляду на нинішню напружену геополітичну ситуацію припускається, що Європейський Союз може бути змушений до перегляду своїх засадничих цінностей або механізмів їхнього гарантування чи захисту, зміщуючи більший наголос на питання безпеки та захисту від зовнішніх загроз. У цьому контексті можна стверджувати, що Україні важливо бути долученою до відповідних внутрішніх обговорень у Європейському Союзі як для підготовки до майбутнього повоєнного процесу втілення всіх засадничих цінностей (як обов'язкової вимоги для вступу до ЄС), так і для впливу на ці обговорення з позиції контрибутора безпеки та стабільності на Європейському континенті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abnett, K., & Strupczewski, J. (2022, December 22). EU holds back all of Hungary's cohesion funds over rights concerns. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/europe/eu-holds-back-all-hungarys-cohesion-funds-over-rights-concerns-2022-12-22/>.
2. Abramson, P. R., & Inglehart, R. (1995). *Value Change in Global Perspective*. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.23627>.
3. AGENDA 2000: For a stronger and wider Union. Document drawn up on the basis of COM(97) 2000 final (1997). *Office for Official Publications of the European Communities*. Retrieved from <http://aei.pitt.edu/3137/1/3137.pdf>.
4. Aims and values (n.d.). *Official website of the European Union*. Retrieved September 19, 2024, from https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en.
5. Akaliyski, P. (2019). United in diversity? The convergence of cultural values among EU member states and candidates. *European Journal of Political Research*, 58, 388-411. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12285>.
6. Akaliyski, P., & Reeskens, T. (2023). Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure. *European Societies*, 26(2), 522–551. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206901>.
7. Akaliyski, P., Welzel, C., & Hien, J. (2021). A community of shared values? Dimensions and dynamics of cultural integration in the European Union. *Journal of European Integration*, 44(4), 569–590. <https://doi.org/10.1080/07036337.2021.1956915>.
8. Akaliyski, P., Welzel, C. (2019). Clashing Values: Cultural and Geopolitical Transformations of Post-Cold War Europe. *World Values Research*, 11(4), 85-123. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.36133.45281>.
9. All Data, FIW 2013-2024 (Excel Download) (n.d.). *Freedom in the World*. Retrieved October 13, 2024, from https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/All_data_FIW_2013-2024.xlsx.

10. Alliance of Liberals and Democrats for Europe Party (n.d.). *Authority for European Political Parties and European Political Foundations*. Retrieved September 28, 2024 from <https://www.appf.europa.eu/appf/en/alliance-of-liberals-and-democrats-for-e/products-details/20201022CPU32629>.
11. Anders, L. H., & Lorenz, A. (2021). Examining Illiberal Trends and Anti-EU Politics in East Central Europe from a Domestic Perspective: State of Research and Outline of the Book. In Anders, L. H., & Lorenz, A. (Eds.). *Illiberal Trends and Anti-EU Politics in East Central Europe* (pp. 1–24). Palgrave Macmillan. Retrieved from https://library.oapen.org/bitstream/id/16088aeb-ce35-455c-8d2c-d6df494be801/2021_Book_IlliberalTrendsAndAnti-EUPolit.pdf.
12. Asylum policy: Hungary is ordered to pay a lump sum of 200 million euros and a penalty payment of 1 million euros per day of delay for failure to comply with a judgment of the Court of Justice (2024, June 13). *Court of Justice of the European Union*. Retrieved from <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2024-06/cp240099en.pdf>.
13. Bánkuti, M., Halmai, G., & Scheppele, K. L. (2012). Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution. *Journal of Democracy*, 23(3), 138–46. Retrieve from <https://www.journalofdemocracy.org/articles/hungarys-illiberal-turn-disabling-the-constitution/>.
14. Batory, A. (2002). *The Political Context of EU Accession in Hungary*. The Royal Institute of International Affairs. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Europe/hungarian.pdf>.
15. Beattie, P. (2019). Ideology, Values, and Foreign Policy. *obo* in International Relations. DOI: 10.1093/obo/9780199743292-0262.
16. Beauchamp, Z. (2018, September 13). It happened there: how democracy died in Hungary. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/9/13/17823488/hungary-democracy-authoritarianism-trump>.
17. Belka, M. (2009). Europe Under Stress. The global economic crisis is testing the cohesion of the European Union. *Finance & Development*, 46(2), 8–11. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2009/06/pdf/belka.pdf>.

18. Benková, L. (2019). Hungary-Orbán's project towards "illiberal democracy". *AIES Fokus*, 2. Retrieved from <https://www.aies.at/download/2019/AIES-Fokus-2019-02.pdf>.
19. Bíró-Nagy, A. (2017). Illiberal Democracy in Hungary: The Social Background and Practical Steps of Building an Illiberal State. In Morillas, P. (Ed.). *Illiberal Democracies in the EU: the Visegrad Group and the Risk of Disintegration* (pp. 31–44). CIDOB. Retrieved from https://www.cidob.org/sites/default/files/2024-11/31-44_ANDR%C3%81S%20B%C3%8DR%C3%93-NAGY.pdf.
20. Bogaards, M. (2018). De-democratization in Hungary: diffusely defective democracy. *Democratization*, 25(8), 1481–1499. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1485015>.
21. Boguslawski, J. (2023, October 9). Poland's Elections: New Politics, Old Economics? *GMF*. Retrieved from <https://www.gmfus.org/news/polands-elections-new-politics-old-economics>.
22. Bonny, R., Martínez, E., Reillon, V., & Polgári, E. (2023, July 27). The most supported human rights case in the history of the European Union: new hope for LGBTIQ+ in Hungary? *Heinrich Boll Stiftung: Prague*. Retrieved from <https://cz.boell.org/en/2023/07/27/most-supported-human-rights-case-history-european-union>.
23. Borja, A. L. A. (2022). Conceptualizing Political Illiberalism: A Long Overdue Index of Illiberal Political Values. *Philippine Political Science Journal*, 43(1), 28–56. <http://dx.doi.org/10.1163/2165025X-bja10027>.
24. Boudon, R. (2001). *The Origin of Values: Sociology and Philosophy of Beliefs*. Transaction Publishers.
25. Brăilean, T. (2014). The Geopolitics of Emotions. *Human and Social Studies*, 3(3), 7–9. 10.2478/hssr-2013-0035.
26. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2015, June 10). *axiology*. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/axiology>.

27. Budjeryn, M. (2024, July 1). Safeguarding Ukraine's democracy during the war. *The Brookings Institution*. Retrieved from <https://www.brookings.edu/articles/safeguarding-ukraines-democracy-during-the-war/>.
28. Burton, J. W. (1969). Universal Values and World Politics. *International Journal*, 24(4), 673–692. <https://doi.org/10.2307/40200285>.
29. Burton, P. (2018). Material Realism: A Systems Theory of International Politics. *Dissertations*. 1506. Retrieved from <https://aquila.usm.edu/dissertations/1506>.
30. By refusing to comply with the temporary mechanism for the relocation of applicants for international protection, Poland, Hungary and the Czech Republic have failed to fulfil their obligations under European Union law (2020, April 2). *Court of Justice of the European Union*. Retrieved from <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-04/cp200040en.pdf>.
31. Byrne, A. (2015, June 9). 'Orbanomics' confounds critics as Hungary's economy recovers. *Financial Times*. Retrieved from <https://www.ft.com/content/027eaf9a-05e9-11e5-b676-00144feabdc0>.
32. Camut, N. (2023, April 21). EU court slashes daily fine against Poland to €500K in rule-of-law dispute. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/court-justice-eu-reduce-fine-against-poland-e500k-rule-law-dispute/>.
33. Camut, N. (2023, September 15). Is Poland's election fair? Pro-government media bias casts a shadow over vote. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/poland-election-fair-pro-government-media-bias-tvp-telewizja-polska-cast-shadow-vote/>.
34. Charter of Paris for a New Europe (1990, November 21). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. Retrieved from <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf>.
35. Chopin, Th. (2015, December 15). Euroscepticism and Europhobia: the threat of populism. *Foundation Robert Schuman. European Issues*, 375. <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-375-en.pdf>.

36. Chopin, Th., Macek, L. (2018). *In the face of the European Union's political crisis: the vital cultural struggle over values*. Foundation Robert Schuman. Retrieved from <https://www.robert-schuman.eu/en/european-issues/0479-in-the-face-of-the-european-union-s-political-crisis-the-vital-cultural-struggle-over-values>.
37. Chopin, Th., Macek, L. (2022). *European values: A debate to be clarified, a struggle to be fought*. Institut Jacques Delors. Retrieved from https://institutdelors.eu/wp-content/uploads/dlm_uploads/2022/04/PP275_European-values-clearer-debate-for-a-more-effective-fight_Chopin_Macek_EN.pdf.
38. Commission considers that Hungary's judicial reform addressed deficiencies in judicial independence, but maintains measures on budget conditionality * (2023, December 13). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_6465.
39. Commission refers HUNGARY to the Court of Justice of the EU over violation of LGBTIQ rights (July 15, 2022). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_2689.
40. Commission takes Hungary to Court for criminalising activities in support of asylum seekers and opens new infringement for non-provision of food in transit zones (2019, July 25). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_4260.
41. Conclusions of the Presidency, European Council, Rhodes, 2 and 3 December 1988 (1988). *European Council*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/media/20597/1988_december_-_rhodes_eng_.pdf.
42. Conflicts between the EU and Hungary between 2010-2020 (2021). *European Centre for Law and Justice*. Retrieved from <https://eclj.org/geopolitics/eu/conflicts-between-the-eu-and-hungary-between-2010-2020>.
43. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (2012). *EUR-Lex*. Retrieved September 13, 2024, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.
44. COUNCIL IMPLEMENTING DECISION (EU) 2022/2506 of 15 December 2022 on measures for the protection of the Union budget against breaches of the principles

of the rule of law in Hungary (2022, December 20). *EUR-Lex*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022D2506&from=EN>.

45. Cox, R. W. (1981). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. *Millennium*, 10(2), 126-155. <https://doi.org/10.1177/03058298810100020501>.

46. Crego, M. D., Mańko, R., & van Ballegooij, W. (2020). *Protecting EU common values within the Member States: An overview of monitoring, prevention and enforcement mechanisms at EU level*. European Parliamentary Research Service (EPRS). Retrieved from <https://epthinktank.eu/2020/09/28/protecting-eu-common-values-within-the-member-states-an-overview-of-monitoring-prevention-and-enforcement-mechanisms-at-eu-level/>.

47. Csehi, R., & Zgut, E. (2020). ‘We won’t let Brussels dictate us’: Eurosceptic populism in Hungary and Poland. *European Politics and Society*, 22(1), 53–68. <https://doi.org/10.1080/23745118.2020.1717064>.

48. Dams, T., & van der Putten, F. P. (2015). *China and Liberal Values in International Relations: Opposing the Promotion of Democracy, Human Rights and Liberal Market Economy*. Clingendael Institute. Retrieved from https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/China_and_Liberal_Values_in_International_Relations.pdf.

49. Danish Ministry of Defence (n.d.). *Denmark and the EU*. Retrieved from <https://www.fmn.dk/en/topics/international-cooperation/eu/>.

50. de Vries, B. (2021). What does it mean to be ‘illiberal’? *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 1, 13–21. <https://doi.org/10.5553/NJLP/000102>.

51. Declaration on Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration (1991). Retrieved from <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-2>.

52. Declaration on European Identity (1973). *Office for Official Publications of the European Communities*, 12 (pp. 118–122). Retrieved from

https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf.

53. Democracy and human rights at stake in Hungary: The Viktor Orbán government's drive for centralisation of power (2013). *Norwegian Helsinki Committee*. Retrieved from https://www.nhc.no/content/uploads/2018/08/Rapport_1_13_web.pdf.

54. Democracy index (n.d.). Our World in Data. Retrieved October 12, 2024 from <https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu?tab=table>.

55. Democracy Index 2010: Democracy in retreat. A report from The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf.

56. Democracy Index 2011: Democracy under stress. A report from The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011.

57. Democracy Index 2012: Democracy at a standstill. A report from The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex12.

58. Democracy Index 2013: Democracy in limbo. A report from the Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy0814.

59. Democracy Index 2014: Democracy and its discontents. A report from The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy0115.

60. Democracy Index 2015: Democracy in an age of anxiety. A report by The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2015.

61. Democracy Index 2016: Revenge of the “deplorables”. A report by The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2016.

62. Democracy Index 2017: Free speech under attack. A report by The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2017-free-speech-under-attack/>.
63. Democracy Index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy. A report by The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2018/>.
64. Democracy Index 2019: A year of democratic setbacks and popular protest. A report by The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2019/>.
65. Democracy Index 2020: In sickness and in health? A report by The Economist Intelligence Unit (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>.
66. Democracy Index 2021: The China challenge (2022, February 10). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemoIndex21.
67. Democracy Index 2022: Frontline democracy and the battle for Ukraine (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.eiu.com/n/wp-content/uploads/2023/02/Democracy-Index-2022_FV2.pdf.
68. Democracy Index 2023: Age of conflict (n.d.). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>.
69. Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy (2024, February 15). *Economist Intelligence Unit*. Retrieved from <https://www.eiu.com/n/democracy-index-conflict-and-polarisation-drive-a-new-low-for-global-democracy/>.
70. Dhand, O. (2018). *The Idea of Central Europe: Geopolitics, Culture and Regional Identity*. Bloomsbury Publishing.
71. Dobrzanska, O., & Pavliuk, O. (2024). More Different Than Not: Divergence of Values in Ukraine's and Russia's Societies amidst the Full-Scale Invasion. *Вісник*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, *Міжнародні відносини*, 57(1), 42–49. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2023/1-57/42-49>.

72. Download the report & data (n.d.). *API.24*. Retrieved October 14, 2024, from <https://populismindex.com/wp-content/uploads/2024/04/API-2024.xlsx>.

73. Drozdiak, W. (1991, March 21). HAVEL URGES NATO TO SEEK TIES WITH EAST'S NEW DEMOCRACIES. *Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/03/22/havel-urges-nato-to-seek-ties-with-east-s-new-democracies/5d992dce-a345-461e-8393-b93cc7b2e2ea/>.

74. Drozdowicz-Bieć, M. (2011). Reasons Why Poland Avoided the 2007-2009 Recession. *Prace i Materiały, Instytut Rozwoju Gospodarczego (SGH)*, 86(2), 39-66. Retrieved from http://194.145.100.18/repec/files/wsd/irgpim/wsd_irgpim_v86_2011_i2_n2_2.pdf.

75. EIU's 2023 Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy (2024, February 15). *The Economist Group*. Retrieved from <https://www.economistgroup.com/press-centre/economist-intelligence/eius-2023-democracy-index-conflict-and-polarisation-drive-a-new-low-for>.

76. Ekiert, G. (2012). The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe: Surprises and Puzzles. *Taiwan Journal of Democracy*, 8(2), 63–77. <https://doi.org/10.29654/TJD.201212.0007>.

77. Elections: Hungarian Referendum 2003 (n.d.). *IFES Election Guide*, Retrieved October 2, 2024, from <https://www.electionguide.org/elections/id/40/>.

78. Emerson, M., & Blockmans, S. (2024, July 5). EU Adopts Negotiating ‘Frameworks’ for Ukraine and Moldova: The Starting Gun for the Accession Process. *SCEEUS Guest Commentary*, 15. Retrieved from <https://cdn.ceps.eu/wp-content/uploads/2024/07/eu-adopts-negotiating-frameworks-for-ukraine-and-moldova.pdf>.

79. ENCJ suspends Polish National Judicial Council (2018, September 17). *European Network of Councils for the Judiciary*. Retrieved from <https://www.encj.eu/node/495>.

80. EP Autumn 2021 Survey: Defending Democracy | Empowering Citizens (2021). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2612>.
81. EP Autumn 2022 Survey: Parlemeter (2022). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2932>.
82. EP Autumn 2023 Survey: Six months before the 2024 European Elections (2023). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3152>.
83. EP Spring 2022 Survey: Rallying around the European flag - Democracy as anchor point in times of crisis (2022). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2792>.
84. EP Spring 2023 Survey: Democracy in action - One year before the European elections (2023). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3093>.
85. EU accession process step by step (2022). *European Commission*. Retrieved September 22, 2024 from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/eu_accession_process_clusters%20%28oct%202022%29.pdf.
86. EU court slams Hungary's 'Stop Soros' law (2021, November 16). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/eu-court-slams-hungarys-stop-soros-law/a-59834383>.
87. EU ends legal action against Poland over anti-LGBT zones (2023, February 16). *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2023/02/16/eu-ends-legal-action-against-poland-over-anti-lgbt-zones/>.
88. EU fines Poland €1 million per day over judicial reforms (2021, October 27). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/eu-fines-poland-1-million-per-day-over-judicial-reforms/a-59635269>.
89. EU founding values: Commission starts legal action against Hungary and Poland for violations of fundamental rights of LGBTIQ people (2021, July 15). *European*

Commission.

Retrieved

from

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_3668.

90. EU rejects Poland's request to end €1 million daily fines for ignoring ECJ ruling (2023, April 13). *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2023/04/13/eu-rejects-polands-request-to-end-e1-million-daily-fines-for-ignoring-ecj-ruling/>.

91. EU response to Russia's war of aggression against Ukraine (n.d.). *European Council*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-russia-military-aggression-against-ukraine/>.

92. EU Sues Hungary Over Russian-Style Sovereignty-Defense Law (2024, October 3). *RFE/RL's Hungarian Service*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/hungary-sovereignty-law-european-court/33144797.html>.

93. Europa-Union Deutschland (1995). *A Charter of European Identity, approved by the 41° Ordinary Congress in Lübeck, October 28, 1995*. Retrieved from <http://www.eurit.it/Eurplace/diba/citta/cartaci.html>.

94. Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Poland, of the other part (n.d.). Retrieved from <https://wits.worldbank.org/gptad/pdf/archive/ec-poland.pdf>.

95. EUROPEAN AGREEMENTS WITH CZECHOSLOVAKIA, HUNGARY, AND POLAND (1991, November 22). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_91_1033.

96. European Commission statement on the judgment of the European Court of Justice on Poland's Supreme Court law (2019, June 24). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_19_3376.

97. European Community aid to Eastern Europe (n.d.). *Centre virtuel de la connaissance sur l'Europe*. Retrieved from <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/1f5d29d1-bc79-44af-ae41-6fdb3f41608e/d41c0d3f-3bed-4585-a9a9-1a13320f39b9>.

98. European Council in Copenhagen, 21-22 June 1993. Conclusions of the Presidency (1993). European Council. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>.
99. European Council Meeting on 9 and 10 December 1994 in Essen. Presidency Conclusions (1994). *European Council*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00300-1.en4.htm.
100. European Parliament Eurobarometer (EB/EP 82.4). 2014 Parlemeter. Analytical Overview (2015, January 30). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2015/2014parlemeter/eb82_4_parlemeter_analytical_synthesis_en.pdf.
101. European Parliament Eurobarometer (EB/EP 84.1). Parlemeter 2015 – Part II. Analytical Overview (2015, November 30). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2015/2015parlemeter/eb84_1_synthese_analytique_partie_II_en.pdf.
102. European Parliament Eurobarometer (EB79.5). ‘One Year to Go to the 2014 European Elections’. Institutional Analytical Overview (2013, August 21). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2013/one-year-to-go-2014-european-elections/analytical-synthesis/en-analytical-synthesis-2014-european-elections-20130818.pdf>.
103. European Union Agency for Fundamental Rights (2013). *The European Union as a Community of values: safeguarding fundamental rights in times of crisis*. Retrieved September 21, 2024, from https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2013-safeguarding-fundamental-rights-in-crisis_en.pdf.
104. Exploiting the Trauma of Trianon (2021, June 7). *EUvsDisinfo*. Retrieved from <https://euvsdisinfo.eu/exploiting-the-trauma-of-trianon/>.

105. Ford, N. M. (2020, 30 January). 'Muzzle Law' Ends Poland's Ability to Call Itself a Democracy. *The Globe Post*. Retrieved from <https://theglobepost.com/2020/01/30/poland-muzzle-law/>.
106. Freedom in the World Research Methodology (n.d.). *Freedom House*. Retrieved October 19, 2024 from <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>.
107. Furman, J. (1996). Political Illiberalism: The paradox of disenfranchisement and the ambivalences of Rawlsian justice. *The Yale Law Journal*, 106, 1197–1231. <https://doi.org/10.2307/797152>.
108. Gokmen, G. (2017). Clash of civilizations and the impact of cultural differences on trade. *Journal of Development Economics*, 127(C), 449–458. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2016.12.008>.
109. Goujard, C. (2022, August 17). Not chill with Netflix. Hungary probes kids' cartoon over same-sex kiss. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/hungary-probes-netflix-cartoon-girls-kissing-lgbtq/>.
110. Greilinger, G. (2023). Hungary's Eastern Opening Policy as a Long-Term Political-Economic Strategy. *AIES Fokus*, 4. Retrieved from <https://www.aies.at/download/2023/AIES-Fokus-2023-04.pdf>.
111. Grünberg, Ludwig, Grünberg, C., & Grünberg, Laura. (Eds.) (2000). *The Mystery of Values: Studies in Axiology*. Rodopi.
112. Grzybowski, K. (1990). The Council for Mutual Economic Assistance and the European Community. *The American Journal of International Law*, 84(1), 284–292. <https://doi.org/10.2307/2203032>.
113. Habermas, J. (2012). *The Crisis of the European Union: A Response*. Polity Press.
114. Haglund-Morrissey, A. (2007). EU Value Promotion and the European Neighborhood Policy. *Southeastern Europe*, 32(1), 39–59. <http://dx.doi.org/10.1163/187633307X00048>.
115. Hajdinjak, S., Chromkova Manea, B. Ch., & Chytílek, R. (2022). Introduction: How Values and Attitudes Influence Illiberal Tendencies in Central Europe. In Hajdinjak,

S., Manea, B. Ch., & Chytílek, R. (Eds.). *Behind the Illiberal Turn: Values in Central Europe* (pp. 12–40). Brill.

116. Haller, M. (2002). Theory and Method in the Comparative Study of Values: Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, 18(2), 139–158. <https://doi.org/10.1093/esr/18.2.139>.

117. Halmai, G. (2015, May 7). Viktor Orbán's rampage to attract more far right voters. *Verfassungsblog*. Retrieved from <https://verfassungsblog.de/viktor-orbans-rampage-to-attract-more-far-right-voters/>.

118. Harrison, L. E., & Huntington, S. (Eds.) (2000). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. Basic Books.

119. Havel, V. (1986). *The Anatomy of a Reticence. Eastern European Dissidents and the Peace Movement in the West* (E. Kohák, Trans.). Charta 77 Foundation. Retrieved from <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/112?&lang=en>.

120. Hewitson, M., & Vermeiren, J. (2023). Introduction: Europe and the 'East' – Self and Other in the History of the European Idea. In Hewitson, M., & Vermeiren, J. (Eds.). *Europe and the East Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789-1989*. Routledge.

121. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*, 2nd ed. Sage.

122. Hofstede, G. (2011). National cultures, organizational cultures, and the role of management. In F. González (Ed.). *Values and Ethics for the 21st Century* (pp. 385–404). BBVA.

123. Hungary parliamentary elections and referendum 2022: ODIHR election observation mission final report (2022). *OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights*. Retrieved from <https://www.osce.org/odihr/elections/523565>.

124. Hungary to revoke 2017 anti-NGO law after EU court rebuke (2021, April 21). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/hungary-to-revoke-2017-anti-ngo-law-after-eu-court-rebuke/a-57282186>.

125. Hungary's 7-Year-Old Constitution Is Amended for the 7th Time (2018, June 28). *Hungarian Civil Liberties Union*. Retrieved from

<https://www.liberties.eu/en/stories/hungarian-fundamental-law-has-been-amended-7-times-by-the-parliament-since-2011/15114>.

126. Huntington, S. (1993, June 6). The Coming Clash of Civilizations Or, the West Against the Rest. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1993/06/06/opinion/the-coming-clash-of-civilizations-or-the-west-against-the-rest.html>.

127. Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster.

128. Hurrell, A. (2007). *On Global Order: Power, Values, and the Constitution of International Society*. Oxford University Press.

129. Hutt, D. (2022, April 12). Soul searching for Hungary's once 'neo-Nazi' Jobbik party. *Euronews*. Retrieved from <https://www.euronews.com/2022/04/12/soul-searching-for-hungary-s-once-neo-nazi-jobbik-party>.

130. Hutter, S., & Kriesi, H. (Eds.). (2019). *European Party Politics in Times of Crisis*. Cambridge: Cambridge University Press.

131. Infringements -European Commission refers Hungary to the Court of Justice for its NGO Law (2017, December 7). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_17_5003.

132. Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 65(4), 991–1017. <https://doi.org/10.2307/1953494>.

133. Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv346rbz>.

134. Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(1), 19–51. <https://doi.org/10.1177/000312240006500103>.

135. Institut Montaigne (2023, Octobre 18). *Raisons, déraisons, émotions : la contre-offensive à Gaza décryptée par nos experts*. Retrieved from <https://www.institutmontaigne.org/expressions/raisons-deraisons-emotions-la-contre-offensive-gaza-decryptee-par-nos-experts>.

136. International conference on persecuted Christians – Orbán: Europe can only be saved by returning to Christianity (2019, November 26). *Daily News Hungary*. Retrieved from <https://dailynewshungary.com/international-conference-on-persecuted-christians-orban-europe-can-only-be-saved-by-returning-to-christianity>.
137. Ivic, S. (2019). The Concept of European Values. *Cultura. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology*, 16(1), 103–117. Retrieved from <https://culturajournal.com/wp-content/uploads/2023/08/Cultura-16-1-7.pdf>.
138. Karnitschnig, M. (2015, September 3). Orbán says migrants threaten ‘Christian’ Europe. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/orban-migrants-threaten-christian-europe-identity-refugees-asylum-crisis/>.
139. Katsanidou, A., & Otjes, S. (2016). How the European debt crisis reshaped national political space: The case of Greece. *European Union Politics*, 17(2), 262-284. <https://doi.org/10.1177/1465116515616196>.
140. Kekic, L. (2007). The Economist Intelligence Unit’s index of democracy. *The Economist*. Retrieved from https://www.economist.com/media/pdf/democracy_index_2007_v3.pdf.
141. Keynote speech by President von der Leyen at the Bled Strategic Forum (2024, September 2). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_24_4502.
142. Kingsley, P. (2018, April 6). How a Liberal Dissident Became a Far-Right Hero, in Hungary and Beyond. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/04/06/world/europe/viktor-orban-hungary-politics.html>.
143. Kneuer, M. (2018). The tandem of populism and Euroscepticism: a comparative perspective in the light of the European crises. *Contemporary Social Science*, 14(1), 26–42. <https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1426874>.
144. Kochenov, D. (2021). Article 7: A Commentary on a Much Talked-About ‘Dead’ Provision. In: von Bogdandy, A., Bogdanowicz, P., Canor, I., Grabenwarter, C., Taborowski, M., & Schmidt, M. (Eds). *Defending Checks and Balances in EU Member States*. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, vol 298. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-662-62317-6_6.

145. Kovács, K., & Scheppele, K. L. (2018). The fragility of an independent judiciary: Lessons from Hungary and Poland—and the European Union. *Communist and Post-Communist Studies*, 51(3), 189–200. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.07.005>.
146. Kowal, P. (2021, February 5). Why Hungary and Poland are sticking together. *GIS*. Retrieved from <https://www.gisreportsonline.com/r/hungary-poland-democracy/>.
147. Krastev, I. (2007). Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, 18(4), 56–63. <https://www.journalofdemocracy.org/wp-content/uploads/2012/04/Krastev-18-4.pdf>.
148. Krekó, P. (2017). Rethinking the Far Right in Hungary: Defeating Orban is Impossible without Jobbik's Votes. *Friedrich Ebert Stiftung*. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14182.pdf>.
149. Kropp, K. (2017) The cases of the European Values Study and the European Social Survey — European constellations of social science knowledge production. *Serendipities. Journal for the Sociology and History of the Social Sciences*, 2(1), 50–68. <https://doi.org/10.25364/11.2:2017.1.4>.
150. Kundera, M. (1984, April 26). The Tragedy of Central Europe (E. While, Trans.). *New York Review of Books*, 31(7). Retrieved from https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/656024/mod_resource/content/1/Kundera%20The%20Tragedy%20of%20Central%20Europe.pdf.
151. Lapid, Y. (1996). Culture's Ship: Returns and Departures in IR Theory. In Lapid, Y., Kratochwil, F. (Eds.) *The Return of Culture and Identity in IR Theory* (pp. 3–20). Lynne Rienner Publishers.
152. Lebedeva, N., Dimitrova, R., Berry, J., & Boehnke, K. (2018). Introduction. In Lebedeva, N., Dimitrova, R. & Berry, J. (Eds.). *Changing Values and Identities in the Post-Communist World* (pp. 1–26). Springer International Publishing.
153. Letta, E. (2022, May 9). *Europe of The Seven Unions*. Groupe d'études géopolitiques. Retrieved from <https://geopolitique.eu/en/2022/05/09/the-europe-of-the-seven-unions/>.

154. Levitsky, S., & Way, L. A. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge University Press.
155. Liboreiro, J. (2024, January 29). EU Commission won't trigger 'nuclear option' against Hungary until there's clear majority in favour. *Euronews*. Retrieved from <https://www.euronews.com/my-europe/2024/01/29/eu-commission-wont-trigger-nuclear-option-against-hungary-until-theres-clear-majority-in-f>.
156. Liboreiro, J., & Zsiros, S. (2022, September 15). Hungary is no longer a full democracy but an 'electoral autocracy,' MEPs declare in new report. *Euronews*. Retrieved from <https://www.euronews.com/my-europe/2022/09/15/hungary-is-no-longer-a-full-democracy-but-an-electoral-autocracy-meps-declare-in-new-repor>.
157. Lucarelli, S. (2002). *Peace and Democracy: The Rediscovered Link. The EU, NATO and the European System of Liberal-Democratic Security Communities*. NATO. Retrieved from <https://www.nato.int/acad/fellow/00-02/Lucarelli's.pdf>.
158. Lucarelli, S. (2006). Introduction: Values, principles, identity and European Union foreign policy. In Lucarelli, S., Manners, I. (Eds.) *Values and Principles in European Union Foreign Policy* (pp. 1–18). Routledge.
159. Luxembourg European Council, 12 and 13 December 1997. Presidency Conclusions (1997). European Council. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/032a0008.htm.
160. Lynch, J., & Hopkin, J. (2018). Post-Crisis Political Change in Western Europe. *Current History*, 117(802), 315–320. <https://www.jstor.org/stable/48614386>.
161. Madeja, A. (2021). European Values and the Rule of Law. In Drinóczi, T., Bień-Kacała, A. (Eds.) (2021). *Rule of Law, Common Values, and Illiberal Constitutionalism: Poland and Hungary within the European Union* (pp. 45–76). Routledge.
162. Madrid European Council, 15 and 16 December 1995. Presidency Conclusions (1995). European Council. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00400-c.en5.htm.

163. Mainwaring, S., Brinks, D. & Pérez-Liñán, A. (2001). Classifying Political Regimes in Latin. *Studies in Comparative International Development*, 36, 37–65. <https://doi.org/10.1007/BF02687584>.
164. Manea, B. C., & Rabušić, L. (2020). Value Modernisation in Central and Eastern European Countries: How Does Inglehart's Theory Work? *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 56(6), 699-740. <https://doi.org/10.13060/csr.2020.033>.
165. Marcisz, P. (2021, August 15). The Lex TVN and the End of Free Media in Poland. *Verfassungsblog*. Retrieved from <https://verfassungsblog.de/the-lex-tvn-and-the-end-of-free-media-in-poland/>.
166. Marktler, T. (2008). The Power of the Copenhagen Criteria. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, 2, 343–364. Retrieved from <https://www.cyelp.com/index.php/cyelp/article/view/23>.
167. Marsh, D. (2009). Keeping Ideas in their Place: In Praise of Thin Constructivism. *Australian Journal of Political Science*, 44(4), 679–696. <https://doi.org/10.1080/10361140903296578>.
168. Measures for the protection of the Union budget: the Court of Justice, sitting as a full Court, dismisses the actions brought by Hungary and Poland against the conditionality mechanism which makes the receipt of financing from the Union budget subject to the respect by the Member States for the principles of the rule of law (2022, February 16). *Court of Justice of the European Union*. Retrieved from <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2022-02/cp220028en.pdf>.
169. Mendelsohn, R. (2017). The European Refugee Crisis: Nationalist Backlashes within the European Union. *MJUR*, 7, 150–176. <https://www.monmouthcollege.edu/live/files/762-mjur-i07-2017-10-mendelsohnpdf>.
170. Meyer, C. (n.d.). *Münchhausen Trilemma: A Truth That Changes Everything*. The Mind Collection. Retrieved September 19, 2024, from <https://themindcollection.com/munchhausen-trilemma/>.
171. Moisi, D. (2017, June 28). The Changing Geopolitics of European Emotion. *Project Syndicate*. Retrieved from <https://www.project-syndicate.org/commentary/britain-france-changing-geopolitics-of-emotion-by-dominique-moisi-2017-06>.

172. Moravcsik, A., & Schimmelfennig, F. (2019). Liberal Intergovernmentalism. In Wiener, A., Borzel, T. A., & Risse, T. (Eds.). *European Integration Theory (3rd ed.)* (pp. 64–84). Oxford University Press. Retrieved from <https://www.princeton.edu/~amoravcs/library/Moravcsik%20Schimmelfennig%20LI%20018%20Reduced.pdf>.
173. Moskowitz, K. (2022). Did NATO Expansion Really Cause Putin’s Invasion? *American Foreign Service Journal*, 99(8), 27–30. Retrieved from https://afsa.org/sites/default/files/flipping_book/1022/4/index.html.
174. Nagy, M. S. (2024, May 5). The rise of KESMA: How Orbán’s allies bought up Hungary’s media. *International Press Institute*. Retrieved from <https://ipi.media/the-rise-of-kesma-how-orbans-allies-bought-up-hungarys-media/>.
175. Naumann, F. (1916). *Central Europe* (Ch. M. Meredith, Trans.). P. S. King & Son, Limited. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/9634649.pdf>.
176. New report: Hungary dismantles media freedom and pluralism (2019, December 3). *European Federation of Journalists*. Retrieved from <https://europeanjournalists.org/blog/2019/12/03/new-report-hungary-dismantles-media-freedom-and-pluralism/>.
177. Nissen, C., Dreyer, J. (2024). From optimist to sceptical liberalism: reforging European Union foreign policy amid crises. *International Affairs*, 100(2), 675–690. <https://doi.org/10.1093/ia/iaae013>.
178. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs.
179. Oakes, G. (1988). Rickert’s Value Theory and the Foundations of Weber’s Methodology. *Sociological Theory*, 6(1), 38–51. <https://doi.org/10.2307/201912>.
180. Opinion on amendments to the Act of 25 June 2015 on the Constitutional Tribunal of Poland, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016) (2016). *European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)*. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)001-e).

181. Orbán, Kaczyński, Salvini, Le Pen, Abascal and other right-wing leaders united in defense of true European values (2021, July 5). *Visegrad Post*. Retrieved from <https://visegradpost.com/en/2021/07/05/orban-kaczynski-salvini-le-pen-abascal-and-other-right-wing-leaders-united-in-defense-of-true-european-values/>.

182. Orban: Socialist-Liberal govt turned against people after 2006 Oszod speech (2021, September 17). *Visegrad Group*. Retrieved from <https://www.visegradgroup.eu/news/orban-socialist-liberal>.

183. Orbán's social media mouthpiece Megafon zeroes in on EU ahead of vote (2024, June 2). *Euractiv*. Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/elections/news/orbans-social-media-mouthpiece-megafon-zeroes-in-on-eu-ahead-of-vote/>.

184. Orsi, F. (2015). *Value Theory*. Bloomsbury Academic.

185. Pain, R. (2009). Globalized fear? Towards an emotional geopolitics. *Progress in Human Geography*, 33(4), 466-486. <https://doi.org/10.1177/0309132508104994>.

186. Painot, M. (2024). *The Use of Article 7 As a Protection Tools for the Rule of Law and European Values*. EUROPEUM Institute for European Policy. Retrieved from <https://www.europeum.org/wp-content/uploads/the-use-of-article-7-as-a-protection-tool-for-the-rule-of-law-and-european-values-by-maxime-painot.pdf>.

187. Parlemeter 2016. Analytical overview (2016). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2016/parlemetre/eb86_1_parlemeter_synthesis_en.pdf.

188. Parlemeter 2017: A stronger voice: Citizens' views on Parliament and the EU. Part II: Complete survey results (2017). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from https://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2017/parlemetre/eb88_results_annex.pdf.

189. Parlemeter 2018 – Taking up the challenge: From (silent) support to actual vote. Complete survey results (2018). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be->

[heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/results-annex/en-parlemeter-2018-results-annex.pdf](https://www.europarl.europa.eu/press-room/en/answer-to-questions/2018/08/heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/results-annex/en-parlemeter-2018-results-annex.pdf).

190. Parlemeter 2019: Heeding the call beyond the vote. A stronger parliament to listen to citizens voices. Complete survey results (2019). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2019/parlemeter-2019-heeding-the-call-beyond-the-vote/results-annex/en-results-annex.pdf>.

191. Parlemeter 2020: A Glimpse of Certainty in Uncertain Times. Complete survey results (2020). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2020/parlemeter-2020/en-data-annex.pdf>.

192. Pech, L., & Jaraczewski, J. (2023, January 17). *Systemic Threat to the Rule of Law in Poland: Updated and New Article 7(1) TEU Recommendations*. CEU Democracy Institute Working Papers No. 2, 2023, UCD Working Papers in Law, Criminology & Socio-Legal Studies Research Paper No. 13 / 2013. <https://ssrn.com/abstract=4326932>.

193. Piedrafita, S., & Torreblanca, J. (2005). The Three Logics of EU Enlargement: Interests Identities and Arguments. *Politique européenne*, 15(1), 29-59. <https://shs.cairn.info/journal-politique-europeenne-2005-1-page-29?lang=en>.

194. Pirro, A. L., Taggart, P., & van Kessel, S. (2018). The populist politics of Euroscepticism in times of crisis: Comparative conclusions. *Politics*, 38(3), 378–390. <https://doi.org/10.1177/0263395718784704>.

195. Podraza, A. (2000). *Central Europe in the Process of European Integration. A Comparative Study of Strategies of the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia towards Deepening and Widening of the European Union*. Research Support Scheme. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Andrzej-Podraza/publication/236156433_CENTRAL_EUROPE_IN_THE_PROCESS_OF_EUROPEAN_INTEGRATION_A_COMPARATIVE_STUDY_OF_STRATEGIES_OF_THE_CZECH_REPUBLIC_HUNGARY_POLAND_AND_SLOVAKIA_TOWARDS_DEEPENING_AND_WIDENING_OF_THE_EUROPEAN_UNION/links/0c9605167e6653633f000000/CENTRAL-EUROPE-IN-THE-PROCESS-OF-EUROPEAN-INTEGRATION-A-

[COMPARATIVE-STUDY-OF-STRATEGIES-OF-THE-CZECH-REPUBLIC-HUNGARY-POLAND-AND-SLOVAKIA-TOWARDS-DEEPENING-AND-WIDENING-OF-THE-EUROPEAN-UNION.pdf](#)

196. Polak, R. (2023). Values: A Contested Concept. Problem Outline and Interdisciplinary Approaches. In Polak, R., Rohs, P. (Eds.) *Values – Politics – Religion: The European Values Study. In-depth Analysis – Interdisciplinary Perspectives – Future Prospects* (pp. 33–94). Springer International Publishing.

197. Poland - Opinion on the Draft Act amending the Act on the National Council of the Judiciary; on the Draft Act amending the Act on the Supreme Court, proposed by the President of Poland, and on the Act on the Organisation of Ordinary Courts, adopted by the Commission at its 113th Plenary Session (Venice, 8-9 December 2017) (2017). *European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)*. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)031-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)031-e).

198. Poland backtracks on Supreme Court retirements (2018, December 18). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/poland-reverses-supreme-court-retirements-after-eu-order/a-46780118>.

199. Poland is world’s “most autocratizing country”, finds democracy index (2021, March 11). *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2021/03/11/poland-is-worlds-most-autocratizing-country-finds-democracy-index/>.

200. Poland: Media freedom at a crossroads. Journalism in Poland faces uncertain future ahead of election (2023, October 5). *ARTICLE 19*. Retrieved from <https://www.article19.org/resources/poland-media-freedom-at-a-crossroads/>.

201. Poland’s body reviewing judicial nominations is illegal, rules European human rights court (2021, November 8). *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2021/11/08/polands-body-reviewing-judicial-nominations-is-illegal-rules-european-human-rights-court/>.

202. Polish broadcaster gets half million zloty fine for Zelensky “disinformation” (2023, August 14). *Notes from Poland*. Retrieved from

<https://notesfrompoland.com/2023/08/14/polish-broadcaster-gets-half-million-zloty-fine-for-zelensky-disinformation/>.

203. Polish election: Andrzej Duda says LGBT 'ideology' worse than communism (2020, June 14). *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-53039864>.

204. Polish judicial system: an adjudicating panel of the Extraordinary Review and Public Affairs Chamber of the Supreme Court does not constitute an independent and impartial tribunal previously established by law (2023, December 21). *Court of Justice of the European Union*. Retrieved from <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2023-12/cp230206en.pdf>.

205. Polish parliament approves first steps in ending near-total abortion ban (2024, April 12). *Notes from Poland*. Retrieved from <https://notesfrompoland.com/2024/04/12/polish-parliament-approves-first-steps-in-ending-near-total-abortion-ban/>.

206. Presidency Conclusions, European Council, Madrid, 26 and 27 June 1989 (1989). *European Council*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/media/20589/1989_june_-_madrid_eng_.pdf.

207. Presidency Conclusions. Nice European Council Meeting, 7, 8 and 9 December 2000. Presidency Conclusions (2000). *European Council*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00400-r1.%20ann.en0.htm.

208. Prime Minister Viktor Orbán's Speech at the 25th Bálványos Summer Free University and Student Camp (2014, July 30). *Website of the Hungarian Government*. Retrieved September 12, 2024 from <https://2015-2019.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/prime-minister-viktor-orban-s-speech-at-the-25th-balvanyos-summer-free-university-and-student-camp>.

209. Przeworski, A. (2003). FREEDOM TO CHOOSE AND DEMOCRACY. *Economics and Philosophy*, 19(2), 265–279. <https://doi.org/10.1017/S0266267103001159>.

210. Quinn, R. (2017). *An Analysis of Samuel P. Huntington's The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Macat International.

211. Rady, M. (2023). *The Middle Kingdoms: A New History of Central Europe*. Alien Lane.
212. Rainbow Europe Map and Index 2022 (2022, May 12). *ILGA-Europe*. Retrieved from <https://www.ilga-europe.org/report/rainbow-europe-2022/>.
213. Rankin, J. (2016, January 13). Brussels launches unprecedented EU inquiry into rule of law in Poland. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/13/ec-to-investigate-polish-governments-controversial-new-laws>.
214. Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget (2020, December 22). *EUR-Lex*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R2092>.
215. Results of voting in Nationwide Referendum 2023 (n.d.). *National Electoral Commission of Poland*. Retrieved from <https://referendum.gov.pl/referendum2023/en/wyniki/pl>.
216. Reynolds, C. (2017). Religion and Values in the ESS: Individual and Societal Effects. In Breen, M. J. (Ed.) *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey* (pp. 58–74). Routledge.
217. Rule of Law: European Commission acts to defend judicial independence in Poland (2017, December 20). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_17_5367.
218. Rule of Law: European Commission launches infringement procedure to protect judges in Poland from political control (2019, April 3). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_1957.
219. Rule of Law: European Commission launches infringement procedure to safeguard the independence of judges in Poland (2020, April 29). *European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_772.
220. Rupnik., J. (2023). Illiberal Democracy and Hybrid Regimes in East-Central Europe. In Kolozova, K., & Milanese, N. (Eds). *“Illiberal Democracies” in Europe: An Authoritarian Response to the Crisis of Illiberalism* (pp. 9–16). The Institute for European,

Russian, and Eurasian Studies. Retrieved from <https://sciencespo.hal.science/hal-03980745/document>.

221. Scheffer, J. (2024, April 8). The Prime Minister of 15 Million Hungarians — Celebrating the Birthday of József Antall. *Hungarian Conservative*. Retrieved from https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society/jozsef-antall_hungary_prime-minister_birthday-anniversary/.

222. Scheppele, K. L. (2022). How Viktor Orbán Wins. *Journal of Democracy*, 33(3), 45–61. Retrieved from <https://www.journalofdemocracy.org/articles/how-viktor-orban-wins/>.

223. Schmidt, A. (2023). Illiberal Turn in Hungary. In Zięba, R. (Ed.). *Politics and Security of Central and Eastern Europe: Contemporary Challenges* (pp. 57–82). Springer.

224. Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>.

225. Schweiger, Ch., & Visvizi, A. (2018). Introduction: the EU under crisis conditions: Central and Eastern European perspectives. In Schweiger, Ch., & Visvizi, A. (Eds.). *Central and Eastern Europe in the EU Challenges and Perspectives Under Crisis Conditions* (pp. 1–8). Routledge.

226. Scribano, A. (2021). Other emotions: A global look at the politics of sensibilities. *International Sociology*, 36(4), 491-497. <https://doi.org/10.1177/02685809211018080>.

227. Seventh amendment of the Basic Law of Hungary (Unofficial Translation) (2018). *Hungarian Helsinki Committee*. Retrieved from <https://helsinki.hu/wp-content/uploads/T332-Constitution-Amendment-29-May-2018-ENG.pdf>.

228. Shevchuk, O., & Tykhonenko, I. (2023). US-Polish Relations: Stability of the Euro-Atlantic Community in the Focus of NATO. *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*, 05, 16-25. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.05.016>.

229. Single European Act (1987). *Official Journal of the European Committees*. Retrieved September 13, 2024, from https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a519205f-924a-4978-96a2-b9af8a598b85.0004.02/DOC_1&format=PDF.

230. Smith, K. E. (2004). *The Making of EU Foreign Policy: The Case of Eastern Europe (2nd ed.)*. Palgrave Macmillan.
231. Smith, S. (2016). Introduction: Diversity and Disciplinarity in International Relations Theory. In Dunne, T., Kurki, M., & Smith, S. (Eds.), *International Relations Theories: Discipline and Diversity, 4th ed.* (pp. 1–12). Oxford University Press.
232. Snyder, T. (2017). *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*. Penguin Random House.
233. Sørensen, G. (2008). The Case for Combining Material Forces and Ideas in the Study of IR. *European Journal of International Relations*, 14(1), 5-32. <https://doi.org/10.1177/1354066107087768>.
234. Special Eurobarometer 469: Integration of Immigrants in the European Union (2018). *European Union*. Retrieved October 11, 2024, from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2169>.
235. Speech by President von der Leyen at the general debate 'United for Europe' of the Council of Europe Summit (2023, May 17). *European Commission*. Retrieved September 22, 2024 from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_23_2803.
236. Srinivasan, K., Mayall, J., Pulipaka, S. (2019). Introduction: Values and Foreign Policy. In Srinivasan, K., Mayall, J., Pulipaka, S. (Ed.) *Values in Foreign Policy: Investigating Ideals and Interests* (pp. 1–18). Rowman & Littlefield.
237. Standard Eurobarometer 73 - Spring 2010 (2010). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/917>.
238. Standard Eurobarometer 75 - Spring 2011 (2011). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/1019>.
239. Standard Eurobarometer 77 - Spring 2012 (2012). *European Union*. Retrieved October 9, 2024 from <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/1063>.
240. Steinert, S. (2023). Sociology and Value. In *Interdisciplinary Value Theory* (pp. 33-50). Palgrave MacMillan Publishers. https://doi.org/10.1007/978-3-031-10733-7_3.
241. Stepanovska, M. A., Tasev, H. R. (2017). National Identity vs. European Identity: Partners or Rivals. *Iustinianus Primus Law Review*, 8(2). Retrieved from

https://ukimmk-my.sharepoint.com/personal/ikt_pf_ukim_edu_mk/_layouts/15/guestaccess.aspx?docid=1f077586cafe447c291464ab65be26258&authkey=AWWZbmvWj9ip0XeFXkSA5LA&e=d39b79983e464d3f9ed2d55e07c775f6?ext=.pdf.

242. Supporting Ukraine's Democracy after the War: Key Issues, Comparative Experience and Best Practices (2022). *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, 14. Retrieved from <https://www.idea.int/democracytracker/sites/default/files/2022-11/supporting-ukraines-democracy-after-the-war.pdf>.

243. Swain, G., & Swain, N. (1998). *Eastern Europe Since 1945 (2nd ed.)*. Palgrave Macmillan.

244. Szczerbiak, A. (2002). *The Political Context of EU Accession in Poland*. The Royal Institute of International Affairs. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Europe/polish.pdf>.

245. Szombati, K. (2015, June 2). Why Hungarian voters are turning away from Fidesz and towards Jobbik. *Heinrich Boll Stiftung*. Retrieved from <https://www.boell.de/en/2015/06/02/why-hungarian-voters-are-turning-away-fidesz-and-towards-jobbik>.

246. Szostek, J., & Toremark, L. (2023, November 14). Democracy in Ukraine: Explaining the history of democracy in Ukraine, the current state of its democracy while at war, and future prospects. *Chatham House*. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/2023/11/democracy-ukraine>.

247. The Britannica Dictionary (n.d.). *imperative*. Retrieved September 21, 2024, from <https://www.britannica.com/dictionary/imperative>.

248. The Hungarian government threatens EU values, institutions, and funds, MEPs say (2024, January 18). *European Parliament*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240112IPR16780/the-hungarian-government-threatens-eu-values-institutions-and-funds-meps-say>.

249. The legislative process (n.d.). *Hungarian National Assembly*. Retrieved from <https://www.parlament.hu/web/house-of-the-national-assembly/the-legislative-process>.

250. The restrictions imposed by Hungary on the financing of civil organisations by persons established outside that Member State do not comply with EU law (2020, June 18). *Court of Justice of the European Union*. Retrieved from <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-06/cp200073en.pdf>.

251. Thome, H. (2015). Values, Sociology of. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 25 (pp. 47–53). [10.1016/B978-0-08-097086-8.32167-5](https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.32167-5).

252. TIMBRO Authoritarian Populism Index 2024 (2024). *API.24*. Retrieved from https://populismindex.com/wp-content/uploads/2024/04/TAPI_2024_digital_2024-04-15.pdf.

253. Trastulli, F. (2021, May 24). Testing Ronald Inglehart’s ‘value change’ theory with the manifestos of western European parties. *EUROPP*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/05/24/testing-ronald-ingleharts-value-change-theory-with-the-manifestos-of-western-european-parties/>.

254. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts (1997). *EUR-Lex*. Retrieved October 2, 2024, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11997D%2FTXT>.

255. Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, signed at Nice, 26 February 2001 (2001). *EUR-Lex*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12001C%2FTXT>.

256. Treaty on European Union (1992). *EUR-Lex*. Retrieved September 13, 2024, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11992M/TXT>.

257. Tronina, D., & Kaźmierska, K. (2023, October 11). Abortion rights and election campaigns: the case of Poland. *Engenderings*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/gender/2023/10/11/abortion-rights-and-election-campaigns-the-case-of-poland/>.

258. Two years to go to the 2014 european elections. European Parliament Eurobarometer (EB/EP 77.4) (2012). *European Parliament*. Retrieved October 9, 2024 from <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2012/two->

[years-to-go-to-the-2014-european-elections/analytical-summary/en-analytical-summary-two-years-to-2014-european-elections-20120820.pdf](https://www.freedomhouse.org/news/years-to-go-to-the-2014-european-elections/analytical-summary/en-analytical-summary-two-years-to-2014-european-elections-20120820.pdf).

259. Ukraine: Freedom in the World 2019 Country Report (n.d.). *Freedom House*. Retrieved October 14, 2024 from <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>.

260. van Doorn, S. (2020). The economic consequences of the Fidesz government on the Hungarian economy and the regional economic inequality in Hungary. *Lund University*. Retrieved from <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/9020659>.

261. van Ham, P. (2016). *The EC, Eastern Europe and European Unity: Discord, Collaboration and Integration Since 1947*. Bloomsbury Publishing.

262. Velculescu, D. (2009, August 13). IMF Survey: Poland: Bright Spot in Recession-Hit Europe. *International Monetary Fund*. Retrieved from <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/socar081309a>.

263. Wallace, H. (2000). Europeanisation and Globalisation: Complementary or Contradictory Trends? *New Political Economy*, 5(3), 369–382. <https://doi.org/10.1080/713687780>.

264. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley Publishing Company.

265. Wendt, A. (1995). Constructing International Politics. *International Security*, 20(1), 71–81. <https://www.jstor.org/stable/2539217>.

266. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.

267. Wendt, A. E. (1987). The Agent-Structure Problem in International Relations Theory. *International Organization*, 41(3), 335-370. <https://www.jstor.org/stable/2706749>.

268. Włodarczak-Semczuk, A. (2023, September 19). Polish reforms under nationalist PiS government. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/europe/polish-reforms-under-nationalist-pis-government-2023-09-19/>.

269. World Report 2024: Poland (n.d.). *Human Rights Watch*. Retrieved from <https://www.hrw.org/world-report/2024/country-chapters/poland>.

270. Woźniak, M. (2024, May 1). 20 years in EU: How Poland worked toward its European integration. *TVP World*. Retrieved from <https://tvpworld.com/77302118/polands-road-to-eu-membership>.

271. Woźniakowski, T., Schimmelfennig, F., & Matlak, M. (2018). Europeanization Revisited: An Introduction. In European University Institute: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Woźniakowski, T., Schimmelfennig, F., & Matlak, M. (Eds.). *Europeanization revisited: Central and Eastern Europe in the European Union* (pp. 6–18). European University Institute. Retrieved from <https://data.europa.eu/doi/10.2870/675963>.

272. Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22–43.
https://web.archive.org/web/20110118205752id_/http://www.unc.edu/~rlstev/Text/Illiberal%20democracy.pdf.

273. Zgut, E. (2021). United in Euroscepticism: Populist Foreign Policy in Hungary and Poland. *IstanPol Foreign Policy Program*. Retrieved from <https://istanpol.org/Uploads/ContentManagementFile/2021-007-united-in-euroscepticism--populist-foreign-policies-in-hungary-and-poland.pdf>.

274. “Україна поволі рухається від цінностей виживання до самовираження”, – історик Ярослав Грицак (2018). *PolUkr.net*.
<https://www.polukr.net/uk/blog/2018/04/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%96-%D1%80%D1%83%D1%85%D0%B0%D1%94%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81/>.

275. «Настане день, коли у Варшаві буде Будапешт» (2011, 9 листопада). *TVN24*. <https://tvn24.pl/polska/przyjdzie-dzien-ze-w-warszawie-bedzie-budapeszt-ra186922-ls3535336> [польською мовою]. ["Przyjdzie dzień, że w Warszawie będzie Budapeszt" (2011, 9 października). *TVN24*. Pobrane z <https://tvn24.pl/polska/przyjdzie-dzien-ze-w-warszawie-bedzie-budapeszt-ra186922-ls3535336>.]

276. «Це крок назад для Польщі». Американські конгресмени пишуть президенту Дуді (2020, 20 січня). *TVN24*. <https://tvn24.pl/swiat/amerykanscy->

[kongresmeni-napisali-list-do-prezydenta-andrzej-dudy-w-sprawie-sadownictwa-st3201867](https://www.tvn24.pl/swiat/amerykanscy-kongresmeni-napisali-list-do-prezydenta-andrzej-dudy-w-sprawie-sadownictwa-st3201867) [польською мовою]. ["To krok wstecz dla Polski". Amerykańscy kongresmeni piszą do prezydenta Dudy (2020, 20 stycznia). *TVN24*. Pobrane z <https://tvn24.pl/swiat/amerykanscy-kongresmeni-napisali-list-do-prezydenta-andrzej-dudy-w-sprawie-sadownictwa-st3201867>.]

277. Айзінг, Р. (2007). Європеїзація та інтеграція. Концепти дослідження ЄС. У: Яхтенфукс, М., Колер-Кох, Б. (Упор.). *Європейська інтеграція* (с. 255–274). Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

278. Акуленко, Л., Балакірєва, О., Волосевич, І., Дмитрук, Д., Костюченко, Т., Лациба, І., Павлова, Д., Шуренкова, А. *Світове дослідження цінностей: 2020 в Україні*. Український центр європейської політики. https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

279. Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* (В. Морозов, Пер.). Критика.

280. Бабакова, О. (2020, 5 серпня). Католицькі традиції кращі за закон: чому Варшава погрожує вийти зі Стамбульської конвенції. *Європейська правда*. <https://www.euointegration.com.ua/articles/2020/08/5/7112832/>.

281. Бабакова, О. (2021а, 10 лютого). Податок на свободу слова: чому польські медіа оголосили масштабний страйк. *Європейська правда*. <https://www.euointegration.com.ua/articles/2021/02/10/7119644/>.

282. Бабакова, О. (2021б, 9 листопада). Смерть через заборону абортів: чому Польща знову піднялася на антиурядові протести. *Європейська правда*. <https://www.euointegration.com.ua/articles/2021/11/9/7130010/>.

283. Белєсков, М. (2024, 15 червня). Якою має бути стратегія перемоги? Потрібно почати суспільну дискусію. *Texty.org.ua*. <https://texty.org.ua/articles/112477/yaka-povynna-buty-stratehiya-peremohy-potribno-pochaty-suspilnu-dyskusiyu/>.

284. Брікс, Е., Бузек, Е. (2019). *Ще раз про Центральну Європу. Чому майбутнє Європи вирішується саме тут* (Ж. Інґберт, Пер.). ДІПА.

285. Брусилівська, О. (2007). *Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни*. «Астропринт».

286. Вахудова, М. А. (2009). *Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму* (Т. Цимбал, Пер.). Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

287. Врублевська-Місюна, К., Тичина, В. (2022). Правові цінності Європейського Союзу та їх юридичне значення. *Право і суспільство*, 4, 452–456. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.65>.

288. Загальнонаціональний референдум щодо згоди на ратифікацію Договору про вступ Республіки Польща до Європейського Союзу (б.д.). Державна виборча комісія. <https://referendum2003.pkw.gov.pl/sww/kraj/indexA.html> [польською мовою]. [Referendum ogólnokrajowe w sprawie wyrażenia zgody na ratyfikację Traktatu dotyczącego przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej (n.d.). *Państwowa Komisja Wyborcza*. Pobrane z <https://referendum2003.pkw.gov.pl/sww/kraj/indexA.html>.]

289. Капітоненко, М. (2019). *Теорія міжнародних відносин*. Книги XXI.

290. Качинський: маємо справу з бунтом, у нас повстання (2016, 4 червня). TVN24. <https://tvn24.pl/polska/zjazd-okregowy-pis-w-warszawie-przemowienie-jaroslawa-kaczynskiego-ra649572-ls3186955> [польською мовою]. [Kaczyński: mamy do czynienia z buntem, mamy rebelię (2016, 4 czerwca). *TVN24*. Pobrane z <https://tvn24.pl/polska/zjazd-okregowy-pis-w-warszawie-przemowienie-jaroslawa-kaczynskiego-ra649572-ls3186955>.]

291. Ковальова, О. (2004). *Українська політика щодо євроінтеграційних процесів* [Автореферат дисертації на здобуття ступеня доктора політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України]. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2004/04kooper.zip.

292. Кондратенко, О. (2023). *Україна у світових рейтингах демократії: монографія*. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
293. Копійка, В., Шинкаренко, Т. (2012). *Європейський Союз: історія і засади функціонування. Навчальний посібник (2-ге вид., виправл. і доповн.)*. Знання.
294. Костецький, М., Нотевський, О. (2023, 27 листопада). Вступ до ЄС та фундаментальні цінності: перш ніж відкривати шампанське, треба помити келихи. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/11/27/7174330/>.
295. Костіна, І. (2016, 3 жовтня). Святіші за Папу: до чого приведе Польщу повна заборона та криміналізація абортів. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/3/7055207/>.
296. Кріль, М. (2013). *Історія країн Центрально-Східної Європи. Кінець ХХ — початок ХХІ століття. Навчальний посібник*. Знання.
297. Ломака, В. С. (2024). «Традиційні цінності»: їх місце і роль у формування правової та політичної культури росії. У *Економічна безпека: міжнародний і національний рівень: збірник наукових праць НДІ ПЗІР НАПрН України за матеріалами III-ї науково-практичної конференції 16 липня 2024 р.* (с. 119–125). <https://openarchive.nure.ua/handle/document/28719>.
298. Магда, Є. (2017). Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 10, 140–145. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2017/23.pdf.
299. Мартинов, А. (2022). Еволюція політики Європейського Союзу щодо російсько-української війни (2014-2022). *Європейські історичні студії*, 23, 30–43. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2022.22.1>.
300. Міклош, Г. (2023, 26 червня). «Вони, мабуть, здогадалися, що ми не підемо». *444.hu*. <https://444.hu/2023/06/26/azt-azert-sejthettek-hogy-nem-fogunk-elgyavulni> [угорською мовою]. [Miklósi, G. (2023, június 26) „Azt azért sejthették, hogy nem fogunk elgyávulni”. *444.hu*. <https://444.hu/2023/06/26/azt-azert-sejthettek-hogy-nem-fogunk-elgyavulni>.]
301. Муазі, Д. (2018). *Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ* (О. Гординчук, Пер.). Брайт Стар Паблішинг.

302. Павлюк, О. (2022). До проблеми європейської ідентичності: взаємозалежність аксіологічного виміру та наднаціонального характеру. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародні відносини*, 55(1), 26–30. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2022/1-55/26-30>.

303. Павлюк, О. (2023а). «Нові цінності» Європейського Союзу: вплив повномасштабної агресії Росії проти України. *Міжнародна науково-практична конференція «Ефективне управління як двигун фінансово-економічного розвитку»*. Матеріали. С. 69–72.

304. Павлюк, О. (2023b). «Традиційні цінності»: інструмент внутрішньо- і зовнішньополітичного впливу Росії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 47, 142–152. <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.142-152>.

305. Павлюк, О. (2024). «Неліберальність»: концептуалізація поняття та його роль у європейській інтеграції. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*. С. 32–34. <https://drive.google.com/file/d/1Uld2jhAaEtZzgMqLzxBUSbG9KeGmN2U4/view>.

306. Паніна, І. (2019). Проблема концептуалізації регіону Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах. *Історичні і політологічні дослідження*, 1(64), 77–91. <https://doi.org/10.31558/2079-1828.2019.1.10>.

307. Поляков, А. (2023). Східна Європа у світлі постколоніального дискурсу: аналіз наукових досліджень. *Міжнародні та політичні дослідження*, 36, 167–176. <http://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288717>.

308. Преамбула до Статуту Фонду (б.д.). *Центральноєвропейський фонд преси та медіа*. <https://cepmf.hu/> [угорською мовою]. [Az Alapítvány Alapító okiratának Preambuluma (n.d.). *Közép-Európai Sajtó és Média Alapítvány*. <https://cepmf.hu/>.]

309. Савельєв, Ю., Шестаковський, О. (2021). Людина епохи модернізації: значення теорії Рональда Інглгарта для соціальних наук. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 206–220. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.206>.

310. Снайдер, Т. (2020). *Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка* (Г. Герасим, Пер.). Човен.

311. Стародубська, М. (2024). *Як зрозуміти українців: кроскультурний погляд*. Віват.
312. Суд Польщі назвав незаконними проміжні заходи Суду ЄС у спорах Варшави з Єврокомісією (2023, 11 грудня). *Європейська правда*. <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/12/11/7175340/>.
313. Ткачук, М. (2023). Досвід формування цінностей демократичного суспільства в країнах Євросоюзу. *Modern Engineering and Innovative Technologies*, 3(29-03), 21–28. <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2023-29-03-007>.
314. Тужанський, Д. (2023, 26 травня). Міністерство правди Орбана. Як працює антиукраїнська та антизахідна пропаганда в Угорщині. *Європейська правда*. <https://www.euointegration.com.ua/articles/2023/05/26/7162473/>.
315. Туск відкликав з Конституційного суду заяву попередника щодо Стамбульської конвенції (2024, 30 січня). *Європейська правда*. <https://www.euointegration.com.ua/news/2024/01/30/7178548/>.
316. Усі протести на одній мапі. На захист суддів зібрались у понад 250 містах (2017, 24 липня). *Wyborcza.pl*. <https://biqdata.wyborcza.pl/biqdata/7,159116,22176137,wszystkie-protesty-na-jednej-mapie-w-obronie-sadow-spotkalismy.html> [польською мовою]. [Wszystkie protesty na jednej mapie. W obronie sądów spotkaliśmy się w ponad 250 miastach (2017, 24 lipca). *Wyborcza.pl*. Pobrane z <https://biqdata.wyborcza.pl/biqdata/7,159116,22176137,wszystkie-protesty-na-jednej-mapie-w-obronie-sadow-spotkalismy.html>.]
317. Фукуяма, Ф. (2023). *Лібералізм і його протиріччя* (К. Діса, Пер.). Наш Формат.
318. Фурманюк М. (2010). Політичні цінності у форматі державницької ідеології як стратегії розвитку сучасного українського суспільства. *Наукові записки*, 5(49), 269–277. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/furmanuk_politychni.pdf.
319. Халмай, К. (2023, 16 березня). Звіт ЄП: KESMA є доказом того, що незалежні угорські ЗМІ демонтують і змушують служити уряду Орбана. *Nepszava*.

https://nepszava.hu/3188097_europai-parlament-jelentes-magyarország-sajtószabadság-jogállamiság [угорською мовою]. [Halmai, K. (2023, március 16). EP-jelentés: A KESMA a bizonyíték, hogy a független magyar médiát felszámolják és rákényszerítik az Orbán-kormány szolgálatára. *Nepszava*. https://nepszava.hu/3188097_europai-parlament-jelentes-magyarország-sajtószabadság-jogállamiság.]

320. Черенков, М. (2019). Традиційні цінності як постсекулярний конструкт у пострадянському контексті: «скрепы» «русского мира» проти української «революції цінностей». *Україна модерна*, 26, 180–192. https://uamoderna.com/images/archiv/26-2019/UM-26-druk-Cherenkov180-192_compressed.pdf.

321. Шімечка, М. М. (2020). *Серед словаків. Коротка історія байдужості – від Дубчека до Фіцо, або як я став патріотом* (І. Пушкар, Пер.). Дух і літера.

322. Шіммельфенніг, Ф., Зедельмаєр, У. (2010). Вступ: концепція європеїзації Центральної та Східної Європи. У: Шіммельфенніг, Ф., Зедельмаєр, У. (Упор.). *Європеїзація Центральної та Східної Європи* (О. Сидорчук, М. Смуток, Ю. Романишин, Пер.) (с. 5–36). ВП «Юніверс».

323. Шуляк, А. (2023). Євроінтеграційні процеси як вектор захисту національних інтересів крізь призму російсько-української війни. У Wasiuta, S., & Wójtowicz, T. (Red.). *Wojna Rosji z Ukrainą i Zachodem: Prace Monograficzne* (Р. 259–280). Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

324. Щербакова, Ю. (2013). *Цінності об'єднаної Європи: монографія*. Видавничий центр «Академія». <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5183/zinnosti.pdf?sequence=1>.

325. Ярослав Качинський: Час панщини повинен закінчитися. «Ми виходимо з імпробілізму останніх 25 років» (2016, 7 квітня). wPolityce.pl. <https://wpolityce.pl/polityka/287863-jaroslaw-kaczynski-musi-sie-skonczy-czas-folwarku-wychodzimy-z-imposybilizmu-ostatnich-25-lat> [польською мовою]. [Jarosław Kaczyński: Musi się skończyć czas folwarku. "Wychodzimy z imposybilizmu ostatnich 25 lat" (2016, 7 kwietnia). wPolityce.pl. Pobrane z <https://wpolityce.pl/polityka/287863-jaroslaw-kaczynski-musi-sie-skonczy-czas-folwarku-wychodzimy-z-imposybilizmu-ostatnich-25-lat>.]

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України:

Павлюк, О. (2022). До проблеми європейської ідентичності: взаємозалежність аксіологічного виміру та наднаціонального характеру. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародні відносини*, 55(1), 26–30. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2022/1-55/26-30>.

Павлюк, О. (2023). «Традиційні цінності»: інструмент внутрішньо- і зовнішньополітичного впливу Росії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 47, 142–152. <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.142-152>.

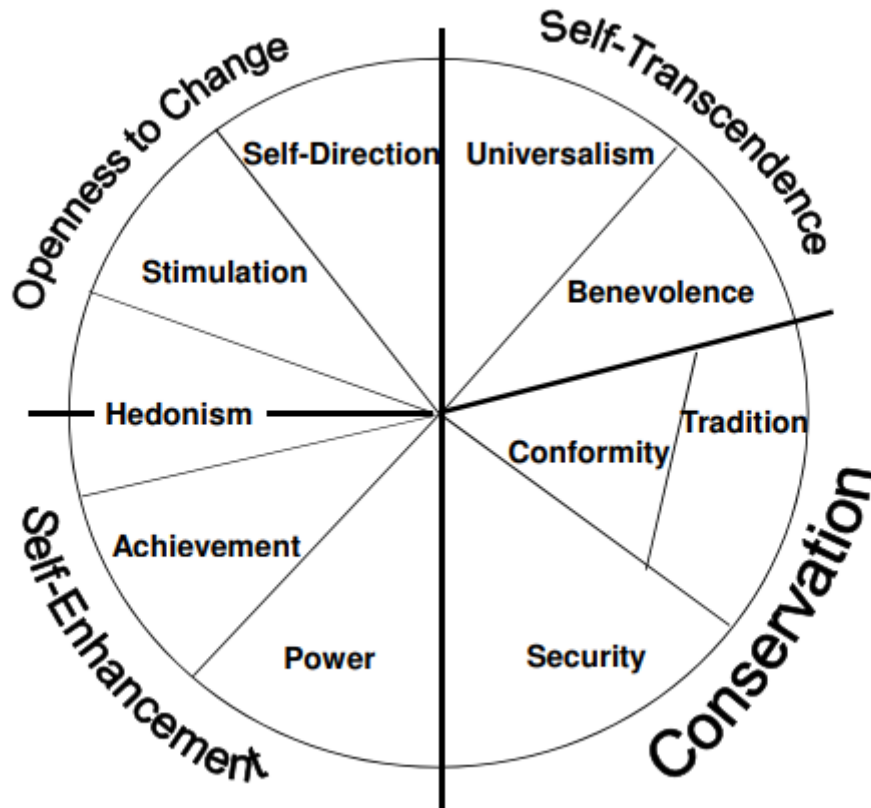
Dobrzanska, O., & Pavliuk, O. (2024). More Different Than Not: Divergence of Values in Ukraine's and Russia's Societies amidst the Full-Scale Invasion. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародні відносини*, 57(1), 42–49. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2023/1-57/42-49>.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Павлюк, О. (2023). «Нові цінності» Європейського Союзу: вплив повномасштабної агресії Росії проти України. *Міжнародна науково-практична конференція «Ефективне управління як двигун фінансово-економічного розвитку»*. Матеріали. С. 69–72.

Павлюк, О. (2024). «Неліберальність»: концептуалізація поняття та його роль у європейській інтеграції. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*. С. 32–34.

Теоретична модель співвідношення цінностей Ш. Шварца

Джерело: Schwartz (2012), p. 9.